

B 1211

Hind 80 kop.

J. Sitska

Üleüldine ajalugu

II. jagu:

Keskajeg

Tallinnas, 1911

August Busch'i raamatukaupluse kirjastus

B. 1211.

Üleüldine ajalugu

1908

Kelkalg

1908

1908

1908

1908

1908

Eestimaa Rahwaharidufeltsi Kirjanduse-harufeltsi

toimetused nr. 7^b

Üleüldine ajalugu

II. jagu:

Keskaeg

Kokku teadnud **J. Sitska**

Tallinnas, 1911

Rugust Busch'i raamatukaupluse kirjastus

Õiguskirjanduse ja ajaloo instituut

Õigusteadus

Õigusteadus

Õigusteadus

Õigusteadus

Õigusteadus

Õigusteadus

Trükitud J. Selsbergi & A. Tetermanni trükikojas

□ □ □ □ □ □ Tallinnas □ □ □ □ □ □

Sisu:

A. Etfewalmistufe aeg.

I. Ristiufk.	lehek.
1. Jeeſus Kristus († 35).	1
2. Riſifikogodus. Paulus (36—64).	2
3. Titus rikub Jerufalema linna ära (70 p. Kr.). Bar-Kochba (135 p. Kr.).	3
4. Ristiufu kaſwamine ja tagakiufamine 1. ja 2. aastalajal.	4
5. Offuſtawad wäitlufeſed Deciufe (249—54) ja Dio- cletianufe (303—305) all.	6
6. Konſtantinus (312—337).	7
7. Eſimene üleüldine kontſilium Nikea linnas (325).	8
8. Julianus (361—363). Paganauſu lõpp.	9
9. Jumalateenistus.	10
10. Preeſtrid, piiskopid ja paawſt.	11
11. Klooftrid.	12
12. Ristiufu mõju.	13
II. Rahwaste rändamine.	
1. Germanlaſed.	16
2. Riigikord.	17
3. Drufus Elbe jõel (9 e. Kr.).	18
4. Teufoburi lahing (9 p. Kr.).	18
5. Markomannide, gootide, alamannide, frankide ja ſakſide pealekippumiseſed (166. a. ſaadik). Ul- filas (350. a. ümber).	20
6. Hunnide pealekippumine (umbes 370). Adriano- poli lahing (378).	21
7. Alamannide, burgundide ja frankide aſumine Galliasſe (406).	22
8. Alarich Roomas (410). Läänegootlaſte (419) ja wandalide (429) riik. Angeliſakſid Britannias (450).	23
9. Attila. Katalauni lahing (451).	24
10. Lääne-Rooma riigi ots. Odovakar (476).	26
11. Idagoofi kuningas Theoderich (500. a. ümber)	26
12. Wandalide ja idagooftlaſte riigi äralõpetamine Jus- tinianufe ajal (533—554). Langobardid (568).	27
13. Romani tõugu rahwad.	29
III. Slaawlaſed.	
1. Slaawlaſed.	29
2. Slaawlaſte aſupaigad.	30

	lhk.
IV. Franki riik Merowingi foofit walitfejate all.	
1. Chlodwig (a. 500).	30
2. Merowinglaste langemine; kojaülemad (6. ja 7. aastafajal).	32
V. Islam.	
1. Mohammedi põgenemine.	33
2. Islam ja tema laialilagunemine.	35
3. Jerez'i (711) ja Poitiersi (732) lahing. Konstantinopoli piiramine (718).	36
4. Arablaste kultura Abbafidide walitfufe ajal (750 algades).	37
B. Pãris keskæeg.	
I. Karl Suure ajajãrk.	
1. Bonifacius, sakslaste apostel († 755).	39
2. Merowinglaste walitfufe lõpp (751).	40
3. Karl Suur (768—814).	41
4. Karli maadewõidud.	42
5. Öhtumaa keisririigi uuesti põhjendamine (800).	44
6. Karli riigikorraldus.	45
7. Karli hoolekandmine oma rahwa kehalise ja waimlise hea kãekãigu eest.	46
8. Karli surm (814).	48
9. Verduni leping (843).	48
10. Lããniolud. Karolinglaste ots Saksimaal (911) ja Prantfufumaal (987).	49
II. Normannid.	
1. Sõjakãigud ja riikide asutamised (9. kuni 11. aastafajani).	52
2. Taanlaste Inglismaal. Alfred Suur (900. aasta ümber).	53
3. Hastingi lahing (1066).	54
III. Saksimaa fuurus.	
1. Franki Konrad (911—18).	55
2. Heinrich I. wõit ungarlaste üle (933).	56
3. Otto Suur. Lahing Lechi wãljal (955).	57
4. Saksa keisririigi rajamine (962).	58
5. Pãrastised Ottod. Saksa keisri-fuguwõisa kustumine (1024).	59
6. Keisriwõim kõige kõrgemal astmel Konrad II. ja Heinrich III. ajal (1024—1056).	59
IV. Keiser ja paawst.	
1. Heinrich IV. lapsesõli.	61
2. Cluny mungad ja Gregorius VIII. (1073—85).	62
3. Heinrich IV. Canosias (jaanuarikuul 1077).	64
4. Gregoriuse ots (1085).	65
5. Heinrichi ots (1106).	66
6. Wormsi konkordat (1122).	66
7. Hohenstaufid ja welfid. Lothar (1125—1137) ja Konrad III. (1138—1152).	67

	lhk.
8. Friedrich I. Barbarosia (1152—1190). Arnold Brescia linnalt.	68
9. Legnano lahing (1176).	69
10. Barbarosfa ots.	70
11. Heinrich VI. (1190—1197)	71
12. Innocentius III. (1198—1216). <i>Magna Charta</i> (1215).	71
13. Innocentius III. ja Saksamaa.	73
14. Friedrich II. (1215—1250).	74
15. Hohenstaufi suguwõsa ots (1268). Tapmine Si- cilia saarel (1282).	75
16. Walitfufe wahe-aeg (1250—1273). Keisriwõimu langemine.	76

V. Kirik, rüütlielitus ja ristisõjad.

1. Uued mungaordud (11. kuni 13. aastajani).	77
2. Kiriklik teadus ja kunst.	78
3. Jumala rahu (1041).	79
4. Rüütlielitus.	81
5. Urban II. ja Clermonti konfiliium (1095).	83
6. Eimene ristisõda (1096—1099).	84
7. Teine ristisõda (1147—49).	86
8. Kolmas ristisõda (1189—92).	87
9. Neljas ristisõda. Ladina keisririik (1204). Laste ristisõda (1212).	88
10. Ristisõjad ketterite vastu ja inkwiitsioonikohus (1209—1229).	89
11. Ristisõdade lõpp (viies 1228, kuues 1250 ja seitsmes 1270).	90
12. Waimulikud rüütliordud.	90
13. Ristisõdade tagajärjed.	92

VI. Lääne mere maakonnad.

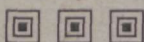
1. Maa ja rahwas.	93
2. Wahekord naabritega.	94
3. Kokkupuutumine sakslastega.	95
4. Piiskop Albert.	96
5. Wõitlused eestlastega.	96
6. Taanlaste eestimaal.	97
7. Eestlaste allaheitmine.	98
8. Maawalitsejad.	99
9. Maa päriselanikud.	100
10. Suur eestlaste mäis (1343).	110
11. Tüli ordu ja piiskoppide wahel.	102

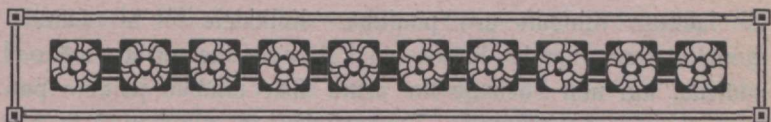
C. Uue aja tulekul.

I. Prantsus- ja Inglismaa.

1. Paawsti ilmalitfufe langemine (1302—1303).	104
2. Templiordu lõpp (1312).	105
3. Lahingud Crecy (1346) ja Poitiersi (1356) juures.	106
4. Étienne Marcel ja talupoegade mäis (1358).	108
5. Wat Tyler (1381).	108
6. Azincourti lahing (1415). Orleani neiffi (1429—31).	109

	7. Roofide fõda (1450—85).	lhk. 111
	8. Louis XI. ja Charles Julge († 1477).	111
II.	Sakfamaa walitfufe-waheajast faadik.	
	1. Killustatud Sakfamaa.	113
	2. Kuurwürstid.	115
	3. Habsburi (1278) ja Luxemburi (1310) keisrifugu- wõsa koduse jõu asufamine.	116
	4. Baieri Ludwig ja Friedrich Kaunis (1314—1347).	117
	5. Luxemburi keisrid (1346—1437). Habsburid, Al- brecht II. ja Friedrich III. (1438—1493).	118
	6. Sala-wandemeeste kohus (Semgericht).	119
	7. Linnade ühiüsed.	120
	8. Schweitslaste ühiüsed.	122
III.	Wana aja uus elule-ärkamine.	
	1. Italia 14. ja 15. aastajal.	123
	2. Venezia ja Firenze.	124
	3. Humanismus.	125
	4. Trükikunsti leidmine (1440. aasta paiku).	128
IV.	Ufupuhastuse kassed.	
	1. Cola di Rienzi (1350). Kirikulõhe (1378—1416).	129
	2. Kiriku kõlwatus.	129
	3. Pifa ja Konstanzi kontfiliumid (1414—1418).	131
	4. Wiclif († 1384) ja Hus († 1415).	132
	5. Baseli kontfilium (1431—1448). Aleksander VI. ja Savonarola (1498).	133
V.	Islam ja ristiusk.	
	1. Kalifiriigi ots (1258).	134
	2. Osmanid (1300. aastast faadik).	135
	3. Konstantinopoli ärawõitmine (1453).	136
	4. Granada langemine (1492).	137

Üleüldine ajalugu.

Kesk-aeg.

A. Eetwalmistuse-aeg.

1. Ristiusk.

1. Jeesus Kristus († 35). — Sel ajal kui Rooma wabariik keisririigiks muutus, hakkas Juudi ehk Hebreeda rahwa keskel Palestina maal uus usk juurt wõtma, mis pärastpoole kõik haritud maailma rahwad oma poole tõmbas. See oli ristiusk. Peale oma iseseiswuse-aja lõppu, millest Piiblitugudes jutt on, oliwad juudid ehk hebrealased Peria walitsuse all elanud ja siis ühes perslastega Aleksander Suure ja tema järeltulijate walitsuse alla saanud. Kui nad weel kord iseseiswaks oliwad saanud, heitis Pompejus Hommikumaal olles nad Rooma riigi ülemwalitsuse alla (61 e. Kr.). Roomlased muutliwad Judäa- ehk Juudamaa Rooma prowintsiiks ja paniwad oma asewalitsejad juutisid walitsema, kes nendega kurjalt ja hoolimatalt ümber käisiwad. Mida enam roomlased neid rõhusiwad, seda kindlamalt lootliwad juudid Messiaast tulewat, kes neid wõõra rahwa walitsuse alt pidi päästma ja Jumala riigi maa peale asutama, nagu prohwetid oliwad tõotanud. Keiser Tiberiuse ajal astusgi liht puuslepa poeg, Jeesus Naatsareti linnast üles, kelle Jumal kui oma poja maa peale

oli saatnud rahwast ära pääftma. Kõikidele tõi ta rõõmuõnumi, et nad Jumala lapsed on, et nad taewariiki wõiwad pääseda, kui nad Taewase Isa armu sisse ufuwad ja oma patulid õiglaselt kahetsewad. Taewariigiks ei nimetanud ta aga mitte juutide maapealset wõimu ja suurust, waid kõikide rahwaste osalaamist Jumalast. Mitte wälispidiste ufukommete täitmise läbi, nagu wariserid ja kirjatargad juutide hulgas lootsiwad, ei pidanud Jumala riiki kätte saama, waid südame puhuse ja armastuse läbi; inimesi, isegi waenlasi, pidi nagu iseennast armastama. Jeesuse sütitaw õpetus ja puhas elu awaldataiwad seda mõju, et mitmed juudid teda Kristuseks ehk Messiasseks hakkasiwad pidama (Kreeka keeli *christós* = Kristus — tähendab, niisama kui Hebraea keeli *maschiách* = Messias — salwitud meest); aga suurem osa Juudi rahwast lootis mõnda wägimeest Messiasseks ilmuwat ja luges arwamist, et see alandlik preester Messias olewatgi, Jumala teotamiseks. Sellepärast tõstsiwad preeftrid, kui Jeesus ühes oma jüngritega paalapühaks Jerusalemma tuli, Rooma asewalitseja ehk maawalitseja Pontius Pilatuse ees kaebtust, ta olewat Jumala teotaja ja mäslutõstja, ja ei jäänud mitte enne rahule, kui Pontius Pilatus ta risi laskis puua, nagu harilikult kurjategijatega sel ajal tehti.

2. Ristikogudus. Paulus (36—64). — Nüüd oli küll uue õpetuse laialilaotaja surma saadetud, aga õpetus ise ei kustunud sellepärast weel mitte. Kristuse waimustatud järelkäijad, tema jüngrid, nägiwad isegi mitmel korral Kristust enast eneste keskel, kui ta furnuist jälle üles oli tõusnud. Peale furnuist ülestõusmist läks ta taewa oma Taewase Isa juurde, kust ta oli lubanud tagasi fulla oma riiki edasi ehitama. Täis kindlat lootust tema tagasituleku peale ütlesiwad ta järelkäijad end kõigist maapealsetest muredest lahti, müüsiwad oma waranduse ära ja hakkasiwad apostlite, s. o. Jeesuse ligemate jüngrite, iseäranis Peetruse juhatusel waikset elu elama. Wiletsusest ja tagakiusamisest hoolimata kaswas esimene ristikogudus alatafa suuremaks. — Aga usk ristipoodud Kristuse sisse tungis ka kaugemale. Juba sel ajal elas kõigis suuremates Rooma riigi linnades hulk juutisid, kes oma kodumaad ja usku ära ei

unustanud. Kiirelt lagunes sõnum ristipoodud ja furnuiit ülestõusnud Kristuse üle wõõrsil elawate juutide keskel laiali ja heal meelel wõlfiwad nad seda ewangeliumi (Kreeka k. *euangélion*, i. o. rõõmusõnum) kuulda. Aga Kristuse sisse uskujad ehk ristiululised oliwad alguses ainult juudid, sest nende arwates ei wõinud keegi tõotatud Jumala riiki sisse saada, kes mitte ka Moosese antud ufuseadust ei täitnud. Alles Paulus, ise juut Tarsuse linnast Wäike-Aasiast, päästis ristiufu juudiuft küljest lahti ja tegi ta üleilmlikuks usuks. See tulise ja tõlise waimuga mees oli liisemist rahu, mis tal puudus, Juudi wariferide hulgas offinud, aga mitte leidnud. Korraga aga walgustati teda ja ta muutus ägedast Kristuse wastaseft ewangeliumi agaramaks kuulutajaks, mille wäljalaotamise ta oma elu-ülesandeks tegi. Selle juures ei teinud ta mingilugust wahet juutide ja paganate wahel. Kui Jeesus Kristus end kõikide eeft on ohwerdanud, ütles ta, misjaoks peab siis weel tühje seaduse-ettekirjutusi tähele panema! Kes tema sisse ufub ja tema eeskuju järele puhtalt elab, see saab õndsaks, olgu ta juut wõi kreeklane, sulane wõi isand. Nii õpetades käis Paulus mitmel puhul Syriamaa, Wäike-Aasia, Macedonia ja Kreekamaa läbi ja asutas lugemata hulga ristikogudusi paganate seas. Selle eeft wihkasiwad teda ristiufu juudid. Wiimaks pandi ta juutide nõudmise peale kinni ja wiidi Rooma, kus ta, wist Nero ajal, kui kriiflasi taga kiufati, surma sai.

3. Titus rikub Jerusalema linna ära (70 p. Kr.). Bar-Kochba (135 p. Kr.). — Wahepeal ootas suurem ofa Juudi rahwast kannatamata igatsusega koguni teistlugust Messiaft. Maawalitseja toores wägiwald ajas neid Nero ajal mäsfama, lootuses, et Jumal neile wägimehe päästjaks saadab. Kõik roomlased Palestinamaal tapeti kas maha wõi aeti maalt wälja. Nero saatis oma parema wäepealiku, Vespasianuse, nende wastu, kes nende käest ühe linna teise järele ära kiskus, kuni ta ise keisriks sai. Siis pani ta oma poja Titu sele raske ülesande peale, wiimast juutide pelgupaika, Jerusalema linna, ära wõfta. Õnnetus piiratud linnas walitfes riid ja tüli mäsfulaste keskel, kes wiha pärast üksteist tükkisid.

deks oleksiwad purustanud. Ainult roomlaste wastu oliwad nad ühel meelel wõitlemas ja kaitsesiwad linna müürisid meeleheitlise julgusega. Piiratud linnas hakkas peagi hirmus näljahäda walitsema; üks ema sõi oma lihase lapse ära. Wiimaks saiwad roomlased formi jookstes linna müürid oma kätte, kusjuures juutide tempel tuleroaks sai. Aga weel kulus mitu nädalat ära, enne kui wiimane linnaosa roomlaste kätte langes. Jerufalema linn tehti maatafa. Enam kui miljon juuti sai otse, muist mõõgatera all, muist nälja käes ja muist tules, lajad-tuhanded müüdi orjadeks; kes üle jäiwad, nende peal lasus weel rängem Rooma walitus kui enne. — Kui keiser Hadrianus 60 aastat hiljem käsu andis äralõhutud linna Rooma wäljateeninud soldatitele alupaigaks jälle üles ehitada, tõusis rõhutud rahwas weel kord üles. Tema etteotsa astus julge sõjamees Bar-Kochba, i. o. tähepöeg, kes end Mesiasse ütles olewat. Kolm aastat peeti roomlastega sõda, kes ligi tuhat küla ja linna ära häwitasiwad, enam kui pool miljoni inimest maha tapsiwad ja lugemata hulga sõjawangisid orjadeks müüsiwad. Peale sõja lõppu laskis Hadrianus linna teise nime all (*Aelia Capitolina*) üles ehitada, juutidele aga keelas ta surma nuhtluse ähwardusel ära oma jalga linna maa peale tõstmast; maailma peale laiali puhutud Juudi rahwal ei ole sest ajast saadik enam kodumaad olnud.

4. Ristiusu kaswamine ja tagakiusamine 1. ja 2. aastajal. — Kuna juudid neid, kes Kristuse lisse uskusiwad, wihkasiwad ja põlgasiwad, lagunes ristiusk paganate hulgas imekspanemise-wäärt kiiresti laiali. Iseäranis ottsiwiwad alamad rahwakihid oma wiletsuses ristiusust troosti ja hingekarastust. Pühakiri, ewangeliumid ja Pauluse epistlid, käisiwad käest kätte. Koguduse liikmete hulgas walitses rõõmus uskumine ja kindel kokkuhoidmine; kõrgete ja madalate wahel ei tehtud wahet, kõikidel oli ühesugune õigus, kõik lugesiwad end oma wahel wendadeks; isegi seda tuli ette, et isand ja ori ühe ja sellel sama koguduse liikmed oliwad, et ori preester ja isand tema alandlik õpilane oli. Nii ei pruugi imeks panna, et teise aastajaja keskel Rooma riigis igal pool ristikogudusi leida oli, koguni ka Mesopotamias, Peršias, Indias ja Arabias.

Aga juba wara äratas uus usk ka kibedat waenluft. Haritud mehed naerfiwad selle üle, et palwes ristilöödud mäslulase poole pöörati, lugeliwad kristlasi ebaulu jüngriteks ja heitfiwad neile inimesefoo wihkamist ette, sest et nad maailma hukkaminemise ütlefiwad ukse ees olewat ja „wiimsé päewa“ tulekut ootafiwad. Harimata rahwahulk ei sallinud neid, sest et nad teisi roojas- teks lugeliwad ja end teistest lahus hoidfiwad; ka teiste pidudest ja rõõmudest osa wõtta ei tahtnud, waid kõike põlgafiwad, mis teistel püha ja kallis oli. Rahwa seas tõusnud jutud rääki fiwad koledustest, mida kristlased oma koosolekutel tegewat, nagu oleksiwad nad wiimseni kurjategijad. Wilets Nero süüdistas neid kui inimesefoo jätfiseid Rooma linna põlema süttamises ja hakkas kõige esmalt neid taga kiufama. Ta laskis neid loomanahkade siise õmmelda ja koerte kätte wiisata, wõi jälle neile tõrwatud riided ümber panna ning siis risi puua; ristil pandi neile tuli offa, ja siis põlefiwad nad kui küünlad ning walgustafiwad õõsel Nero luftaedasid (64. p. Kr.). -- Aga ifegi tublid walitsejad arwafiwad tarwis olewat ristiufule wastu astuda. Muidu pidafiwad roomlased sellest targalt põhjusedest kinni, et nende alamad seda usku wõifiwad pidada, mida ise tahtfiwad, siisgi oli aga ka neil kauast ajast saadik wiiliks, uute ja lubamata uskude poolehoidjaid nuhtlusewäärilisteks kurjategijateks lugeda. Kuidas wõifiwad siis keisrid usku sallida, mis kõiki teisi uskusid waleks tunnistas ja ifegi Rooma jumalaid ebajumalateks luges! Ka sellepärast paififiwad kristlased neile mäsumõttelised olewat, et nad mitte keisrikujudele wiina ja wiirukit ohwriks ei toonud, ehk küll kõik teised riigialamad seda tegiwad; ka sõjateenistusesse ei tahtnud nad astuda, sest et see nende usu järele patt pidi olema, ja ülemuse sõna kuulfiwad nad ainult sedawõrd, kui nende usk seda lubas. Kui siis kord üks Rooma maawalitseja juhatust palus, kuidas kristlastega tuleks ümber käia, andis Trajanus käsu, et neid mitte ei pea üles nuuskima; kui nende peale aga kaebust tõstetakse ja nad keisrikujule ei ohwerda, siis tulewad nad surma saata. Trajanuse käsk jäi ka tema järeltulijate ajal maksma. Nii oliwad kristlased ilma õiguseta riigialamad. Kui naaber pahaseks sai wõi kui maawalitsejal himu tuli, siis wõis sündida, et iga

krifflane kas tirkuses metsloomadele roaks ette heideti, risti poodi, elufalt ära põletati, wõi ahelates mäekaewandusesse wiidi, sest need karistused ootasiwad Rooma riigis igaühte, kes „majesteedi auu“ külge puutus ehk jumalaid pilkas. Linnades oli rahwahulk iga õnnetuse puhul walmis krifflasi süüdistama ja nõudma: „Krifflafed lõwide kätte!“ Antoninus Piuse ajal wiidi Smyrna elatanud piiskop Polykarpus Rooma prokonsuli ette. Kui prokonsul tema käest nõudis, ta wandugu Kristus ära, wastas ta: „86 aastat olla on minu Island ja Õnnistegija mulle ainult head teinud, kuis wõin ma teda ära wanduda!“ ja astus julgelt puuriidale, mis rahwahulk agaralt juba walmis oli teinud. Kuigi surmakartus mõnda krifflast uluft sundis taganema, oli ometi teiste rõõmus ja usklik surm põhjuseks, et tuhanded uskmatad imestades ristiõpetuse poole pöörafiwad. Nii saiwad surma saadetud ristiüsulised „märtriteks“, i. o. „tunnistajateks“, et ewangeliumi-õpetus tõe peale on rajatud. Õigusega wõis üks kirikuwanem ütelda: „märtrite weri on kiriku seeme.“

5. Otlustawad wõitlused Deciuse (249—51) ja Diocletianuse (303—305) all. — Wiletsufeajad, mis peale Marcus Aureliuse surma Rooma riigile kätte tuliwad, edendasiwad kiirelt ristiusk. Paljud otliiwad troosti uluft tulewase õnne sisse, ja kui ka walitsejate hulgas, kes kiirelt üksteisele järgneliwad, mõned üklikud leiduliwad, kes Trajanuse määruse järele käiliwad, siis oli suurem hulk neist ometi seda laadi, et nad uut usku tähelegi ei pannud. Mõned waatafiwad ristiufu peale koguni sõbralise pilguga. Wilets ja alatu Elagabalus, kes Rooma linna Baali templi laskis ehitada, tahtis linna ka ristiüsuliste Jumalale altari ehitada lasta. Aleksander Severus (222—235) oli Jeefuse kõrgetelt õpetustelt waimustatud ja laskis oma paleesse tema marmorikuju üles panna. Kui aga a. 249 Decius, muidu tubli mees, kes Rooma wana jõudu ja tublidust armastas, keisritroonile sai, algas ta otsekohe wõitlust krifflaste wastu, sest neid arwas ta süüdi olewat, et riik ikka enam alla hukatuse poole weeres. Tagakiusamine oli siinamaani ainult tähtsamaid ristiufu kiriku juhtilid, üklikuid kogudufi wõi maakondafid tabanud, kus maawalitsejatel niifu-

gune tahtmine tuli, nüüd aga andis Decius käfu kõiki kristlasi riigis üles otfida ja neid kõiksugu piinadega sundida ristiusku maha jätma. Ristiufu kirik hakkas selle hirmsa löögi all kõikumama; alles kui Decius lühikese walitfufeaja järele Gooti sõjas surma sai, jäi tagakiufamine soiku ja kirik sai wägewamaks kui ta enne oli olnud. Juba hakkasiwad ilmalikud kohtud piiskoppideft suurt lugu pidama, juba tekkisiwad kõikidesse linnadesse ilufad suured jumalakojad, juba wõis loota, et ristiusk paganaufu lõpulikult ära wõidab; siis aga tuli keiser Diocletianuse all weel suur wõitlus elu ja surma peale. Kõige pealt käskis Diocletianus kõik kirikud ära lõhkuda ja pühakirjaraamatud ära põletada; pärastpoole, kui tema palee külge kaks korda tuld oli pistetud, mida ta kristlaste süüks arwas, käskis ta Jeefufe ufuf poole hoidjaid piinariistade abil nende ufuf lahkuma ja Rooma ohwriteenistufe poole pöörama sundida. Niihästi amefikohad kui ka toores rahwahulk hakkasiwad nüüd waeste ristiusuliste wastu hirmsal kombel mõllama. Lugesmata legendad ehk pühad jutud on selle wiletfufeaja mälestufuf alal hoidnud. Terweft riigift oli Galliamaa ainukene maa-nurk, kus piinamisi ja tapmisi wähem ette tuli, seft siin walitfes kristlaste poolehoidja alam-keiser Konstantius, kes Diocletianufe käskufid mitte karwapealt ei täitnud, waid filmakirjaks ainult mõned kirikud laskis ära häwitada. Aga kristlaste ufuwaimustus oli tugewam kui Diocletianufe piinariistad. Peale Diocletianufe surma (305) jäi kristlaste tagakiufamine soiku.

6. Konstantinus (312—337). — Warsti peale kõige raskemat tagakiufamift pääfis ristiusu kirik Rooma riigis Konstantiufe poja Konstantinufe läbi jäädawalt wõidule. Konstantinus nägi ära, et kristlaste toetus talle kõige enam kasu toob; sellepärast hakkas ta neid wõitlustes, mis peale Diocletianufe surma keisritrooni pärast tõufiwad, targu oma poole tõmbama. Kui ta oma wägewama wastufe Maxentiufe wastu läks, kes Roomas alam-keiser oli, laskis ta oma meeste kilpide peale ristimärgid maalida ja sai Tiberi jõel, ühe silla juures põhja pool Rooma linna, hülgawa wõidu (317), mille läbi ta terwe õhtupoolle riigiosa oma wõimu alla sai. Pühajuff räägib, Konstantinus olla unes taewa küljes ristimärki näi-

nud ja selle all kirja „lee märk toob sulle wõidu.“ Peale wõidu saamist andis ta ühes oma poolehoidja ja sugulase Liciniusega, kes idapoolses riigiosas alam-keiser oli, Milanos käskkirja wälja, et igal ufutunnistusel olgu ühefugune eluõigus; nimelt käskis ta ka kiriklastele kõik nende kirikud ja muu waranduse, mis nende käest ära oli wõetud, jälle tagasi anda. Peagi hakkas Licinius oma riigiosas kristlasi jälle taga kiufama, sest ta kartis, et tema alamad Konstantinuse poole hakkawad hoidma. Konstantinus kuulutas enda seda nähes kiriku kaitsjaks, läks sõjariistadega Liciniuse kallale, sai temast wõitu ja laskis ta surma saata, hoolimata sellest, et ta wandega oli töötanud, tema käest ei elu ega wabadust riisuda (324). Seega sai Konstantinus ainuwaltsejaks ja hakkas terwes riigis kiriklaste eest hoolitsema, ehk ta küll ka usku Rooma jumalate sisse, mida ikka alles riigiuluku loeti, kitsendama ei läinud. Kõigis suuremates linnades laskiwad kas tema ise wõi tema ema Helena ilusad ristiusu kirikud üles ehitada. Nagu Rooma linn oma paganausu templitega hiilgas, nii tahtis ta uut pealinna Bosporuse kaldal ristiusu jumalakodade poolest hiilgawaks teha. Waimuliku seisuse eest kandis ta suurt hoolt, andis waimulikkudele meesetele suured eesõigused, kinkis neile maid ja mõisaid ja andis neile luba testamendi teel pärandatud warandusi ja muid kingitusi wastu wõtta. Selle luba tagajärjel oli juba 50 aasta pärast kümnes osa maad terwest riigist waimuliku seisuse käes. Sellest on arusaadaw, miks ristiusku ajaloo kirjutajad mitte ära ei wälinud teda lausa kiitmast ja teda ka Konstantinus „Suure“ nimega austasiwad, ehk ta teistest oma aja walitsejatest loomu poolest küll mitte lahku ei läinud, waid niisama täis kawaluft, walet ja hoolimatuft oli, nagu teisedgi; ei põrganud ta ju tagasi iseene perekonna liikmeid salaja surma saatmast, sest peale sugulase Liciniuse laskis ta weel oma esimese abikaasa ja wanema poja ära surmata.

7. Esimene üleüldine konfiliium Nikea linnas (325).^{*} — Kaitse eest, mis Konstantinus kirikule osaks laskis saada, nõudis ta ülema otflustamiseõigust kiriku sifemistes asjades oma kätte, ehk ta küll alles surmawoodil enese ristida laskis, seega eluajal õiguse pärast kiriklane ei ol-

nudgi. Ristiufu kirikuwanemad oliwad aastafadade jooksl Jeefufe õpetust mitmet moodi seletama hakanud ja seletamistel tülli läinud, kusjuures nad hoopis ära unustasiwad, et Jeefus kõige pealt armastust ja leplikku meelt ligimese wastu nõudis. Mida laiemale ristiusk lagunes, seda wähem peeti seda Jeefufe ülema õpetust filmas. Juba oliwad ristiufu poolehoidjad kahte erakonda langenud; üks neist, arwurikkam, kuulutas end „õigeusklikuks“, kuna teine, nõrgem erakond, „ketserid“, i. o. eksiufulised pidiwad olema, kes „katoliku“, i. o. üleüldise kiriku sülest wälja heideti. Konstantinufe ajal oli jälle aga tüli selle külimuse üle käimas, kas Jeefus, kui Jumala poeg, on Jumalaga ühesugune wõi on ta, nagu Aleksandria linnast pärit olew ristiufu õpetaja Arius kinnitas, ainult Jumala sarnane ja Jumala loodud. Kui rahwas selle üle ärewusesse sattus, kufsus Konstantinus terwe riigi piiskopid Wäike-Aasiasse Nikea linna kokku, et seda tüli seletada. See oli esimene üleüldine kontsilium ehk kirikukogu (325). Keiser ise wõttis temast osa ja andis oma otsufe Ariufe poolehoidjate wastu. Seepeale mõistis kontsilium Ariufe õpetuse hukka. Küll weel ei põletatud ketserid ära, nagu pärastpoole, Arius aga ja tema poolehoidjad pidiwad maalt wälja minema. Et Konstantinus peagi oma mõtet muufis ja ka tema järeltulijate hulgas mitmed keiserid Ariufe poole hoidsiwad, siis kestis tüli edasi, kuni Theodosius Suur uue kontsiliumi kokku kufsus, kus Ariufe õpetus uuesti hukka mõisteti ja siis talle wäewõimuga ots peale tehti.

8. Julianus (361—363). Paganauflu lõpp. — Kuidas wõisiwad ristiufulised, kes oma wahel kokku ei jõudnud leppida, ebajumalate teenijate wastu leplikku meelt üles näidata! Juba Konstantinufe pojad, Konstantius ja Konstans, kes riigi oma wahel kaheks jagasiwad, lasksiwad paganauflu templid lukku panna ja keelasiwad ohwerdamise walidate karistustega ähwaräädes ära. Teisiti tegi nende järeltulija, tubli sõjamees ja kõrgesti haritud keiser Julianus, Konstantinufe wennapoeg. Tema ristiuskus onupoegade weretööd, kes kõigist sugulastest ainult tema eluse oliwad jätnud, wali usukombete täitmine, mida ristiufu preeftrid tema käest noorufepäewadel oliwad nõudnud, ja wastikud tülid kristlaste eneste keskel oli-

wad tema ühelt poolt ristiusu wastu wihale äritanud, niifama kui teifelt poolt wana pagana-aja suured waimutööd teda waimustusega täitwad. Ta katsus kõik teha, mis wõimalik, et wana aja usk jälle au sisse tõuseks. Ta ei kiusanud küll mitte ristiusulisi taga, seft seda ei lubanud tema aus meel talle mitte, aga ta näitas igal pool, kus aga mahti sai, nende wastu põlgust üles ja pidas neid halwemaks kui paganaululisi, halwemaks isegi kui juutifid. Aga panauisk oli juba kõdunenud, ja Julianus, kellele kristlased „ärataganeja“ nime andiwad, ei jõudnud teda õitsema ajada. Kui Julianus 20-kuulise walitsuse järele perslaste wastu sõdides surma oli saanud, kustus ka tema äratatud paganauflu löke jälle ära. — Julianuse järeltulijad oliwad jälle agarad ristiusu paolehoijad. Theodosius Suur kuulutas kõiklugu ebajumalate teenistuse surmasüüks (392). Seft ajast peale hakkasiwad ristiusulised paganaululisi tagakiusama. Üliwaimustatud mungad ja preeftrid kihutasiwad rahwahulkasid üles igal pool paganauflu templid ära lahutama, ja kõige kaunimad wana aja ehitused ning kujud tehti sel ajal pihuks ja põrmuks. Wana kreeklaste ja roomlaste usk kadus jäädawalt, wõi leidis omale ainult weel linnast eemal, maal, külalanelikkude ehk paganate keskel poolehoidjaid (Ladina k. *paganus* = külalanelik). Kolmefaja-aastase wõitluse järele oli ristiuuk terwe Rooma riigi oma alla saanud ja seega wana maailma asemele nagu uue sünnitanud.

9. Jumalateenistus. — Wana ristiusu jumalateenistus oli õige lihtne. Kui aga mahti leidus, tuliwad usklikud ühe oma kaaslaste majasle kokku palwetama ja piiblit lugema, kusjuures wastamisi pühakirja seletati ja üheskoos laulusid lauldi. Lõpuks tuli ühine sööma-aeg. Mida suuremaks aga kogudused kaswasiwad, seda wälispidifemaks ja wormilifemaks läks usuelu. Jumalateenistust hakati määratud tundidel ja päewadel pidama, iseäranis sagedasti waliti jumalateenistuse-päewaks pühapäewa, mis Isfanda ülestõusmise mälestusepäew oli. Ühine sööma-aeg muutus mälestuse-söömaajaks, mida õhtul peeti ja mil õnnistatud leiba ja wiina wõeti, millega Kristuse ihu- ja wereohwit meelde tuletati. Hakati iseäralikka jumalateenistuse-hooneid ehk kirikuid ehitama, mis ikka suuremaks ja kau-

nimaks läkswad ja mida wiimaks pühaks paigaks loeti. Kirikuid ehitati Rooma kohtuhoonete ehk basilikate eeskujul: piklik ruum jaotati kahe sambarea läbi kolmeks kitsamaks ruumiks; ukse wastas olewasse otta ehitati üks otta poolümarguselt wälja, kuhu altar ja preestrite toolid asetati.

10. Preestrid, piiskopid ja paawst. — Algu- ses ei olnud ristirahwa hulgas mitte iseäralikku waimulikku seisust, waid igamees, kes eneses tungi fundis, wõis koosolekul kõneleda ja palwetada. Siisgi waliti mõned koguduseliikmed mõnesuguste asjade talifajateks; nende nimi oli Kreeka keeli mõnes kohas *presbyteros* i. o. wanem, mõnes kohas *episkopos*, i. o. ülewaataja. Neist lõnadedest on meie lõnad preester ja piiskop sündinud. Aegamööda hakkasiwad ainult wanemad ehk ülewaatajad jufluust pidama, usku õpetama, ristima ja muid pühaid talitufi toimetama. Kirikutalitufi kogus aeg-ajalt ikka juurde, nii et wanemad ehk ülewaatajad enam muud tööd teha ei saanudgi, kui ainult kirikuasju toimetada. Neid hakati wiimaks selle ameti wastu iseäraldi ette walmistama: neile anti koolides sellekohast õpetust ja nad pühifeti eraldi selle töö peale. Nii tekkis waimulik seisus, mida nagu wahemeheks rahwahulga ja Kristuse wahel loeti. Hiljemini sai üks wanem linnas teiste wanemate ülemaks ehk piiskopiks. Warsti peale seda hakati ainult piiskoppifid õigeteks ristirahwa karjasteks ja juhtideks pidama; hakati õpetama, et ainult nende kaudu pühast waimust kirikus otta wõib laada. Et kirik ühiseks jääks, selleks otstarbeks hakkasiwad ühe maakonna piiskopid *sinodidel* (Kreeka k. *synodos* = koosolek) koos nõu pidamas käima, kusjuures harilikult maakonna pealinna piiskop koosoleku eesistuja oli. Selle läbi tõufis pealinna piiskop nagu üle teiste, sai terve maakonna waimulikuku ülemaks ehk peapiiskopiks. Kõige tähtsamaks saiwad wiimaks suurte maailmalinnade piiskopid, kes Roomas, Aleksandrias, Antiochias ja Konstantinopolis elasiwad, niisama ka Jerusalema linna piiskop, kus Önnistegija jalg oli wiibinud. Need oliwad nõndanimetatud patriarchid (Kreeka k. *patriárches* = pereifa), kes kontfiliiumidel eesistujateks ja üleüldse terve kirikuasja ülemad juhtijad oliwad. Juba wara il-

mus Rooma piiskoppidel soow ainsateks ristiusu ülemjuhtideks saada, seft nende eluase oli riigi pealinnas ja peale selle lugesiwad nad end apostel Peetruse järeltulijateks, kelle kätte ewangeliumi põhjal ülem karjaseamet terve maailma ristikoguduse üle oli antud. Muinasjutt teadis nimelt rääkida, et apostel Peetrus Rooma linna olla tulnud ja siin piiskopiks saanud; keiser Nero ajal olla ta risti poodud. Kõige selle mõjul läks Rooma piiskopil Leol korda kõiki Lääneriigi piiskoppilid oma mõju alla fundida; selle eest on ta **L e o S u u r e** aunime osaliseks saanud. Tema ettepanekul kuulutas Lääne-Rooma keiser „apostli tooli“ Roomas kõige kõrgemaks kiriku asutuseks maa peal (450). Seft ajalt saadik hakati Rooma piiskoppi **p a a w s t i k s** kutsuma (Ladina k. *pápa*—ifa). Kuid ka teise pealinna Konstantinopoli piiskop tahtis kõige ülem kirikujuht olla. Sellest tõusiwad tülid, ja nende tagajärjel langes kirik wiimaks kaheks, Rooma-Katoliku ja Kreeka-Katoliku kirikuks (1050.)

11. **K l o o s t r i d**. — Warsti hakkas armastuse- ja alandusewaim, mida ufupõhjendaja oli nõudnud, ristiusu kirikust kaduma. Kirikuülemad hakkasiwad au ja ilmalikku wõimu taga ajama. Selamal ajal oli aga ristiusu kirikus ka mehi, kes juft wastuoksa kõike maailma tööd ja tegemist patuks arwasiwad ja selle eest end hoida katsusiwad. Maailma maha jätta, wanemateft, naeest ja lastest lahkuda, kõik maailma himud ja lõbud, ka kõige ilmsüütamad, ära salata, oma keha piinata, seft et juft tema patuelu edendab, — see paistis neile meestele hingeõnnistuse kättesaamiseks ainukene õige tee olewat. Sellepärast läkliwad nad kõrbesse ja mujale kõrwalistesle kohtadesse afuma ja elasiwad siin kui **p a i g a m e h e d** puuduses ja wiletsuses, end iga wiisi piinates, kuidas aga keegi weel oskas. Üks niisugune mees elas 30 aastat talwed ja suwed läbi kõrge tulba otfas. Kõige kuulsam niisugustest paigameestest oli püha **A n t o n i u s** Egiptusemaal, keda „munkade esi-isaks“ kutsutakse (elas umbes 300 a. p. Kr.). Juba noores eas oli ta kõik oma waranduse waestele annud, ise aga ükildadesse paika läinud, kus ta wanade müüride warjul elas ja kõigi inimliste himude wastu enese sees wõitles. Waewalt raatfis ta oma kehale und ja foitu anda. Selle läbi sai tema nimi kuulsaks.

Paljud tahtsiwad niisama elada kui tema, asu siwad tema lähikonda ja tunnistasid ta oma juhiks ja käskijaks. Nii tõulis terwe seltskond paigalisi ehk munkasid (Kreeka k. *monachoi* = ükliklasi). Üks Antoniuuse jänger ehitas neile Niiluse jõe saarele asupaiga, millele aed ümber tehti. Seda paika nimetati kloostriks (Lad. k. *claustrum* = sisepiiratud koht). Siin elasid paigalised ettekirjutatud seaduste ehk reeglite järele ja walisid oma eefseisja ehk abti. (Syria-Hebräa k. *abba* = isa). Ka naesterahwad jätsid maailma maha ja elasid kui nunnad kloostrites. Nagu külgehakkaw haigus lagunes see eluwiis Egiptusest teiste rahwaste juurde laiali. „Linnad läksid rahwast tühjaks ja kõrbed said rahwarikaks,“ on selle aja kohta öeldud. Warsti tungis see eluwiis ka Öhtumaale. Nursia linna *Benedictus* (umbes 500 a.) seadis siin kloostrielanikkudele seadused kokku. Munkade käest nõuti kolm tōotust: nad pidid waefuses, i. o. ilma isikliku waranduseta elama, ei tohtinud abieluse astuda ja pidid oma ülemate sõna kuulma. Kes kord kloostrisse oli läinud, see pidi sinna ka elama jääma, pidi aga peale palwete ka kasulikku tōöd tegema, sest ilma tōõta elu, ütles *Benedictus*, saadab hinge hukka. *Benedictuse* põhjused wõeti hulgas Öhtumaa kloostrites tarwitusele. *Benedictuse* ordu mungad olid agarad tōõtegijad, kuna Hommikumaa mungad ainult unise palweta misega taewariiki tahtsid kätte teenida.

12. Ristiustu mõju. — Ristiusk on palju kaasa aidanud inimesefugu aulmaks ja kombelisemaks teha. Patu ja kurjuse wastu sõdis ta alati heade tagajärgedega. Eimeste kriitlaste elukombed olid puhtuse poolest eeskujulikud. Ristiustu kiriku sülle wõeti wabaid inimesi ja orjaid, roomlasi ja barbarlasi ühel wiisil wastu. Jumala ees ei pidanud seisusega rahwusewahe maksma. Selle läbi laotas ristiusk põhjused otalised on. Orjaseisuse peale hakati lahkemalt waatama. Põlgatus hakkas kaduma, mille all orjad Rooma riigis siinamaani olid elanud, sest mitmed orjad, kes märtrisurma surid, wõeti ristiustu kiriku pühade meeste ning naeste nimekirja üles. Kirik hakkas orjade wabakslaskmist nõudma ja kinnitas, et Jumalal

Iseft hea meel on. Küll kulus weel mitufada aastat ära, enne kui wana orjus kadus, aga pärastpoole tekkis ristiufu kiriku enefe heakskiitmise all uus orjus, maaorjus, mille all talupojad kuni kõige uuema ajani on äganud. Tähtfat on ristiufk ka sellega korda saatnud, et ta waeste ja haigete eeft suu-remat hoolt kandma kufus, kui seda pagana-ajal oli tehtud. Sai harilifeks nähtafeks, et kiriku nõudmise peale rikkad mehed muift oma waranduseft waeste heaks kinkifiwad. Nende warandustega ehitati waeste- ja haigemajasid. Ka klooftrid ise wõffiwad heategemise oma ülesandeks ja tegiwad sagedasti head, nii kuidas Lunastaja oli käskinud: pahem käfi ei pidanud teadma, mis parem teeb. Ristiufk on inimese lüdame kõige aufama tungi, halastamisetungi, au fise tõftnud. — Kuid ka ristiufu warjuküljed tuliwad nähtawale. Silma torkab kõige pealt fallimata meel, millega ristiufk kõigi teifeufuliste wastu üles astus ja mis kõiki kurjategijateks luges, kes muud kui ristiufu õpetuft uskufiwad. Mitte armastuft, nagu ufuõpetus käsib, waid wiha ja tagakiufamift saiwad teifeufulised maitsta, niipea kui ristiufk ise tagakiufamisest oli pääsnud ja Rooma riigis wõimu oma kätte saanud. Selle wiha ja fallimata meele ohwriks langes hulk wana aja kunstifööfid ja fuurepärallisi templi-ehitufi, mis ära häwitati, seft et nad paganaufu teenistufes oliwad olnud. Peagi hakkufiwad ristiufulised ka oma wahel üksteift taga kiufama. Iga ufufelts oli selles arwamises, et tema ja ainult tema õigesti usku oskab seletada, ja hakkas teifi, kes usku teift wiifi seletufiwad, kui wõõraufulifi ehk „ketterid“, taga kiufama. Hakatufes ei surmatud wõõraufulifi küll mitte, seft Jeesus Kristus ise oli selge sõnaga ära keelanud werd walada. Kuid werewalamisest hakati warsti sellega mõõda saama, et wõõraufulifi elawalt ära põletati. Nii jäi Kristufe sõna järele weri walamata. Waimuwabadus oli aga kadunud ja teaduste edenemine wõimatuks tehtud. — Rooma riiki on ristiufk ennem häwitanud kui kofutanud. Kõige tublimad mehed jätsiwad ilmaliku riigiteenistufe maha ja astufiwad kiriku teenistufesse. Tubli Ambrosius, kes linnamaani Milanos maawaliffeja oli olnud, heifis sealfamas piiskopiks. Mis hoolis tema kui waga ristiufuline

weel maapealse ifamaa wiletsuseft! Tuhanded, kellel õigus oleks olnud ifamaa eest mõõka kätte wõtta, piinasiwad end kõrbes wõi kufagil klooftrimüüride wahel aegamööda surmale, et taewas uut ifamaad omandada. „Misgi ei ole tühisem kui riik,“ kirjutab üks kirikuisa, ja kõige tähtsam kirikuisa, püha Augustinus, kes a. 400 p. Kr. Afrikas piiskop oli, ütles, kui barbarlased Rooma riiki kõigilt poolt hakkasiwad üle ujutama, see olla üks ta puhas, kelle walitsuse all inimene elada, kui teda aga muidu ei sunnita Jumala wastaseid tegulid tegema. Küll oli juba keisrite omawoli Kreeka-Rooma riigikodanikkude ohwimeele ja ifamaa-armastuse tuimaks teinud, aga ristiusk ei jätnud neist hingeomadustest enam nimegi järele. — Kui Salamise ja Zama wägimeeste järeltulijad tuimalt oma riigi kukkumist pealt waatasiwad, siis aitas ristiusk ometi kaasa, et kukumine mitte nii walus ei olnud. Juba oli ristiusk ka barbarlaste juurde tunginud ja nende meelikut meelt taltsutama hakanud. Tuli ette, et barbarlased preefrite palweid kuulda wõtsiwad ja riigi elanikka, kes end enam mehe kombel kaitsta ei jaklanud, puutumata jätsiwad. Kõik oli kõikumasa ja kokku langemas, muud kui kirik üksinda mitte. Ta tegi meelikute barbarlaste iseloomu pehmemaks ja juhatas neid kultura-elu poole. Iseäranis muutusiwad klooftrid ihu- ja waimukultura keskpunktideks. Siia jäiwad wana aja teaduse ja kunsti jätsid põlwest põlwe wäiksel mõõdul alale. Ulinad mungad kirjutasiwad peale waimulikkude kirjade ka wana aja teaduste ja luuletööde raamatuid ära ja hoidsiwad nad klooftrite raamatukogudes alal; sealt toimetasiwad neid alles hilisemad põlwed keskaja lõpul jälle laiemate hulkade kätte. Klooftrid oliwad pea ainukesed kohad, kus noortfugu õpetati. Siit läksiwad ka ristiusku kuulutajad paganamaale ja hakkasiwad siin risiusku laiiali laotama. Paganamaale asutatud uute klooftrite elanikud ei saatnud aega mitte ainult palwepidamistega mööda, waid wõtsiwad ka kirwe ja adra kätte, laastasiwad meffi, kuiwatasiwad foosid ja muutsiwad nad wiljarikasteks põldudeks ning nägufateks marja-aedadeks. Mõnegi klooftri ümber tekkis aja jooksul õitsew linn.

II. Rahwaste rändamine.

1. Germanlasted. — Rooma keisririigil oli ainult veel kaks tähtsamat wastast. Iranis oli Aleksander Severuse ajal Persia tõugu Safanidide sugukond parthlaste walitfufe Persias lõpetanud ja uue Persia riigi asutanud, mis peagi wägewaks sai ja roomlastega Mesopotamia pärast alatafa sõda pidas. Aga palju suurem hädaoht oli teiselt küljelt Rooma riigi peale tulemas. Maa Rheini jõe, Põhja ja Lääne mere, Weikseli ja Donau jõgede wahel oli kahetuhanda aasta eest koguni teist nägu kui nüüd. Maa oli suuremalt osalt soone ja niiskusest ning uduft aurawa põlise metfaga kaetud, kus metsõnnid, põdrad, karud, hundid ja ilwefed sees elafiwad; ei liginenud seal wiljapuud ega nilupõllud, sest külm õhk, mis lõunamaalast kohutab, näis siin kõik ligiduse kinni panewat. Siin, kui ka Skandinawia poolsaarel, elas hulk sõjakaid rahwaid, kes kehaehituse, keele, kombete ja usu poolest oma wahel ligidalt sugulased oliwad, ühise nimega germanlasteks kuffutud, niifama nagu kreeklased, roomlased, keltid ja slaawid suure Indo-Germani rahwaste-perekonna liikmed. Puna-kollased juukfed, sinised silmad, niihästi mehed kui ka naised suure kondiga — need oliwad nende ühised tundemärgid. Germanlaste eluwis oli osalt karjakaswatajate, osalt põllupidajate rahwaste sarnane. Nad ehitafiwad küll kindlaid majafid, aga ainult tahumata palkidest, elafiwad ka koos, aga mitte linnades, waid külades, sagedasti aga üksikutes taludes. Maa oli neil alles ühisomandus. Peatoiduft saadi karjakaswatuleft ja küttimiseft; põllutööd tehti ainult wähe. Hea meelega peeti sõda ja käidi rööwimas. Kui sõda wõi jahti pidada ei olnud, siis saafiwad meesterahwad oma aega joomapidude ja taringimänguga mööda; õnnemängu küljes oliwad nad nii kinni, et sagedasti terwe oma waranduse, isegi wabaduse ära mängifiwad. Loomade eest hoolitsemise ja põllupidamise jäffiwad nad naiste ja sulaste hooleks. Sel kombel ei wõinud neil muidugi mitte suurt armastuft kodumaa wastu tärkata, waid nad oliwad kergesti walmis uut kodupaika offima minema. Siisgi oli sellel poolmestikul rahwal hulk häid omadusi. Suur Rooma ajaloo-kirjutaja Tacitus kiidab nende tulift wabadusearmas-

tust ja hoolimata wapruff, aga ka nende ustawat ja ausat meelt, nende lahkust külaliste wastu ja puhtaid kombeid. Naesterahwas oli neil suures lugupidamises. Naesterahwas läks sagedasti lahinguväljale kaasa ja õhutas seal oma poegi ja mehi wapralt wõitlusele. Wanade germanlaste usk andis tunnistust nende wõitlusehimult ja tõisest meelest. Saklamaal kustus wana paganauk wõidurikka ristiufu ees küll peagi ära, aga Skandinawias, kus ta kauem walitfes, on hulk laulusid ja muinaslugusid alale jäänud, mis tema iseloomu seletawad. Ülem jumal oli neil *Wodan*, põhja pool *Odin*'iks kuffutud, kõikide isa, kes oma taewalikus elupaigas *Walhalla*'s elas, kuhu ka lahinguväljal langenud sõjamehed wiiakse, et siin uut elu ja uut wõitlusehimu saada. Tema poeg on *Donar* ehk *Thor*, äikesejumal, kes oma haamriga hiiglaste, pahurate maapealsete elanikkude wastu alatist wõitlust peab. Neid ja teisi jumalaid teeniti pühades hiites ja metsades, sest pühakodadesse wõi elumajadesse oma jumalaid wangi panna ei tihanud wanad germanlased mitte. Jumalatele toodi loomi, aga ka inimesi, iseäranis sõjawangisid ohwriks.

2. Riigikord. — Alguses saiwad germanlased ise waevalt aru, et nad üks rahwas oliwad. Iga suguharu elas oma ette, kord sõpruses, kord waenus oma naabri-suguharudega. Mõnedel oliwad kuningad juhtideks, mõnedel ei olnud rahuajal ülemust olemasgi, waid ainult sõja-ajaks waliti sõjapealik ehk *hertzog* ametisse. Kõik tähtsamad suguharu asjad harutati *rahwa-koso*lekul läbi. Määratud ajal, kas noorel wõi wanal kuul, tuliwad terwe suguharu wabad liikmed sõjariistus kokku, waatasiwad oma wäeju üle, pidasiwad sõja ja rahu üle nõu, mõistsiwad surmawääriliste süütegude üle kohut ja kuulasiwad tähtlate meeste ettepanekuid. Oliwad ettepanekud meelt mööda, siis lõiwad nad sõjariistu kõlinal üksteise wastu, kui mitte, siis tõstiwad nad kisa. Sel puhul anti ka kaswawatele noortele meestele kilp ja oda kätte ja kuulutati nad sel kombel täis sõjameesteks. Sel puhul waliti aadelimeeste hulgast ka rahwawanemad ehk *würstid*, iga *ladakonna* peale üks, kes oma suguharu-ofas ehk *sadakonnas* rahuajal kohtumõistja, sõja-ajal pealik oli. Aadelimeesteks loeti neid, kes ri-

kasteft ja kuulsateft perekondadeft pärit oliwad ja nagu kõrge-
mal seiwad kui harilikud w a b a d m e h e d (Freie). Alamal
kui wabad mehed, oliwad k i t s e n d a t u d w a b a d u f e g a
m e h e d (Unfreie); nende hulgas oliwad muist orjad (Skaven),
muist natuke paremas seiwukorras elaw pärisrahwas (Hörige).

3. D r u s u s E l b e j õ e l (9 e. Kr.) — Niifugune oli Ger-
mani ehk Saksa rahwas, kes kutsutud oli Rooma walitsusele
piiri panema ja teda wiimaks hoopis ära lõpetama. Weel ei
olnud Rooma wõim oma kõrgemale tipule jõudnud, kui Ma-
riuse ajal heitlemine tema ja sõjakate germanlaste, kimbrite
ja teutonide wahel algas. Alguses oli wõit roomlaste pool.
Marius häwitas kimbrid ja teutonid ära ja pärastpoole takis-
tas Cäsar Galliamaa ärawõitmiselega germanlasi lääne poole
edasi tungimast. Augustuse ajal tahtis asjalugu nii pöör-
duda, et germanlased niifama kui gallialased alla olekiwad
heidetud ja ära roomastatud. Nad hakkasiwad oma pealekippu-
mistega Rheini ääres keisrit ära tüütama, nii et ta oma wõõ-
raspoja Drufuse neid alla heitma läkitas. Drusus läks Rheini
äärest fundmata ja teeta maad mööda kuni Elbe jõeni. Noor
sõjapealik sai hobuse seljast kukkudes ise küll otfa, aga tema
wend Tiberius astus tema asemele ja tegi Saklammaa Elbe
jõeft saadik Rooma prowintiks.

4. Teutoburilahing (9 p. Kr.) — Germania pro-
wintfi maawalitsejaks pani Augustus heafüdamlise, aga ette-
mõtlemata Quintilius Varuse. Varus arwas, ta wõiwat
Saklammaal niifama talitada, nagu Syrias, kus ta enne maa-
walitsejaks oli olnud. Ta nõudis germanlaste käest kõrgeid
maksusid ja sundis neid oma ette kohtuse ilmuma, kus Rooma
seaduse järele Ladina keeles õigust mõisteti, nii et kohtuskäijad
asjaajamisest ise midagi aru ei saanud; kohtuotsused laskis ta
oma liktorid wissakimpude ja tapakirwestega täide saata. Seda
aga ei jõudnud wabadusearmastajad sakslased wälja kanna-
tada, sest see, mida roomlane nende käest nõudis, ei olnud
enam waba mehe kohane; ainult kitsendatud wabadusega me-
hed maksiwad maksusi ja saiwad wissadega karistada. Wiha
wõõra walitsuse wastu läks iga päewaga tulilemaks. Teiselt
poolt aga oli hulk Germani aadelimehi Rooma sõjateenistusesse

astunud, kuhu au ja rikkus neid meelitatiwad, ja oliwad liin Rooma wiisi ja kombetega harjuma hakanud. Ka Arminius ehk Hermann, pealiku poeg Weseri jõe äärest, wõimsalt Heruski suguharult, oli Rooma teenistusesse astunud ja liin pealtnäha Rooma oludega leppima hakanud. Julge ja tark noormees oli Varuse usalduse wõitnud, nii et Varus teda igale poole oma saatjaks kaasa wõttis. Roomlaste sõpra mängis ta aga ainult filmakirjaks, sest sõepoolest ei ihaldanud ta muud, kui oma rahwast Rooma ikke alt wabaks teha. Ta asutas salaseltsi Heruski ja teiste suguharude wahel ja oli selle juures nii ettewaatlik, et Varus saadud hoiatustest hoolimata lõksu langes. Varus tahtis parajaste oma kolme leegioniga Heruskimaalt, kus ta suwe offa oli asunud, Rheini poole talwekorterisse minema hakata, kui sõnum tuli, et germanlased kufagil mäsfama olewat hakanud. Varus offustas ümberkaudu minna, et teel mäsajaid karistada. Mäsajate poole wiis tee pahemat kätt Weseri jõge, Teutoburi metsamägestiku kaudu. Tehtud teesid ei olnud, wägi pidi läbi metsa edasi tungima, kus puu saod risi ja põigiti ees oliwad, kuna taewast wihma maha walas, mis maa porilombiks muufis. Ainult suure waewaga jõudis wägi end edasi nihutada. Äkiste ilmuwad germanlaste wäelalgad ja tungisid eest ja tagant, paremalt ja pahemalt poolt kokkunud roomlaste kallale. Veel õhtul enne seda oli Arminius Varuse telgis õhtut lõomas olnud, siis aga asja pärast ära ratalutanud. Järgmisel päewal oli ta juba tagasi, aga mitte enam kui sõber ja abimees, waid kui wäenlane ja wälimate kallalekipuja. Kolm päewa katfusiwad roomlased end kudagi kaitsta, aga pehmes meesaloigus ei olnud neil nende sõjaoawusest mingit abi. Meelt ära heites pistis Varus omale mõõga rindu ja hulk ohwitferisid tegi sedafama; ülejäänud roomlased andsiwad end wõitjate kätte. Wõitjad aga maksiwad oma piinajatele hirmsal kombel kätte: ülemad kas ohwerdati jumalatele wõi poodi risti, muudel murti liikmed katki wõi anti nad orjadeks. Enam kui 30,000 Rooma sõjameest oli hukka saanud. Rooma walitfusest ei jäänud idapool Rheini jõge ka mitte jälge enam järele. Elatanud Augustus käristas kaotuselõnumit kuuldes riided lõhki ja hüüdis waluga: „Varus, Varus, too mu leegionid fa-

gafi!“ Juba hakati Roomas kartma, et sakslased ligemal ajal Italia kallale hakkavad kippuma. Seda nad aga ei teinud, waid leppiswad sellega, et nad wabaduses wõiswad elada. Keiser Tiberiuse ajal sai Drufuse poeg Germanicus koguni Rooma kaotust kätte maksta, sest ta lõi Arminiust mitmes lahingus ja wõttis tema abikaasa Thusnelda wangi. Pärastpoole aga jätiswad roomlased germanlased hoopis rahule ja lootiswad, et Germani suguharud oma wahel tülitsedes Roomale ometi mitte kardetawaks ei wõi saada. Arminiuse wõit Teutoburi metsamägedes jäi aga tähtsaks pöördeks Rooma tegewuse sihis: ilma selle wõiduta oleksiwad roomlased Sakfamaa niisama kui Galliamaa Rooma prowintsiiks jätnud, nii et Sakfa keel ka paremal pool Rheini jõge, Weseri ja Elbe kallastel, Ladina keelele maad oleks pidanud andma, nagu ta Gallias walitsewaks keeleks sai ja selleks tänapäewani on jäänud.

5. Markomannide, gootide, alamannide, frankide ja sakside pealekippumised (166. a. saadik). Ulfilas (350. a. ümber). — Sest ajast saadik ei teinud roomlased germanlastele muud, kui kinnitatiswad nende wastu oma riigi piirilid. Ainult maa Rheini ja Donau jõgede ülemise jookku wahel jätiswad nad omale ja andiswad ta Germani ja Gallia looft asunikkude kätte, kes oma põllu-, aia- ja wiinamägede saadustest roomlastele kümnuft pidiwad maksma; seepärast omandas see maa ka „kümnuftepõldude“ (*agri decumates*) nime. See maanurk pidi wahelülleks wäe-osade wahel olema, kes Rheini ja Donau kallastele oliwad paigutatud. Kümnuftepõldude põhjapoolne piir wastu germanlaste maad oli kraawi, walli ja tornidega kindlustatud. Kindlustatud piir, mis *limes'e* nime kandis ja alles praegu näha on, algas Donau äärest Regensburgi ligidalt ja läks kuni Rheini äärde Koblenzi ligidale, nii et terve praegune Badeni suurhertfogi-riik ja osa Württembergi kuningriiki kümnuftepõldude alla käisiwad. Rooma kaitse all tõusiwad maad Rheini ja Donau jõgede ümber õitswale järjele; siia tekkisiwad suured rikkad linnad, nagu Trier (*Augusta Trevirorum*), kus Rooma keisrid hea meelega elasiwad, Köln (*Colonia Agrippina*), Mainz (*Mogontiacum*), Strafsburg (*Argentoratum*), Baden-Baden (*Aquae*), Augsburg

(*Augusta Vindelicorum*), Regensburg (*Castra Regina*), Wien (*Vindobona*) j. m. — Aga õitsew rahu-aeg ei kestnud kaua. Juba Marcus Aureliuse ajal hakkasiwad germanlased oma poolt Rooma riigi kallale tungima ja läksiwad riisudes ning tappes üle Alpide lõuna poole. Wahwa keiser jõudis neid weel tagasi tõrjuda, aga peale tema surma läks barbarlaste poolt ahwardaw hädaoht Roomale suuremaks. Barbarlased, kes siinamaani oma wahel wäikeste suguharude kaupa alatafa waenu oliwad pidanud, hakkasiwad aru saama, et üheskoos kallale-tikkumine palju mõjusam on kui üksinda, ja heitsiwad 3. aasta-sajast algades harwemateks ja suuremateks suguharudeks kokku, kes omale uued nimed omandasiwad. Nii leiame frankid Rheini alamjooksu kallastelt, saksid Weseri ja Elbe wahelt, alamannid ehk suebid (schwablased) Rheini ja Donau jõe ülemjooksul, burgundid Neckari kallastelt j. m. Ida poolt ilmusiwad gootid — esimene suguharu, kes Rooma riigi küljest tüki maad jäädawalt ära kiskus. Oma alg-asupai-kadest, Läänemere rannalt, Weikseli jõe kallastelt, oliwad nad praeguse Wenemaa lagendiku kaudu Musta mere rannale rännanud ja hoidsiwad siin asudes oma pealekippumistega terwe Balkani poolsaare maal ja merel hirmul, kuni wiimaks keiser Aurelianus neile *Dacia* (Rumenia) asupaigaks kätte juhatas, kus nad kahte olase jagunesiwad, ühed ida-, teised läänegootid. Niisama agarad kallalekippujad oliwad põhja pool alamannid ja frankid, kes üle Alpide kuni Rooma ligiduseni tungisiwad, nii et Aurelianus Rooma linnale kaitsmaks uue müüri ümber laskis ehitada. Kõik maa, mis Rheini ja Donau taga oli, läks Roomal germanlaste kätte kaotli; tuli sagedaste sõda pidada, et germanlased weel üle mõlema jõe lõuna poole ei saaks tungida. Sel ajal hakkas ristiusk germanlaste keskel maad wõtma ja oma kõlbliff mõju nende peale awaldama. Läänegootide keskel elas umbes 350. a. piiskop Ulfilas, kes piibli Gooti keelde ümber pani. See piibel, mis ofalt meie päiwini alale on jäänud, on kõige wanem sakla-keelne raamat.

6. Hunnide pealekippumine (umbes 370). Adrianopoli lahing (378). — Mitte kauaks ei jää-

nud Saksa suguharud oma asupaikadele, sest Ašiaft tulew mets-rahwas sundis neid üle piiri Rooma riigi lisse tungima. Peale-tungijad oliwad Mongoli sõugu karjakaswataja rahwas hunnid, toored ja harimatad, aga wahwad sõjamehed, kes lapseft saadik hobustega nii oliwad ära harjunud, et hobuste seljas sõiwad, jõiwad ja magasiwadgi. Kesk-Ašiaft algades tuliwad nad Urali mägede ja Kaspia mere wahelt üle Wolga ja Doni jõe ühes naeste, laste ja terwe oma warandusega lääne poole, uut kodupaika otsima. Pragusel Lõuna-Wenemaal leidsiwad nad teelt suure riigi, mis Ida-Gooti rahwas siia oli asutanud. Nad heitsiwad idagootlased alla ja wõtsiwad edasi rännates terwe selle rahwa kaasa. Ka läänegootlased saidwad nende käest lüüa, need aga põgenesiwad Rooma keisri Valensi loaga üle Donau jõe Rooma riiki warjule; keiser oli neile siiapõgenemiseks luba annud, sest ta lootis neist omale tublid sõjamehi saada. Läänegootlased aga tõstiwad warsti mäsku, sest Rooma ametnikud, kes neid pidiwad elama asutama, piitsiwad selleks otstarbeks antud riigiraha oma tasku ja jätsiwad oma hoolealused nälga. Need läksiwad nüüd Balkani poolsaart mööda ise omale peatoidust riisuma. Ka Valens, kes Adrianopoli juures sõjawäega neile wastu astus, sai nende käest lüüa ja ise surma (a. 378). Valensi järeltulija, Theodosius Suur, jõudis neid lühikesteks ajaks waigistada ja wõttis nad oma sõjateenistusesse. Aga peagi ei tahtnud wahwad gootlased enam „Rooma argpükside“ teenijad olla, sest et nad ise ifandaks wõisiwad saada. Waewalt oli Theodosius ära surnud ja riigi kahes osas oma poegadele, Arcadiussele idapoolse ja Honoriussele läänepoolse osa, pärida jätnud, kui läänegootlased jälle mäsku tõstiwad, wahwa sõjamehe Alarichi oma kuningaks walisiwad ja Balkani poolsaart mööda kuni Athenast ja Spartast saadik rõõwimas käisiwad. Wiimaks tungisiwad nad Italiasse. Lääne-Rooma riik oleks kadunud olnud, kui mitte wahwa germanlane, Wandali soost, Stilichoni, Rooma wägede juhatus oma kätte ei oleks wõtnud ja Alarichi mitmes lahingus lõõnud. Alarich pidi Illyriasle taganema.

7. Alamannide, burgundide ja frankide asumine Galliasse (406). — Et Italiat barbarlaste uute

pealekippumiste eest kaitsta, pidi Stilicho Rooma leegionid Britanniaft ja Galliaft koju kuttuma ja need maad ilma kaitseta jätma, et aga keskriik barbarlaste kätte ei langeks. Küll jäi Italia selle läbi iseseiswaks, aga kaifseta jäänud maakonnad langefiwad ilma takistamata barbarlaste wõimu alla. Wandalid, kes sinnamaani praegufes Ungrias oliwad afunud, tungifiwad Galliamaaale, rüüstafiwad ja riifiwad siin kolm aastat otfa, läkfiwad siis üle Pyrenei mägede Hispaniasse, mis nad põletades ja tappes oma alla heifiwad. Selle segadufe ajal tungifiwad ka alamannid üle Rheini jõe ja afifiwad Elsassimaale, burgundlased aga, kes Lääne mere poolt tuliwad, afutafiwad omale Rheini jõe äärde Wormsi linna ümber uue riigi. Frankid wõifiwad weel Belgia linnad oma alla, ja nii oli siis terwe Gallia ja Hispania Rooma riigi käest nii hästi kui kadunud.

8. Alarich Roomas (410). Läänegootlaste (419) ja wandalide (429) riik. Angellaklid Britannias (450). — Warsti hakkas Rooma käsi weel pahe-mini käima. Stilichot, kes Italiamaa pääftja oli, süüdistafiwad kadedad kojalahsed keisri Honoriusse ees ära-andmises, ja wilets Honorius andisgi käsu ta surma saata. Nüüd ei jõudnud enam keegi Alarichi tagasi hoida, waid ilma wastupanemift leidmata tungis ta Rooma kallale, mis enam Hannibali ajalt laadik waenlast oma wärawate ees ei olnud näinud. Aga kui teiftlugufed oliwad nüüd ajad! Roomlased ei hakanud end mitte enam kaitsma, waid andfiwad kõik kulla ja hõbeda, mis linnas leida oli, gootlastele ja offifiwad end barbarlaste käest sellega kaks korda wabaks. Alarich oli nõus roomlastega lepingusse heitma, kui nad tema rahwale maad afumiseks kätte olekfiwad juhatanud; aga Honorius, kes Ravenna linnas elas ja seal Alarichi kallalekippumift karta ei pruukinud, seft et linn sel ajal lagunidega ümber oli piiratud, ei wõfnud tema ettepanekuid mitte wastu. Siis läks kuningas kolmat korda Rooma alla ja wõftis linna formiga ära. (410). Ta oli mõõdukam kui roomlased nüifugustel puhkudel, seft ta laskis oma mehi ainult kolm päewa linna riifuda, ja läks siis rikka saagiga, mille hulgas ka keisri õde oli, Lõuna-Italiasse, kuff ta

Siciliasse ja Afrikasse mõtles minna. Aga enne tuli talle surm, ja gootlased maffiwad oma suure kuninga Bulénto jökke maha. Ise aga läkfiwad nad Galliasse, kus Honorius neile afumileks lõunapoolses osas wiimaks ometi maad andis (419). Nii tekkis Rooma riigi maa peale Lääne-Gooti riik, mille pealinn Tolosa (Toulouse) linn oli ja mis peale wandalide äraminekut Hispaniaft oma piirid ka üle Pyrenei mägede laiali laotas ning wiimaks terve Hispania maa oma alla heitis. — Mis Alarichil mõttes oli mõlkunud, selle oli wandalide kuningase Geiserich teoks teinud ja terve oma rahwaga Afrikasse läinud. Mäsfama hakanud Rooma maawalitseja kutse peale läks ta nimelt üle Gibraltari merekiwuse ja heitis terve prowintsi ühes pealinnna Karthago alla. Oma laewastiku waral walittes ta üle terve Wahe mere ja sundis kõik linnad ja saared omale maksu maksma. Isegi Rooma linna wõttis ta ära, mis nüüd teist korda puhtaks riifuti (455). Kaks nädalat otfa mõllaliwad wandalid linnas, rikkufiwad toore wi-haga kõige kaunimad kunstitööd ära ja wiifiwad lugemata hulga rahwast, mehi ja naesi, noori ja wanu, oma laewadega orjadeks. Nii sai meflik germanlane nagu Karthago linna ta-fujaks. Alles paawft Leo palwe peale jäeti kole rööwimine wiimaks seisma. Seda meflikut lõhkumisetuhinat tuletatakse weel tänapäew lõnaga „wandalismus“ meelde. — Selsamal ajal langes kaifeta jäänud Britannia saar sakslastele saagiks. Sakli- ja Anglimalt (praegufest Schleswig-Holsteinift) ilmufiwad rööwliwalgad ja läkfiwad kahe wenna, Hengift'i ja Horfa juhatufel Britannia saarele, mis nad aegamööda oma alla heifiwad. Nende järel sai saar omale Inglismaa (Anglimaa) nime.

9. Attila. Katalauni lahing (451). — Kuna germanlased Rooma riigi küljest ühe tüki teise järele ära kiskufiwad, warittes neid roomlastega üheskoos hädaoht, mis hunnide poolt tuli. Wägew sõjamees Attila oli kõik hunnide fugharud oma walittuse alla ühendanud ja siis kõik rahwad, kes Rheini jõest kuni Kaspia mereni ja Donau jõest kuni Lääne mereni elafiwad, oma alla heitnud. Praegufel Ungriamaal, Tifza (l. tiffa) jõe madalikus oli tema pealinn, mis puumajadest

ehitatud, aga täis lugemata warandust oli. Peale Hunni keele räägiti Attila õuekonnas veel Gooti, Kreeka ja Ladina keelt. Terwelt tuntud maailmast käis siin saatkondasid wägewa kuningaga lõpruult sobitamas. Isegi keisrid Konstantinopolis ja Roomas katsusiwad kardetud sõjamehe wiha waigistada ja laatsiwad sellele „Jumala witsale“, nagu rahwad Attilat hüüdsiwad, rikkaid kingituli. Kuid mingid kingitused ei jõudnud auahnet kuningat taltsutada. Ta tahtis terve maailma oma alla heita. A. 451 läks ta, pool miljoni sõjameest kaapas, üle Rheini jõe Galliamaa ja hakkas seda maakonda rüüstama. Tema wastu astus wiimne osaw Rooma wäepealik Aëtius. Aëtius oli kaffet teinud Galliamaad germanlaste käest Rooma walitsuse alla jälle tagasi wõita. Hunni tõugu palgasoldatite abil oli ta Wormli ümber asuwate burgundlaste kallale läinud ja nende kuninga Gunter'i ära wõitnud; seda wõitlust ülendab Sakla rahwa lugulaul „das Nibelungenlied.“ Peale Gunteri ärawõitmist oli ta Burgundi rahwa, niipalju kui teda sõjast üle oli jäänud, Rooma alamateks wastu wõtnud ja Genfi järwe äärde, Savojamaale, elama asutanud. Näüd, kus hunnide poolt hädaoht ähwardamas oli, ilmusiwad Burgundi sõjamehed Aëtiusse kutse peale talle sõnakuulelikult appi, niisama andsiwad ka frankid talle abi, sest nad mõistsiwad küll, et hunnid roomlastele ja germanlastele ühetasa hädaohtu toowad. Kõige tähtsam aga oli, et Aëtius läänegootlastega lepingu sai teha, kelle kuningas Theoderich suure wäehulgaga talle appi tuli. Katalauni langendikul, pärastises Ghampange (l. Ihangpanj) maakonnas, löödi lahing, üks hirksamaste, mida ajalugu tunneb. Siin pidi offus walmima, kes peale Rooma riigi waibumist edaspidi ajaloo juhiks jääb: kas Aasiast tulnud meelikud hunnid, Soome- Eesti tõugu rahwaste sugulased, wõi germanlased, kes roomlastega läbi käies sel ajal juba muist meelikuid kombeid eneste küljest ära oliwad heitnud. Saatust offustas germanlaste kasuks. Osawa Aëtiusse juhatusel alla ühinenud roomlased ja germanlased jäiwad wõitjaks. Werine wõitlus oli hommikust õhtuni kestnud. 100.000 surnukeha katkiwad lahinguwälja; ka kuningas Theoderich oli langenud. Werewalamine oli nii ränk, et wesi wäikeses ojakeses, mis la-

hinguwäljalt läbi jookkis, ojasle woolawa were mõjul üle kal-
faste wälja paisus. Õeldi, wõitlejad olnud nii wihafed, et ifegi
langenud sõjameeste waimud õhus weel edasi olla wõidelnud.
— Weel kord käis Attila läänemaid hirmutamás: järgmisel
aastal tuli ta Italiasse ja hakkas seda maad põletama ja rüü-
stama. Keegi ei jõudnud koledale maadewõitjale wastu astuda.
Koguni ootamata pööras ta ümber ja läks minema. Räägiti,
ta olla paawst Leo lõna, kes ta leeris käinud, kuulda wõtnud
ja Italiaft ära läinud; tõine põhjus aga wõib olla, et haigused
tema sõjawäes ja muud sõjad teda sundiswad tagasi pöörama.
Warsti peale seda sai Attila ühel pulmapidul äkilise otsa. Tema
poegade all lagunes tema riik niisama ruttu koost ära, kui ta
tekkinud oli. Allaheidetud rahwad saiwad kõik jälle wabaks.
Hunnid ise kadusiwad ida poole metsrahwaste sekka ära; neift
ei ole iialgi enam ajaloos juttu olnud.

10. L ä ä n e - R o o m a r i i g i o t s . O d o v a k a r (476).
— Mõned aastakümned hiljem lagunes Lääne-Rooma riik Saksa
palgafoldatite mäsku tagajärjel koost ära. Juba Cäsar ja Au-
gustus oliwad heal meelel ustawaid ja wahwaid Saksa sõja-
mehi Rooma wäkke palganud; pärastpoole sai neid nii palju,
et Rooma wäes peale sakslaste enam palju teisi ei olnudgi.
Sellega saiwad sakslased wõimumeesteks Lääne-Rooma riigis.
Peale keiser Theodofiuse surma oliwad Saksa wäepealikud Roo-
ma riigi päris walitsejad, sest nemad oliwad need, kes keisrid
troonile tõstiwad ja troonilt heitsiwad. Wiimaks nimetasiwad
Saksa wäepealikud eneste sealt ühe, O d o v a k a r nimi, kes
keisri ihukaitse-wäes teenis, kuningaks (*rex*) ja lõpetasiwad
seega keisriwalitsuse ära. Odovakar heitis Lääne-Rooma wi-
imase keisri, noore R o m u l u s A u g u s t u l u s e troonilt ära,
ei teinud talle aga muud wiga, waid andis talle koguni suure
mõisa elamiseks kätte ja makkis talle iga aasta paiukiraha. Ise
tunnistas Odovakar nimepidi Konstantinopoli keisri oma
ülemaks, ehk ta tõepoolest küll kui isefelaw kuningas Italiaft
walitses. Warsti aga astus tema asemele weel wägewam mees.

11. I d a g o o t i k u n i n g a s T h e o d e r i c h (500 a.
üumber.) — Peale Attila surma wabaks saanud rahwaste hul-
gas oliwad ka i d a g o o t l a s e d . Nad oliwad ühes hunnidega

Ungriasle läinud; nagu fada aastat warem läänegootlased, nii katfufiwad nüüd nemad Balkani poolfaarel uuli afupaikafid leida, ja kui see neile korda ei läinud, fiis Italias. Neile astus Odovakar wastu, kes mitmes lahingus lüüa fai. Aga Ravenna linna, kuhu Odovakar warjule põgenes, ei jõudnud Theoderich mitte ära wõita, waid pidi peffufe abiks wõtma, enne kui ta Odovakarift jagu fai. Kui ta kolm aastat Ravennat asjata oli piiranud, palus Odovakar rahu; Theoderich fõotas wandega Odovakarit au sees pidada ja teda oma kaaswaliffejaks wõfta; aga juba mõne päewa pärast murdis ta wannet ja tappis Odovakari oma käega sõõmalaua taga ära. Ühtlafi tapfiwad gootlased ka kõik Odovakari palgasoldatid maha (493). Muidu oli Theoderich tark ja wõimas waliffesja, kes wäljakurnatud Italiamaad jälle lühikefeksgi ajaks tema endift õnne maitsta laskis. Elanikkude käelt wõttis ta küll kolmanda osa maad ära ja andis selle palgaks oma gootlastele, keda aadelimeesteks ja riigi kaitsjateks loeti; muud häda ta maa elanikkudele ei teinud. Põllutõõ, kauplemine ja tööstus läkfiwad jälle õiffele, ifegi kunstifõõfid hakafi jälle tegema, seft Theoderich laskis Ravenna ja Verona wanad ehitufed üles kohendada ja neile uufigi juurde ehitada. Ka pidas ta, ehk ta ife küll oma nimegi kirjutada ei osanud, teadufest lugu, kufus haritud roomlafi oma õuekonda ja seadis neid oma minifriteks. Temast enefest peeti enam lugu kui ühegifft muuft waliffesjast tema ajal. Keegi ei julenud tale waenulikult ligineda, waid mitmed maad wäljaspool Italiat, ifeäärans Alpimaad, heiffiwad tema alla. Läänegootlased Hispanias tunnifafifiwad tema oma ala-ealife kuninga eeffkõfjaks, ja kõik Germani tõugu waliffesjad offiifiwad tema sõpruft. Nii on arufaadaw, et Berni Dietrich („Dietrich von Bern,“ f. o. Verona Theoderich) Sakfa lugu-laulude armsamaks kuningaks on muutunud.

12. Wandalide ja idagootlaste riigi äralõpetamine Justinianufe ajal (533—554). Langobardid (568). — Sel ajal, kui Theoderich furi, astus Konstantinopolis Justinianus, kõige tähtsam Ida-Rooma keifer, troonile. Justinianufe ehitatud on Sofia kirik, kõigetähelepanemise-wäärilifem ehitufetõõ Konstantinopolis; tema tõõ on ka see,

et Europas siidiuslilid hakati kasvatama, sest tema laskis munkafid Ida-Aafias, Hiinamaalt siidiusli-mune Europasle tuua. Kõige tähtsamaks on ta oma nime selle läbi teinud, et ta kõik Rooma seadused ja korraldused, niisama ka kõik suurte Rooma õigusteadlaste põhjused ja seletused laskis kokku koguda ja korraldada. Nii tõusis Rooma seaduseraamat (*corpus juris*), mis kuni meie päivini õigusteaduse aluseks on jäänud, kõige suurem pärandus, mis roomlased järeltulewale maailmale on maha jättnud. — Aga Justinianus tahtis omale ka sõja-au koguda ja wana Rooma riigi endises suuruses jälle elule kutsuda: Rooma prowintfid, mis lääne pool wõõraste kätte oliwad läinud, tahtis ta sõja teel jälle tagasi wõita. A. 533 saatis ta oma tubli sõjapealiku Belisari Afrikasle wandalide kallale, kes pehmet elu oliwad hakanud elama ja oma alamatega lõpmata tülitseiwad. Nimelt oliwad nad, nagu burgundlased, lääne- ja idagootlasedgi, ristiisku heitnud, niipea kui nad Rooma riigi maa peale elama asuliwad, hoidsiwad aga Ariuse õpetuse poole, mis „õigeusklikkudele“ roomlastele ja nende piiskoppidele hirmus paistis olewat. Kolme kuu jooksul wõitis Belisar wandalid ära, kelle riik sada aastat oli seisnud. Wandalide kuningas wõeti wangi ja nende riik muudeti jälle Rooma prowintfiks. Belisari kiire wõit tegi Justinianuse weel himukamaks, nii et ta ka idagootlaste kallale Italias asus. Theoderich oli ainult tütre maha jättnud, Amalafuntha nimi; see kõrgesti haritud naesterahwas waliffes oma alaealise poja asemel riiki. Poeg suri ära ja Amalafuntha ise sai auahne sugulase käe läbi surma. Selle läbi tõusnud segadust tarwitades saatis Justinianus oma osawa wäepealiku Belisari Italiasle. Aga gootlased astuliwad oma wapra kuninga Totila ja pärast Teja juhatusel idaroomlastele wastu ju kaitseliwad oma riiki 19 aastat, ehk küll nende alamad Italias Justinianuse poole hoidsiwad ja neid salaja, kui aga saiwad, ära andsiwad. Alles teine suur Ida-Rooma wäepealik, Belisari järellülija Narses, sai neist wõitu ja wõttis Italiamaa Ida-Rooma riigi külge. Aga Italia ei jäänud kuigi kauaks Byzantioni keisrite kätte. A. 568 ilmus Italiasle terwe Sakla tõugu rahwas, Langobardid, kes enne Elbe ja pärastpoole Donau

jõe ääres oliwad asunud. Langobardid wõffiwad Po jõe mada-liku oma alla, mis weel tänapäew nende järel Lombardi nime kannab, ja heitfiwad päraſtpoole pea terve poolsaare oma alla. Nende pealinn oli P a v i a Ticino (l. fitfino) jõe ääres. Ainult Room, Ravenna ja mõned teised linnad, ka mõned saared jäi-
wad idaroomlaste kätte.

13. R o m a n i t õ u g u r a h w a d. — Germanlased, kes Lääne-Rooma riigi ofadesse oliwad asunud, sünnitafiwad seal põhjalikka muutusi. Nad asutafiwad mitmed uued riigid, mis endise ühe Rooma riigi asemele astufiwad; uutes riikides hak-
kafiwad Germani wiifid ning kumbed ja Germani seadused makſma. Ise aga ei jäänud germanlased Rooma haridusest puu-
tumata. Koguni ſiis, kui nad, nagu näit. langobardid, alla-
heidetud rahwa oma teenijateks alandafiwad, ei jäänud nad nende mõjuft mitte wabaks, waid wõffiwad nende usu, keele ja kumbed omaks ja sulafiwad nendega üheks rahwaks kokku. Nii tekkiifiwad I t a l i a s, H i s p a n i a s ja G a l l i a s uued rahwad, keda R o m a n i rahwasteks kufſutakſe, ſeft et nad germanlaste pealetulekuft hoolimata Ladina keele alal hoidfi-
wad. Pika aja jookſul on Ladina keel küll nõnda wõi teifiti muutunud, aga ometi ei ole praegune Italia, Prantſufe, Hispa-
nia ja Portugali keel muud kui endine muutunud Ladina keel. Ainult Britannia saarel ja Rheini ning Donau äärſetel maadel kadufiwad Ladina keel ja ristiufk jäljetult ära, ſeft et roomla-
sed ſiin ülepea mitte ſügawamalt juurduma ei olnud ſaanud ja et need germanlased, kes ſinna afufiwad, alles paganad oliwad ning Rooma keelt kui ka kombeid wihkafiwad.

III. Slaawlased.

1. S l a a w l a s e d. — Suur germanlaste liikumine puu-
tus ainult pealiskaudu Ida-Rooma riiki. Selle asemel ilmufiwad Ida-Rooma riigile aga teised waenlased; need oliwad ſ l a a w -
l a s e d. Nendest kuuleme kõige pealt Rooma ajaloo-kirjutaja Tacitufe kirjadedest, kes neid kagu pool Balti merd meſlades üt-
leb asuwat. Siit Wisla ja Njemani jõekondadest laotafiwad nad end kolme külge laiali; ühed tungufiwad idopoolsete german-
laste peale ja wõffiwad maa kuni Elbe jõeni oma alla, teised

wõitleliwad Soome ja Türgi tõugu rahwastega praegusel Wene-
maal ja kolmandad läksiwad lõuna poole, wõtsiwad siin Donau
jõe äärsed maad oma alla ja tungisiwad weel kaugemale Bal-
kani poolsaarele. Slaawlased jäiwad Rooma-Kreeka hariduleft
puutumata; sellepärast ei jõudnud nad mitte nii kiiresti edeneda
kui germanlased. Nende töö oli küttimine, melilastepidamine ja
warsti ka põlluharimine. Nende sugukonnad hoidliwad
kindlasti ühte. Mitte ainult, et sugukonna liikmed ühise wa-
nema juhatusel üksteist waenlase wastu kaitsesiwad, waid nad
toimetasiwad üheskoos ka oma majapidamist: sugukonna liik-
med töötasiwad üheskoos ja jagasiwad tööaadused perekondade
wahel ära. Sugukonnad heitsiwad kokku suguharudeks, kes
omale ühise würssti walisiwad. Würssti wõim põhjenes sõja-
meeste peal, kes tema saatkonnaks kokku heitsiwad. Ühiseid
asju harufati rahwa-koosolekutel. Suguharud ei hoid-
nud aga mitte ühte, waid elasiwad oma wahel lõpmata tülides.
Sellepärast ei jaklanud nad naabritele wastu panna, waid ger-
manlased näit. tõrjusiwad neid ida poole tagasi wõi heitsiwad
nad osalt oma alla. Ka Aasiast tulnud Türgi ja Mongoli tõugu
rahwaste käest saiwad slaawlased palju kannatada. Peale selle
läksiwad slaawlased ufu pooleft lahku. Suurem osa suguha-
ruid tunnistas oma peajumalaks Swarogi, taewa ja maa
walitsejat, kelle lasteks Päikeft ja Tuld loeti. Mõned suguharud
lugesiwad tähtsamaks jumalaks Peruni, kellel wäik sõjariis-
faks oli. Peale selle austati weel mitut jumalat: wetel, messad-
del ja põldudel oliwad igauhel oma jumalad.

2. Slaawlaste afupaigad. — Slaawlased oliwad
südikad sõjamehed, kuid nende sõjakäikudeft on wähe teateid
järele jäänud, sest et nad wähem kui germanlased haritud rah-
wastega kokku puutusiwad, kes nende sõjakäikufid oleksiwad
kirja pannud. Mitmesuguste wõitluste järele oliwad nad omale
järgmised afupaigad kätte wõidelnud: 1) Läänemere slaaw-
lased ehk wendid elasiwad lõuna pool Lääne merd; sugu-
harud, millesse nad jagunesiwad, oliwad obotridid Elbe jõe
alamal jooksul, Ijutifhid Elbe ja Oderi jõe wahel ja po-
méranlased Oderi ja Wisla jõe wahel; 2) poolakad
ehk Ijahid elasiwad Oderi parempoolsete harujõgede kallas-

tel ja Wisla jõe ülemal ja keskjooksul; 3) tšehhid elasiwad Böömi mägede wahel ja Määrimaal; 4) slowakid elasiwad Tisza jõel ja Karpati mägede läänepoolses osas. Kõiki neid sugharufid kokku kufuti läänepoolseteks slaawlasteks. Lõunapoolseteks slaawlasteks kufuti järgmisi sugharufid: 1) slowenid idapoolsetes Alpides ja Istrias; 2) krootid ehk horwatid ja serblased Drawa ja Sawa jõekondades ja Balkani poolsaare loodenurgas; 3) bulgarlased Donau jõe alamal jooksul. Idapoolseteks slaawlasteks oliwad wene-lased. Oma jäädawad asupaigad oliwad slaawlased juba VII. aastajal kätte saanud.

IV. Franki riik Merowingi sooft walitsejate all.

1. Chlodwig (a. 500). — Uuteft germanlaste riikidest, mis Rooma riigi maa peale oliwad tekkinud, läks üks nii wägewaks ja suureks, et ta rahwastele wiimaks nagu endise Rooma riigi asemik hakkas paistma; see oli Franki riik. Franki rahwas ei olnud mitte nii nagu gootlased, burgundid ja wandalid, kes waewale rändamisega oma jõudu kurnasiwad, oma kodumaad maha jätnud, waid jäiwad sinna asuma, kus nad ikka oliwad asunud, Rheini jõe kesk- ja alamjooksu kallastele; aga kodupaigast laotasiwad nad oma wõimu aja jooksul ikka kaugemale lääne poole laiali. Nad langesiwad kahte jakku: Salia frankid, kes Rheini jõe alamal jooksul, ja Ripuaria frankid, kes Rheini jõe ülemal jooksul asuwiwad. Neil oli mitu kuningat, igal kuningal oma riik. Üks neist kuningateft, Clodwig, kelle sugu muinasloolise esi-isa Merowechi järel „Merowingi sooks“ kufuti, oli õnneliste lõdadega suure riigi asutanud. Alguses, kui ta alles troonile sai, oli Gallias hulk wäikseid kuningriikisid. Loire (l. luaar) jõest lõuna pool walitseliwad läänegootlased, kagus, Rhone jõel oliwad burgundlased ifeseiswa kuningriigi asutanud. Põhja pool burgundlasi, Rheini jõe ülemal jooksul, asuwiwad alamannid, ja läänegootlaste ja frankide wahel, mõlemal pool Seine (l. seen) jõge, oli weel wiimane Rooma riigi jätis leida, kus „roomlaste kuningas“ Syagrius walitses. Selle kallale läks Chlodwig kõige pealt, furmas ta ära ja wõttis tema maa omale. Siis

tuli tal sõda a l a m a n n i d e g a. Rheini ülema jookflu kaldal oli werine lahing, kus frankid pea-aegu lüüa oleksiwad saanud. Siis tõotas Chlodwig, kes alles pagan oli, et ta Kristuse poole pöörab, kui wõit lahingus temale jääb. Ta sai wõidu, alamannid heitsiwad tema alla, ja Chlodwig laskis end ühes mitme tuhanda frankiga Reims'i (l. rängs) linnas ristida. Nii saiwad frankid ristiusulisteks, ja nimelt wõtsiwad nad katoliku ufu wastu, kuna teised ristiusku germanlased Arianuse järelkäijad oliwad. Uluasja wõttis Chlodwig efekäändeks kolmandale sõjale, mis ta nimelt läänegootlaste wastu pidas. Ta ütles, ta ei wõida sallida, et üks jagu Galliamaad weel nende ketserite käes on, ja wõttis kõik maa kuni Pyrenei mägedeni oma alla, nii et läänegootlaste riik ainult Hispanias weel alale jäi. Seega oli Chlodwig suurema osa Galliamaad oma alla heitnud ja walitses tarkusega uute maade üle. Wanade elanikkude omanduse õigust ta ei puudutanud, waid andis oma frankidele juurdewõidetud maadel ainult niifugulid maid tarwitada, millel peremeest ei olnud. Et ta ka muidu endistele elanikkudele frankidega ühetaolised õigused andis, siis harjusiwad nad uue walitsusega hõlpsasti ära ja hoidsiwad kindlasti tema poole. Muidu jäi Chlodwig ka peale ristiusku pööramist tooreks, nagu ennegi. Et ükiinda frankide kuningaks saada, laskis ta äraandlikult ja tagafelja toimetades kõik wäiksed frankide kuningad ühes nende omastega, ka iseenele sugulased, halastamata maha tappa. Tema-aegsed inimesed oliwad aga hirmutegudega nii ära harjunud, et nad teda sellepärast mitte ei põlanud, waid üks waga piiskop, kes kõiki neid tegusid ligemalt kirjeldab, ütleb koguni, et Jumal olla tema waenlasi kaotanud, sest et ta õiglase südamega olnud ja seda teinud, millest Jumalal hea meel on.

2. Merowinglaste langemine; koja ülemad (6 ja 7 aastafajal). — Chlodwigi pojad jagasiwad riigi oma wahel ära ja sammusiwad isa algatud teed edasi. Nad tegiwad terwe Galliamaa üheks Franki riigiks, sest nad heitsiwad ka Burgundi riigi oma alla (534). Sakfamaal wõitsiwad nad thuringlased ära ja baiierlased heitsiwad wabatahtliselt ise nende alla. Juba julgesiwad Merowingi soost kunin-

gad Konstantinopoli keisri wastu ähwardawalt üles astuda. Aga et nad riigi nagu mõne mõisa küljest oma poegadele tükkiid jagasiwad ja oma wahel lõpmata wenna-sõdasid pidasiwad, siis läks nende wõim nõrgaks; riik hakkas lagunema ja rahwas raisku minema. Walewandumine, salakawalus ja sugulaste tapmine saiwad igapäewasteks nähtusteks. Kõige enam koledusi saatsiwad kaks kuningannat korda, Brunhilde ja Fredegunde, kes teineteist sapise wihaga taga kiufasiwad. Hoolimata Fredegunde, kes mingisuguse kuriteo eest tagasi ei põrganud, saatis kihwi ja werewalamise abil niipalju Merowingi soo liikmeid surma, et wiimane täiskaswanud merowinglane frankiisid Pariis kirikus pühalikult laskis wanduda, nad ärgu tapku teda ega tema wennapoega ära, sest muidu lõppeda kuningasugu hoopis offa. Ka Fredegunde wastane Brunhilde, kes loomu poolest qufameelsem oli, läks aegamööda ikka wägiwaldsemaks ja hoolimatamaks, kuni Fredegunde poeg Lothar ta kinni käskis wõtta ja taltsutamata hobuse saba küljes surnuks laskis lohistada (613). — Riik läks kodusõdade mõjul ikka nõrgemaks; allaheidetud rahwad tegiwad end wabaks, kõrged aadelimehed hakkasiwad iseiswateks walitsejateks muutuma, igalpool walitses segadus. Wiimaks jäiwad Merowingi soost kuningad ka hoopis wiletsaks. Nende asemel walitsesiwad kõrgemad koja-amefnikud, n. n. kojaülemad (Lad. k. *major domus*, Saksa k. Hausmeier). Önneks oliwad kojaülemad tublid mehed. Kojaülemate amet jäi jäädawalt ühe aadelisoo kätte, kes Aacheni ligidalt Aufrasiamaalt pärit oli ja keda Pippinidideks ehk Karolingideks kutsuti, sest et mitmed tähtsamad selle soo liikmed Pippini ja Karli nime kandsiwad. Karolingi soost kojaülemad oliwad kõik suurte annetega mehed. Nad heitsiwad lahkuminejad aadelimehed jälle alla ja tegiwad Franki riigi selle läbi tugewaks, nii et ta islami pealetungimisele suutis wastu panna, ja sellega enast ning terwet risiisku Europat islami wõimu alt päästis.

V. Islam.

1. *Mohammedi põgenemine*. — Suur Arabia poolsaar Aašias, mis küll kefet kõige wanemaid kulturamaid

afub, on alles hilja ajaloolise tähtsuse omandanud. Arabia liisemaal waheldawad õudsed liiwakõrbed rohulaantega, kus hulga-kaupa ilusaid lõõdamaid ja oasid leidub. Nagu aastatuhandete eest, nii elawad siin weel tänapäewgi julged beduinid karja kaswatades ja oma telkidega ühest kohast teise rännates, külalise wastu lahkult üles näidates ja iga pilk walmis sõjariista rõõwimiseks ehk sõjapidamiseks kätte wõtma. Ainult ranna-äärletes maades saab põldu harida; sinna on ka mõned linnad tekkinud. Arabia poolsaare läänerannas on paljaste mägede wahel liiwaorus Mekka linn. Siin elas (umbes 600 aastat p. Kr.) kaupmees Mohammed, suure kaswuga, elawate siimadega ja ergu ning luuleliku waimuga mees. Ta heitis rikka lesega, kelle teenistuses ta oli, abieluse, sai seega kõigist maapealsetest muredest wabaks ja hakkas jumalikkude asjade peale mõtlema ning neid juurdlema. Ta põlgas oma suguwendade paganauku jumalateenistust ja hoidis ühe Jumala poole, keda ta Arabiasse rännanud juutide ja kriitlaste kaudu tundma oli õppinud. Ta elas kaua ühes kaljukoopas oma mõtetega üksi ja hakkas seal wiimaks nägemisi nägema. Kord „õndsas õöl“ ilmus tema juurde ingel ja ütles: „Mohammed, sina oled Jumala prohwet, ja mina olen Gabriel.“ Kui ta seda nägemist oma abikaasale jutustas, uskus see teda. Ka tema ori Zaid uskus teda ja sai selle eest wabaduse osaliseks. Need ja teised Mohammedi ligemad sugulased oliwad tema esimesed usklikud. Siis hakkas ta kui Jumala läkitatud mees uut usku awalikult õpetama. Hakatuses pidasiwad Mekka elanikud teda juhmiks. Kui ta aga ikka enam poolehoidjaid leidis ja wana paganauku preeftrid juba päris kuiwale ähwardasiwad jääda, siis astus Mekka rahwas talle wäewõimuga wastu. Mohammed pidi põgenema, et oma elu päästa. See oli a. 622 p. Kr. Tema põgenemine (*hedshra*), mille üle arablased palju muinaslugusid jutustawad, paistis neile Mohammedi laiema tegewuse algus olewat ja seft aastast hakkasiwad nad oma aastaid lugema, nagu meie neid Kristuse sündimisest loeme. Põhja pool Medina linnas, mille elanikud Mekka elanikkudega wiha waenus elasiwad, leidis Mohammed pelgupaika ja uusi poolehoidjaid. Tema õpetuse järele oli wõitlus uskmatade wastu

iga uskliku püha kohus. Kohe alustas ta wäikeist sõda Mekka elanikkude wastu; ta püüdis nende killawoorisid kõrbes kinni ja sai sel kombel rikkaks saaki. Ühes wõitudega kaswas tema poolehoidjate arv kiiresti, ja peagi läks ta kui wõitja oma kodulinna Mekkasle tagasi. Üks Arabia suguharu teise järele heitis tema alla ja tunnistas teda prohwetiks ning walitsejaks. Juba pidi ta wäljaspool Arabia poolsaart rahwaid alla heitma hakama, aga siis suri ta, 63 aastat wana. Räägitakse, üks Juudi naene olla talle mürki andnud, et näha saada, kas ta ilmsuremata on. Tema surnukeha maeti Medina linna maha.

2. I s l a m j a t e m a l a i a l i l a g u n e m i n e. — Mohammedi õpetused ja seadused koguti peale tema surma pühaks raamatuks kokku, millele korán nimeks sai. On ainult üks Jumal, kuulutas ta, ja Mohammed on tema prohwet. Ka Mooses ja Kristus on Jumala walgustatud mehed olnud, aga Mohammed on wiimane ja suurem kui nemad. Muslimi, s. o. usklikku ootawad peale surma paradiisirõõmud. Paradiisis on kirjeldamata ilusad aiad, riided, hobused, sõõgid ja joogid, ja igaühele, kes sinna saab, antakse 72 ilusat neitsit. Usukommete täitmise, paastumise, palwetamise, pelemiste, waeste aitamise ja pühapaikadele rändamise läbi on wõimalik paradiisirõõmu osaliseks saada. Aga kindlamalt kui nende abinõudega, kindlamalt kui 70 aastat kodus palwetades, saab see paradiisi, kes mõõga kätte wõtab ja usku wälja laotama läheb. Uskmatad lähewad põrgusse. Jumal on igale inimesele tema saatuse ette määranud. Kellele surm on määratud, see sureb määratud ajal, kui ta end ka weel nii wäga hoiaks; kellele surma määratud ei ole, jääb ka kõige kibedamas wõitluses lahinguwäljal puutumata. Muslim ei tohi wiina juua, ei ka mängida ega sealiha süüa. Ta wõib omal mitu naist pidada. Iga reede peetakse awalikku jumalateenistust, see on muslimi pühapäew, kuid hingamispäew ei ole see mitte. Nii õpetab islam, s. o. usk. Oma islamist saiwad tulised Arabia kõrbe-
pojad selle waimustuse, millega nad pea terve maailma ära wõitliwad. — Peale prohwetilise surma astusiwad tema ligemad järelkäijad tema asemel walitsuse etteotsa; neid nimetati kalifideks, s. o. asetäitjateks. Esimene kalif oli Mohammedi ai

Abu Bekr, kes korani kokku kogus, järgmine oli Omar, kes islami üleilmlikuks võimuks muutis. Omar ise elas palwetades Medina linnas, tema sõjapealikud aga tungiswad võimsalt kahe suure naabri riigi, Persia ja Ida-Rooma kallale. Kahe aastakümne jooksul võitliswad arablaste Ida-Rooma käest Syria, Palestina ja Egiptusemaa ära ja heitsiwad Persia riigi oma alla. Mohammedi käsu põhjal anti kõigile maadele, kes islami wastu võttsiwad, niifamalgufed õigused kui võitjatel enestel oliwad. Ristiüfusid ja juudid saiwad suure maksu eest luba oma usku pidada, paganauk ühes tema ebajumalatega kaotati aga halastamata ära.

3. Jerezi (711) ja Poitiersi (732) lahing. Konstantinopoli piiramine (718). — Peagi tõusiwad Arabia riigis silemised rahutused. Kui peale Omari surma Mohammedi väimees Ali kalifiks tõsteti, ei tahtnud Syria asewalitseja Moawija, kes kuulsalt Omajadide sugukonnast Mekka linnast pärit oli, mitte tema alla heita, waid las kis end ise kalifiks kuulutada. Tõusis koduõda; sõja jooksul langes Ali mõrtsuka käe läbi ja võim jäi Omajadide kätte. Koduõda tõi ka lõhe Mohammedi õpetuse sisse. Üks osa mohammedlasi, Moawija poolehoidjad, tunnistasiwad peale korani weel sunnat, i. o. korani seletust, mis elimeste kalifide all kokku oli seatud; neid kutsuti sunnitideks. Teine osa, Ali poolehoidjad, ei tunnistanud muud kui üksnes korani; neid kutsuti schiitideks. (Praeguste Mohammedi usku rahwaste hulgast on türklased sunnitid ja perslased schiitid.) Kui Omajadid võimu oma kätte oliwad saanud, asusiwad nad waelelt ja harimata Arabiaft rikkasse ja haritud Syriasse elama ja tegiwad Mekka asemel Damaske linna riigi pealinnaks. Omajadide walitsuse all (656—750) paisusiwad islami piirid kõige laiemale. Nende wäed võitliswad Karthago linna ära ja heitsiwad terwe Aafrika põhjaranna kuni Atlandi okeanift saadik enese alla. Arabia sõjapealik Tarik läks aastal 711 Aafrikast üle merekitsele Hispaniasse ja wõttis seal ranna-äärse kaljumäe, mis tema järele Gibraltariks (Gebel ehk Dshebel al Tarik, i. o. Tariku kalju) nimetati, oma alla. Läänegootlaste kuningas Roderich, kes talle wastu astus, sai tema käest seitsmepäewases lahingus Jerez'i (I.

heres) linna juures Andalusias lüüa. Nüüd langes üks Hispania linn teise järel arablaste kätte; muist wõeti wäewõimuga ära, muist laadi äraandmise läbi kätte. Ainult weel põhjapoolles maaosas, ligipääsemata Asturia mägedes, jäiwad läänegoolased wabaks, kõik muu Hispaniamaa langes arablaste ehk mauride kätte. Peagi tungiswad mohammedlased ka üle Pyrenei mägede ida poole edasi. Kui nad juba Loire jõeni oliwad jõudnud, astus neile Franki riigi kojaülem Karl, keda tema tugewa käewarre pärast Martelliks, s. o. wafaraks kutsuti, Franki sõjawäega wastu ja sai a. 732 Poitiers'i (l. puatjee) linna juures hiilgawa wõidu, mis Europat islami eest hoidis. Tänu täheks laatis paawst Karl Martellile Püha Peetruse haua wõtmed. — Ida pool löiwad aga idaroomlased ehk kreeklased arablased tagasi. Juba oliwad nad Ida-Rooma riigi küljelt Väike-Aasia ära wõtnud ja piiraswad suure wäe ja laewastikuga Konstantinopoli linna. Aga linnalased kaitseswad end wahwa keisri Leo juhatusel osawalt. Ühe iseäralise leidusega, n. n. „Kreeka tulega“, mis wee all põles, rikkusiwad nad waenlaste laewad ära, ja sundiswad arablased taganema, kui nad juba poolteist aastat linna oliwad piiranud (718).

4. Arablaste kultura Abbasidide walitluse ajal (750. algades). — Ehk küll arablased Europat oma alla heita ei saanud, oli nende riik siiski weel suurem kui Rooma riik iialgi on olnud. Tajo (l. taaho) jõest kuni Induse jõeni ja Turkestaniist kuni Sahara kõrbeni ulatasiwad nende riigi piirid; siin walitses korani keel, ja kõik rahwad tunnistasiwad siin Mohammedi järeltulijat oma waimulikuks ja ilmalikuks ülemaks. Juba oli walitus, mida esimesed kalifid endi waimujõu waral oma käes pidasiwad, Omaijadide all lihtsaks wägiwalla-walitluseks muutunud. Mohammed, Abu Bekr ja Omar ei tundnud muud rooga kui odraleiba ja datlid; nende eluasemeks oliwad lihtsad majad. Pärastised Omaijadide soost kalifid hakkasiwad pehmet hommikumaa elu elama, muretsesiwad hiilgust ja ära oma ümber ja ei põrganud mingifuguste õeluste ega wäljakurnamiste eest tagasi. Sagedasti tekkis riigis rahutusi. A. 750 tõukas Abbasidide sugu, kes end Mohammedi onu Abbas'e järeltulijad ütlesiwad olewat, Omaija-

did troonilt maha. Kõik Omaijadid saidad weristes tagakiufamistes otla, paljalt üks ainus selle perekonna liige, *Abderahman*, leidis riigi kaugemas nurgas, *Hispanias*, pelgupaika ja asutas siin iseseiswa kalifiriigi, mille pealinnaks *Cordoba* sai. Ka Lääne-Aafrikas ei tunnistanud *Abbasidide* suguwõsa walitsejaks, nii et siis juba suur riik lagunema hakkas. — Sellest hoolimata oliwad *Abbasidid* ikka weel kõige wägewamad walitsejad maailmas, ja nende pealinn *Bagdad*, mis nad *Kaldeamaale* *Tigrise* jõe kaldale asutasiwad, tõulis peagi kõige suuremaks ja kõige toredamaks linnaks sel ajal. Sest ajast saadik hakkasiwad arablaste perslaste ja kreeklaste mõjul ka kunsti edendama. Tööstus ja kauplemine läksiwad arablaste keskel õitsele ja uued arablaste suurlinnad, *Bagdad*, *Damaskus*, *Kairo* ja *Cordoba* käisiwad wana *Rooma* riigi linnadest hiilguse poolest ette. Lagemata mosched (arablaste jumalakojad) ja toredad paleed kaunistasiwad linnasid, ja weel tänapäew wõime meie *Hispanias* ja *Hommikumal* nende suurepäraliste ehituste waremeid imestada. Ka luulet ja teadust edendati. *Abbasidide* soost kuulus kalif *Harun al Raschid*, s. o. „Õiglane“, kes *Karl Suure* ajal elas, laskis arablaste muinaslood tuntud raamatus „Tuhat-üks ööd“ kokku koguda ja hulk *Kreeka* raamatuid *Arabia* keelde ümber panna. Teised *Abbasidide* soost kalifid kogusiwad suuri raamatukogusid kokku, asutasiwad tähetornisid ja koolisid. Niisama toimetasiwad *Omaijadid* *Hispanias*. Peagi oliwad arablaste kristlastest hariduse poolest ees. Aastasadade jooksul oli *Hispaniamaa* mauride walitfusse all kõige rohkem haritud maa *Europas*. Paljud haridusehimulised kristlased käisiwad *Hispanias* arwuteadust ehk matematikat, täheteadust ja arstiteadust õppimas. Neid teadusi, mis nad kreeklaste käest oliwad omandanud, edendasiwad arablaste iseseiswalt edasi. Sellest annab hulk *Arabia* lõnu tunnistust, mis neis teadustesle wastu on wõtetud, nagu algebra, zenith, nadir, siirup, kaali, natron, alkohol j. n. e. Arablaste on *India*st meile ka praegu tarwitufel olewad arwumärgid toonud, mida nende järele *Arabia* numbriteks nimetatakse, ja hiinlaste käest wiist ka kompassi ja püsirohu. — Aga see kaunis islami õitseaeg ei keftnud kuigi kaua. Kalifide riik hakkas warsti pude-

nema. Abbasidid ei olnud teaduse- ja kunstarmastusest hoolimata muud kui südameta hirmuvalitsejad, kes wenna- ega isafapmise eest tagali ei pörganud, kes rahwa warandust lõpmata priiskamises hoolimata raiskasiwad. Peagi muutufiwad nad oma kodukondlaste ja naistekarja mängukannideks, kes riigi walitsemise oma ametnikkude kätte jätfiwad ja ise ainult weel waimulikud riigipead oliwad. Wõimu katlufiwad au-ahned pealikud oma kätte kiskuda, kes emir al omra (ülempealiku) nime all Bagdadis umbes sedasama oliwad, mis kojaülemad Franki riigis, kes aga riigi lagunemist mitte takistada ei jõudnud. Kodu sõjad trooninõudjate wahel saiwad igapäewaseks nähtuseks. Ei ole siis ime, et Hommikumaa kultura niisugustes oludes kesta ei wõinud. Ristiufu rahwad aga hakkasiwad rahwasterändamise-aja löökidest toibuma. Kui islami-hädaoht möödas oli, astufiwad Romani ja Germani soost rahwad suure walitseja juhatusel tee peale, mis nad inimeseloo etteofsa wiis.

B. Päril keskaeg.

1. Karl Suure ajajärk.

1. Bonifacius, sakslaste apostel († 755). — Weel kaua aega peale seda kui Chlodwig ristiufu wastu oli wõtnud, jäi maa ida pool Rheini jõge, päris sakslaste asupaik, ristiufult puutumata, ehk küll üks osa sellest maast ka Franki riigi alla käis. Franki riigi waimulikud mehed hoolitfesiwad enam rikkuse kogumise ja sõja- ning jahipidamise kui paganate ristiufku pöõrmise eest. Ristiufk tuli alles Britannia saartelt Saksimaale. Britannias oli ristiufk ühes keltlastega hakatufes metfikute angelsaklide eest läänepoolsetesse mägedesse Waleli- (l. uels) maale pidanud põgenema, aga siit tungis ristiufk naabrifaarele iirlaste juurde, kus elaw usuelu aset wõttis. Iiri mungad käifiwad agaralt üle mere mannermaal usku laiali laotamas ja asutufiwad ka sakslaste maale mitmed kogudused, nii ka kuulsa St. Galluse klooftri (613). — Sellamal ajal saatis paawst Gregor Suur misjonäriid Britannia saarele angelsaklidele ristiufku kuulutama. Kaunid Inglise nooredmehed,

keda ta Roomas orjaturul nägema oli juhtunud, oliwad temas osawõtmiist äratanud. Uhked angellakid, kes põlatud britanlaste käest ristiisku wastu ei tahtnud wõtta, wõliwad paawsti saadetud misjonäriid kergesti kuulda, ja peagi oliwad nad ristiisku pöördud. Niifama kui warem Kelti tõugu iirlased, läkiliwad nüüd 8. aastafajal ka Germani tõugu angellakid üle mere Saksfamaale ristiisku laiaila laotama. Üks angellaks, Winfried nimi, kellele paawst pärastpoole *Bonifacius*e nime andis, on oma õnnistusrikka tegewuse läbi eneseft jädawa mälestuse maha jätnud ja „*sakslaste apostli*“ nime all tutwaks saanud. Saksa Põhjamere äärest, Friiimaalt algades kuulutas ta wäsimata edasi tungides weel Keski-Saksfamaal — Hesfenis ja Thüringis ewangeliumi. Oma käega raius ta paganate pühad tammed maha ja ehitas nende asemele kabelid. See lugu awaldas pagana-usku sakslaste peale suurt mõju; nende arust oli nüüd selge, et Odin oma pühaid tammelid kriiflaste Jumala wastu kaitsta ei jaks, seega nõrgem on kui kriiflaste Jumal. Uute kriiflaste üle leadis ta piiskopid ja peapiiskopid walwama, et tema külwatud seeme jõudfasti idanema läheks. Ise aga astus ta kui Mainzi peapiiskop Saksa kiriku etteotla ja walwas selle järele, et tema asutatud Saksa kirik paawsti lõna kuuleks, seft tema arust wõis ristiufu-kirik ainult tugewa paawstiwoimu najal kindlal jalal seista. Tema tegewuse tagajärjel kaswas paawsti woim ka Franki riigis suureks; niihästi Franki kui ka Saksa kirik pidiwad usuõpetuse ja ülemjuhatususe poolest Rooma kiriku all seisma. Oma wanadufepäewadel ei tundnud ta elawamat soowi kui kannataja surma surra. Ta läks Friiimaale, kus mõnel pool weel pagana-usk walitsemas oli. Siin läks tema soow täide: wihased paganad lõiwad ta maha, kui ta parajasti jutluff pidas.

2. *Merowinglaste walitfufe lõpp (751).* — Weel Bonifaciusel eluajal sai paawst mahti oma tänu Franki kojaülematele üles näidata, kes Bonifaciusel agarasti abiks oliwad olnud paawsti woimu Franki riigis tõstma. Juba ammu oliwad kojaülemad tõlised riigiwalitfejad, kuna Merowingi sooft kuningad ainult weel nimekandjad oliwad. Wiimaks ofustas Karl Martelli poeg Pipin Lühike, kaswu poolest wäike, kuid

hiigla jõuga mees, merowinglaste walitfufele hoopis lõpu peale teha. Ta laskis Roomas paawsti käest küfida, kes franki rahwa kuningas peab olema, kas see, kes jõude kodus wedeleb, wõi see, kes walitfufekoormat kannab. Kui ta loowitud wastufe sai, kuffus ta a. 751 suure riigipäewa Soissons'i (l. suafong) linna kokku, laskis Merowingi looft kuninga walitfufest lahti kuulutada ja ennaft kilbi peale tõsta. Troonilt maha tõugatud merowinglane läks klooftrise mungaks. Warsti peale seda tuli paawft ise franki- ehk Prantfufemaale ja falwis Pippini, keda ta „Jumala armuft“ ütles kuningaks faanud olewat, Pariifi ligidal Saint-Denis (l. fäng-dönni) kirikus püha õliga, nagu ennewanasti Samuel Dawidit oli falwinud. Taluks nõudis paawft, Pippin tulgu talle langobardide wastu appi, kes ka neid Italia ofafid, mis weel mitte nende päralt ei olnud, oma alla tahtfiwad heita; ifeäranis himukad oliwad langobardid Rooma peale, kus paawft juba ammu ka ilmalikkude asjade kohta mõju oli omandanud, sest et fide Rooma ja Ida-Rooma (Konftantinopoli) wahel ikka lõdwemaks oli läinud. Ida-Rooma keisri afemele, kes oma Italia riigiofafid kaitsta ei tahtnud ega jõudnud, ilmus nüüd franki ehk Prantfufe kuningas kaks korda Italiasse, wõttis langobardide käest nende juurdewõidetud maad ära ja kinkis need, Ida-Rooma keisri pahameeleft hoolimata, Pühale Peetrufele, f. o. Rooma paawstile. Nii tõulis paawstide ilmalik riik ehk kirikuriik, mis kuni 1870. aastani püfis.

3. Karl Suur (768—814). Pippin oli tubli walitfija, aga tema poeg Karl Suur käis temaft kaugelt üle. Karl oli kõige kuulfam ja wõimfam walitfija terwe keskaja jookful ning loodus oli temale waimuannid jaganud, mis talle wõimalikuks tegiwad igal põllul suuri tegufid korda faata. Juba Karli wälimus, ta kõrge kafw, kena kehaehitus, ilus nägu ja felged filmad fundifiwad aukartufele. Kuni kõrge wanadufeni ei olnud Karl oma alalife wälimata töötegemife peale waatamata iialgi haige. Tihti tõulis ta õöfel magamalt üles ja hakkas tööle; riidesfepanemisel pidas ta oma ametnikkudega nõu, fõögialal loeti talle ette, iga minutit püüdis ta kafulikult tarwitada. Sõjariistadega harjutamine polnud talle noorespõlwes palju aega enefe harimifeks üle jätnud, sest ifegi kirjutamiff

polnud tal wõimalik olnud ära õppida; aga kui täis mees aitas ta pärast järele, mis waremalt korda polnud läinud. Tublide õpetlastega läbi käies omandas ta kõik selle-aegsed teadused, kõneles sorawalt Ladina keelt, tundis Kreeka keelt ja ei pidanud ennast kunagi liig wanaks, kui wõimalik oli midagi õppida.

4. Karli maade wõidud. — Eialgu oli Karl sunnitud walitsust oma noorema wenna Karlmanniga jagama; aga kui wend ära suri, heitis ta wennapojad troonipärimise-õigustest kõrwale ja wõttis nende isa maad wägivaldselt oma alla. Warsti näitas noor isewalitseja, et ta oma riiki kaitseda oskab. Alam-Saklamaal, frankidest ida pool kuni Elbe ja Saale jõeni, afusiwad kolm Saksi rahwa suguharu, westfalid, engedlased ja ostfalid; need suguharud elasiwad alles päris Wana-Germani wiisil, ilma linnadeta, ilma kuningadeta ja paganaufus; nad armastasiwad wabadust, oliwad alati walmis sõdima ning riisumas käima. Hulk aastasadalik juba oliwad franki piirimaad nende pealekäämistele all kannatada saanud; aga nüüd tahtis Karl rahu saada ja ostustas nad alla heita ja ristiusku pöörda. Kord Wormsi riigipäewal (772) laskis ta sõjastuse sakside wastu teha ja tungis nii kange hooga nende maale, et sakid awalikult wastu hakata ei julgenudgi. Nende kantid wõeti ära, nende pühad tammed raiuti maha ja igal pool, kuhu Karl läks, sunniti rahwast alla wanduma. Aga see oli ainult eesmänguks pärast järgnewale koledale wõitlusele, mis kolm aastakümnet kestis. Karl oli sunnitud saksidega wahet pidamata sõdima; see ei aidanud midagi, et ta nende maad hoolimata laastas, neid sõjariistade abil ristimisest wastu wõtma sundis ja et sakside eestwedajad temale truudust wandusiwad. Niipea kui ta maalt ära läks, algas mäis jälle uuesti, ristiusu preeftrid löödi surnuks, kirikud kisti maha ja wiimane kui jälg Karli walitsusest kustutati ära. Selle wisa wastupaneku hing oli Widukind, westfalide paindumata hertsog, keda Karl kõige püüdmise peale waatamata kätte ei saanud. Kui saklid neljat korda alla oliwad heidetud, arwas Karl ennast wiimaks ometi eesmärgile jõudnud olewat ja saatis sõjawäe ühe Slaawi suguharu wastu wälja, kes teisel pool Saale

jõge elas. Jälle tõffiwad saklid Widukindi õhutufel Karli sõjawäe selja taga mäslu ning häwitafiwad sõjawäe ära. Karl ruttas wärskete wäehulkadega kohale; Widukind põgenes taanlaste juurde, kuid 4500 tema sõjafeltfilist wõeti kinni, ja Verden'i (l. feerden) linna juures, Alleri jõe ääres, löödi ühel päewal neil kõigil pead maha. See kole weresaun ei laatinud aga muud korda, kui äritas saklid weel wilamale wastupanekule. Alles siis, kui paremad rahwapojad kahes suures sõjalahingus otta oliwad saanud ja Widukind alla heitis ning ennast ristida laskis, wõis Karl saklid allaheidetuks lugeda. Ainult pikamisi harjus maharõhutud rahwas oma isefeiwufe ja wana usu kadumifega ära, kuna paganausku nende hulgaft werife waljusfega wälja juuriti. Kuid aeg parandas haawad ja Saklimaa, mis nüüd rahulifele elule awanes, sai warsti üheks frangi riigi kõige õitswamaks osaks. — Saklidest ida pool elafiwad Slaawi suguharud, kes rahwaste rändamise ajal germanlaste eluasemed teisel pool Elbe jõge oma alla oliwad wõtnud. Ka need faiwad Karli käewarre tugewuift tunda ja nende maad liideti kuni Oderi jõeni frangi riigi külge. Põhjas elawad *t a a n l a s e d*, kes suured mererõõwliid oliwad, sundis Karl pikema wõitlufe järel lepingut fegema, millega Eideri jõgi wõitjate ja wõidetute wahel piiriks seati. — Ühtlasi laiendas Karl oma maade piirifid ka lõunapoolsel riigiferal. Peale elimest sõjakäiku saklide wastu ruttas ta Italiast, et paawsti tema wanade waenlaste, *l a n g o b a r d i d e* wastu aidata. Ta päälis halwastikaitstud Alpi mäekurudeft kerge waewaga üle, ja langobardide kuningas ei julenud talle awalikus sõjalahingus wastu tullagi, waid taganes oma kindla pealinna *P a v i a* müüride taha warjule. Aga niifama wähe kui saklid oma metsades, suufifiwad langobardid oma linnades wägewale kangelafele wastu feista; Pavia heitis nälja sunnil Karlile alla ja sellega oli langobardide riigil ka lõpp käes. Karl laskis wõidetud kuninga klooftrise heita ja nimetas end edespidi frankide ning langobardide kuningaks (774). — Mõni aasta hiljemalt kufsus Barcelonas asuw *A r a b i a* maawalitseja, kes Abderrahmani kalifiks ei tahtnud tunnistada, Karli üle Pyrenei mägede. Karl wõttis kufset hea meelega kuulda ja tungis kuni Zarago-

za'ni (l. Saragosfa). Aga kui sakside mäls teda koju tagasi lundis ruttama, tungitiwad rööwihimulised Pyrenei mägede elanikud, baskid, kitsas *Roncesvalles'e* (l. rondsvaljes) orus tema järelwäe kallale ja häwitatiwad selle ära; sel puhul sai hulk kuninga truid wõitlusefililisi, muu seas ka wahwa krahw *Roland*, franki muinaslugude armsam tegelane, surma. Siisgi wõitis Karl hilisematel sõjakäikudel osa Hispaniamaad ära, ja Barcelonas seati franki mark-krahw walitsema. Idas püüdis baierlaste hertsog *Tasilo* ennaft frankide wõimu alt wabastada; aga ta wõideti ilma suurema waewata ära ja sunniti klooftrise minema. Selle järele tungis Karl baierlaste rahutute naabrite, *avaride* kallale, kes metslik hunnide tõugu rahwas oli, praegusel Ungriamaal elas ja oma rööwkäikudega naabrite seas wäga suurt hirmu sünnitas. Ka siin jõudis Karl eesmärgile: tema sõjapealikud wõtsiwad *avaride* peakindluse *Tisza* (l. *Tisza*) jõe ääres tormiga ära ja saiwad warandused, mis *avarid* aastaladade jookkul kokku oliwad rööwinud, saagiks. „*Senini*,“ ütleb Karl Suure ajaloo kirjutaja *Einhard*, „oliwad frankid waene rahwas, aga see saak tegi nad rikkaks.“

5. Õhtumaa keisririigi uuesti põhjendamine (800). — Karli walitus ulatas nüüd *Abruzzi* mägedest kuni *Eideri* jõeni ja *Ebro* jõelt kuni *Tisza* ning *Oderi* jõeni; endise Lääne-Rooma riigi peamaad ühes Saklamaaga oliwad tema walitluse all. Mis *Augustusel* korda polnud läinud, see oli Karli käes õnnestanud: germanlased ja roomlased elasiwad rahulikult tema walitluse all. Polnud ime siis, et wägew franki kuningas ennaft Õhtumaa isandaks, wanade imperatorite järeltulijaks ja aupärijaks hakkas lugema! Kui kimbatusesse sattunud paawst *Leo III.* teda omale appi palus, läks Karl aastal 800 Rooma ja laskis linna suurnikud kokku tulla, kes ta Rooma keisriks walitsiwad. Jõulu esimesel pühal pani paawst temale kuldse krooni *Peetruse* kirikus pähe ja heitis tema ette põlwili, kuna kirikusolijad walju häälega hüüdsiwad: „Kiitus ja au Jumala kroonitud suurele Rooma keisrile *Carolus Augustusele!*“ Seega oli Lääne-Rooma keisririik wälispidiselt jälle jalale seatud; Rooma nime hiilgus oli alles nõnda suur, et isegi Saksa walitsejad suuremat au ei tundnud, kui endid

Rooma keisri nimega ehtida. Kuigi Room endiste aegadea võrreldes paljas waretetehunik oli, täitis ta maailma siiski weel aukartuse ja imestusega. Karl ise kirjutas oma riigi tähtsatele teaduslike hariduse edendajale Alkuinile, et tema ei saawat aru, kuidas Tours'i (l. tuur) õlekatusid kuldseft Roomast paremaks wõib pidada. Riik oli aga ainult nimepidi Rooma riik, oma siisu poolest oli ja jäi ta Germani riigiks. Karl ise elas harilikult Aachenis, kus ta sooja hallika wete sees suplemas sai käia.

6. Karli riigikorraldus. — Suureks ja raskeks ülesandeks oli Karliil wõitute teel saadud maid üheks korraldatud riigiks kokku liita. Küll jättis Karl igale rahwale ta wanad seadused ja kombes alles; aga ta heitis nende wõrsted ja herftogid walitsuseft kõrwale, jagas terwe riigi Franki kombe järele gau'edeks ja need omakorda jälle sadakondadeks, ning seadis iga uue walitsuskonna etteotsta maawalitseja ehk „krahwi“. Krahwi kohuseks jäi maanteedel käimist kaitseada, awalist korda jalal hoida, kuningale maksusid koguda ja gau elanikkudeft sõja korral wäge kokku seada. Peale seda oli krahwi hooleks ka õiguse mõistmine. Kolm korda aastas pidiwad kõik sadakonna wabad mehed teatud kohta kokku tulema. Seal pidas krahw nendega lageda taewa all mõne suure pärna wõi tamme warjus kohut. Kaebaja ja kaebtusealune seletasiwad oma asja ära ja tõiwad tunnistajad ette; seitsse krahwi walitud lugupeetud wabameest, keda „schöffideks“ kutsuti, tegiwad kohtuotsuse. Kui koosolijad schöffide arwamise õige leidiwad olewat, kuulutas krahw otsuse pühalikult wälja ning laskis ta täide saata. Ainult niisugustel rahwa-kohtupidamistel, mida krahw juhatas, tohtis elu, wabaduse ja maaomandamise küsimuste üle otsustada. Suuremad wolid kui harilistel krahwidel oliwad mark-krahwidel, kellede hooleks piirimaade (markide) kaitsmine oli. Maawalitsejate tegewuse järele waatamiseks ja rahwa kaitsmiseks nende wägiwalla wastu laskis Karl iga aasta iseäralikud ametnikud, saatkrahwid ehk kuningakäskjalad, gauft gausse reilida ja kohalisi olusid tähele panna. Kalkjalad andsiwad oma nähtustest ja kuuldustest temale iiklikult aru. Terwes riik

gis maksis ainult kuninga sõna; aga liisgi ei võtnud Karl midagi tähtsat ilma maikogu ehk riigi-koosoleku nõusolekuta ette. Riigi waimulikud ja ilmalikud suurnikud, sõjawägi ja ümberkaudne rahwas võltsiwad maikogust ofa, kuid mõõduandwat ofa etendasiwad seal päriselt ikkagi ainult suurnikud. Koosolekute otsused kui ka oma kälud laskis Karl üles kirjutada, ning sel teel tekkinud seadustekogu, mida kapitulariateks kutsufakse, annab kõige paremat tunnistust Karli imestusewääriliseft tegewuseft, mis suuri ega wäikseid asju kahe silma wahale ei jättnud.

7. Karli hoolekandmine oma rahwa kehale ja waimlise hea käekäigu eest. — Iga asi, mis rahwa head käekäiku kuidagi wõis edendada, leidis targa walitseja poolt toetust. Karl asutas tühjadesse paikadesse inimesi elama ja edendas põllutööd, isiklikult eeskuju andes. Weel elasiwad würstid rohkem oma laialiste maade sissetulekust kui rahwa käest wõetawatelt maksudest. Nagu Karl riideid kandis, mis abikaasa ja tütrede temale oliwad kudunud, nõnda hoolitses ta ka isiklikult oma mõilate majapidamise eest, jagas walitsejatele asjalisi käskulid ning pidas hoolega arwet oma waranduse üle; ta teadis, kui palju tal orjalid ja kariloomi oli ja laskis isegi sealiha-tükid tunnisi kõik kirja panna. Ka käsitööde peale heitis ta tähelepanekut ja andis juhatusft, kuidas orjalid tema mõilates kafulikult käsitööd teha wõib lasta. Kaubandusele awas suur kuningas uued teed, ehitas sildu ja püüdis koguni Maini jõge kanali abil Donauga ühendada, kuigi sellest plaanist ehitajate teadmatuse pärast midagi wälja ei tulnud. Ka kunstile puhus Karl uue elu sisse, kuna ta suuresse linnadesse, näit. Aachenisse, Nijmegen'isse (l. neimegen) ja mujale, ilusad paleed ja kirikud laskis ehitada. Sealjuures pidi ta lambad ja kujud küll weel Italiaft tuua laskma, sest frankid ei saanud niisuguste ehete walmistamisega korda. — Misgi asi ei olnud temale nõnda wastumeelt, kui frankide harimatus, sest frankid seisiwad hariduse poolest teistest rahwastest, iseäranis itallastest ja angellaksideft, kaugel taga. Sellepärast püüdis ta nende seas kõigi abinõudega wärskeimat waimuelu õhutada, ja et see tal korda läks, seda peab tema kõige

tähtsamaks elutööks lugema. Frankid laulivad kirikus liig maotult; et nende laulu parandada, laskis Karl Italiast oreli-mängijad ja lauljad tulla. Kus tublim õpetlane leidis, selle kuffus ta kohe oma juurde; nõnda langobardide ajaloo kirjutaja Paulus Diaconuse ja selle aja kõige tähtsama õpetlase, angelsakli Alkuini, kes Karli poegi ja tütreid ning ka teda ennaft õpetas ja kaua aega selle kooli juhatajaks oli, mille keiser selleks oma kotta asutas, et riigile tublifid riigi ja kirikutegelasi ette walmistada. Need „kojakooli“ õpetlased olivad Karli ligemateks sõpradeks ja nõuandjateks. Alkuin asus pärastpoole Tours'i lähedale ühte klooftrise abtikks ja asutas seal kooli, mis peagi kuulsaks teaduse kodupaigaks sai. — Kuid Karl haudus suurt mõtet, mis alles uuemal ajal teoks on tehtud: terwe rahwas pidi hariduse osaliseks saama. Ta käskis kõigis klooftrites ja piiskoppide alukohtades koolid awada ja tegi seaduseks, et igaüks oma poja kooli saadaks ning teda seal nõnda kaua laseks käia, kuni ta koolis pakutud teadused kätte on õppinud. Kõige wähemalt pidi igaüks wissahirmu kartusel „Meie Isa“ palwet ja usufunnistust oma emakeeles oskama. Kuigi wägewal mehel korda ei läinud oma suurepäralist mõtet teoks teha, sai kooliasi tema eeskirjade mõjul ometi igalpool suuresti hoogu. Alutati hulk koolifid, ifegi küladesse, ja piiskopid kirjutasiwad koguduseõpetajatele ette lapsi ilma tasuta õpetada. Rahwa seas räägiti, et keiser ise koolides käia ja seal wirkafid kiita ning laiskafid laita, selle peale waatamata, kui suureft seisufest keegi on. — Oma poegadele andis ta õppimise edendamiseks ühe anderikka Sakfa poisikeste Einhardi selfsiliseks, kes pärastpoole keisri suurepäraliste ehituste ülewaatajaks tõusis ning oma heategija eluloo osawalt kirja pani. Kuigi koolides ja õpetlaste seas Ladina keelt tarwitati, ei jätnud Karl oma emakeelt siisgi hooletuksesse. Ta püüdis ise Sakfa keele grammatikat kokku leada, andis kuudele ja tuultele Sakfa nimed ning laskis wanu kangelaafaulufid rahwa suuft üles kirjutada. Sel ajal leidis haritud mehi pea-aegu üksnes waimulikuss seisufes. Sellepärast seisiwad waimulikud mehed Karli filmas iseäranis suures lugupidamises ja ta walis omale nende seaft nõunikud ning

kaastöölised. Waimulikkude hariduse ning ülespidamise eest kandis ta jõudu mööda hoolt; ta tegi seaduseks, et igaüks oma liisetulekult kümne nenda osa neile ja waestele peab andma. Waimulikkudes asjades küsis ta ikka paawsti käest nõu; aga kõigest oma alandusest hoolimata, mida ta paawsti vastu üles näitas, pidas ta ennast liisgi kiriku pärispeaks. Ta nimetas piiskoppilid ja klooftriülemaid ametisse, kufsus kirikukogulid kokku ja andis waimulikkudele seaduli, kõik oma heaksarwamise järele üksinda.

8. Karli surm (814). — Kuulsus tema nii mitmekülgest tegewusest tungis ifegi kaugetesse maadesse. Konstantinopoli keiser tunnistas Karli kaaskeisriks ja Hommikumaa wägew kalif Harunal Raschid saatis talle Aachenisse kingituli, muu seas ka ühe elewandi ning wäga kunstipäraliselt walmistatud tunnikella. Karl talus seda lahkusefegu seega, et Bagdadi kallid hobulid, jahikoeri ja peenikeli kangaid läkitas. Ligidal ja kaugel kui wõitmata sõjakangelane kardetud ja kui tark seaduseandja ning riigi korraldaja austatud, sai Karl 72 aastat wanaks. Siis kufsus ta, oma ligidat surma ette aimates, riigipäewa Aacheni linna kokku, kroonis seal oma ainfa elus olewa poja Ludwig'i oma kaaskeisriks ning järeltulijaks ja manitses teda sealjuures kõige rahwa kuuldes walju häälega walitsejakohulid ustawalft täitma. Mõni kuu selle järele suri Karl ära ja maeti Aacheni doomkirikusse maha, mis ta ise oli ehitanud.

9. Verduni leping (843). — Suure keisri järeltulijad ei olnud kaugeltgi tema sarnased. Tema poeg Ludwig, keda Wagaks kufsutakfe, kõlbas ennem mungaks kui riigipeaks ja näitas riigiasjade ajamises nõnda suurt nõrkust üles, et ta pojad juba ta eluajal oma tulewase päranduse pärast ifaga tüllise läkfiwad, temaga sõda algafiwad, ta wangi wõtfiwad ja temaga kõige alatumal kombel ümber käifiwad. Kui Ludwig mure pärast, mida poegade kõlwatus talle walmistas, ära suri, pörkaliwad pojad ifekeskis kokku ja purefiwad riiki kõigi kodufõja koledustega. Et wiimaks keegi selles meeletus sõjas enam nende sõna ei tahtnud kuulda, tegiwad nad 843. aastal Prantfufemaal Verdun'i (l. werdöng) linnas ifekeskis lepingu

ja jagatiwad riigi oma wahel ära. Kõige noorem wend, Karl Paljaspea, sai Lääne-Frankimaa omale, kerkmine, Ludwig Sakslane, Ida-Frankimaa, s. o. Rheini jõelt paremal pool olewad maad, ja Lothar, kõige wanem wend, Kerk-Frankimaa ühes pealinnade Aacheni ja Roomaga, peale selle keisrinime; tema maade hulka käisiwad siis Italia, wana Burgundi kuningriik Rhone (l. roon) ja Saône (l. soon) jõe ääres, kui ka tükk maad Moseli ja Maali jõgede kaldal kuni Põhja mereni. Seega oli Karl Suure riik jäädawalt tükeldatud. Lääne-Frankimaale üklinda jäi ta wana nimi alles: Franki riik ehk Prantsusmaa. Ida-Frankimaalt sai Saklmaa. Kerk-Franki riigist aga ei ole midagi enam olemas. Lothari sugu lõppes juba 875. aastal ära ja tema riigi rufudel sündisiwad mõneluguste segaduste järele kaks wähemat riiki, Italia ning Us-Burgund Rhone jõe orus, kus wägewad suurnikud end kuningateks upitasiwad. Ülejäänud põhjapoolne osa, mis Lothari järel Lothringi nime kandis, langes suuremalt jaolt Ida-Franki riigi ehk Saklmaa külge.

10. Lääniolud. Karolinglaste ots Saklmaal (911) ja Prantsusmaal (987). — Kuid ka mõlemaid teisi karolinglaste riikisid ähwardas häwinemine, osalt nende walitsejate kõlbmatuse, peaasjalikult aga lääniolude tagajärjel, mis riiki aina suuremateks ja vähemateks aadeli-walituskondadeks killustasiwad. Germanlaste juures walitfes wana pruuk, et würstid ja kuningad omale sõjasalga ehk kaaskonna (Gefolge) kogusiwad, see tähendab, pidu- ja wõitluseltilised, kes neile wandega iseäranis truud töotasiwad olla. Franki riigis oli hulk rikkaid aadelimehi, piiskoppisid ja abtisid, kel mõne wäikse riigiwõrs mõisaid tuhandete orjadega käes oli walitseda; need aimasiwad kuningate eeskuju aja jooksul järel ja kogusiwad wabadelt inimestelt, kes nende teenistusesle astusiwad, wõi ka rohkem lugupeetud orjadelt oma ümber hästi arwurikkad sõjasalgad, millede abil nad endid wägewaks ja kardetawaks wõisiwad teha. Niisugusid erasoldatid kutsuti *vassalideks* (lad. k. *vassus*). Wandega ja käe-andmisega töötas vassall oma isandat igal ajal truult ja hoolega teenida, temaga esimese kuffe

peale lõtta minna ja iseäraliste sündmuste puhul tema kotta ilmuda. Palgaks oma teenistuse eest sai ta isandalt tüki maad ühes seal peal elawa rahwaga, kes talle maksumid maksma ja teda orjama pidi. Kuid maa seilis vasalli käes ainult kui l ä ä n (Saksa k. Lehen, Lad. k. *feudum*), see tähendab, selle tingimisega, et andja maa vasalli surma wõi truudusemurdmise korral tagasi saab; nõnda jäi läänisaaja täielikult oma isanda meelewalla alla. Korraldatud ajal etendasiwad vasallid enamasti õuekondlaste ja aufaatjate osa; aga kui seadus enam ei maksnud ja toores jõud, rüürika-õigus, wõidule pääsis, oliwad nad sõjawalmis wägi, mille abil suurtsugu isandad tahtmisi mööda kas isekeskis wõi ka kuninga enese wastu wõitsiwad wõidelda. — Kui Karolingi looft kojaülemad Franki riigis jälle korda püüdsiwad soetada, oli läänioolu oma juured juba nõnda sügawale ajanud, et tema ärakaotamine enam wõimalik ei olnud. Karolinglased tõstisiwad ta riikliseks korralduseks ja uuendasiwad tema abil sõjaasjandust hea tagajärjega. Esiolgu oliwad kõik wabad mehed kohustatud walitseja esimese kutsse peale ilma maksumata, oma sõjariistade ja oma moonaga sõjawäe juurde ilmuma ja jalawäes teenima. Kui riigi piirid ikka enam laienesiwad ja sõjapidamine igapäewaseks asjaks muutus, langes läherdune wäekorraldus lihtnimesele liig raskeks koormaks, ja aja jooksul läks ikka tülikamaks niisugust rahwawäge kokku saada. Peale seda jõudisiwad karolinglased arablastega wõideldes otfusele, et tugew, hästi korraldatud raskawägi sõjasa peasa etendab. Harilik waba talupoeg polnud aga mitte nõnda rikas, et omal lahinguhobusid oleks wõinud pidada, ega olnud tal ka selleks waba aega, et ennast hobuse seljas wõitlemises harjutada. Nüüd awitasiwad karolinglased endid seega, et nad Franki suurnikkudele riigi kui ka oma wastaste ja liig rikkaks läinud kiriku käest ärawõetud maid lääniks andisiwad ja neid selle eest vasalliwannet laakisiwad wanduda. Need „kroonufasallid“ andisiwad muist maad wähematele wasallidele edasi ja sel teel tekkis suur kogu inimesi, kes täielikult sõjamehe-elukutses pidasiwad. Jsegi enam lugupeetud orjad saiwad oma isandate käest läänisid, mille abil nad raskameheks ehk rüütliks wõisiwad hakata; neid nimetati „teenija-

teks“ (Dienstmannen) ehk „ministerialideks“ ja leati wabade meesfega üle pulga peale. Kroonufall aga oli kohustatud mitte ainult ise esimese kuffe peale hobufega sõtta ilmuma, waid ka kõik oma alamufallid hobustega kaasa tooma. — Wõimsad walitsejad, nagu Karl Martell, Pippin ja Karl Suur, kes oma käskulid igatahes maksma suutsiwad panna, soetasiwad endile sel teel sõjawäe, mis alati sõjawalmis seisis. Kuid nende nõrkade järeltulijate ajal põikleisiwad kroonufallid oma kohustest kõrwale, aga ei andnud läänisid mitte tagasi, waid fundisiwad Karl Paljaspead koguni läänisid neile p ä r a n d a - t a w a k s omandufeks tunnistama. Ka riigiametid, näitufeks k r a h i w a m e t i t, hakati pärandatawaks lääniks lugema, mida perekonna-liikmete käest ära ei tohtinud wõtta. Nõnda ei jäänud kuningatel lõpeks enam ei ametid ega ka maid anda, nad kaotasiwad oma wõimu, ja suured ufallid talitasiwad kui isefeiwad würstid kunagi. Kõige wägewamad nende seast wõtsiwad omale h e r t s o g i aunimed, ahnitseliwad terwed riigiosad oma walitfufe alla ja tunnistasiwad kuningat ainult weel nimepidi oma ülemaks. Nii tõusiwad Ida-Frankimaal F r a n k i, S a k s i, L o t h r i n g i, S c h w a b i ja B a i e r i hertsogid. — Ainlaks kantfiks kõrge aadeli upfakufe wastu oleks w a b a d e meeste seifus olnud, kuid ka selle neelas läänioolu ära. Neil wileffufe-aegadel, kus seadus ega õigus enam midagi ei maksnud ja riik nõrgale kaiffet ei suutnud pakkuda, ei jäänud lihtinimesel enam muud pääseteed üle, kui ennast mõne wõimsa waimuliku wõi ilmaliku isanda kaitfe alla anda. See sündis harilikult sel wiisil, et ta oma maa isandale andis ja siis selle nagu rendi peale tagasi sai, seft maa eest pidi ta isandale tegu tegema ja maksu maksma. Weel sügawamale langes waba seifus seega, et sõjariistade kandmine ja tarwitamine ikka enam suurte ja wäikeste ufallide hooleks jäi. Kuidas oleks harilik talupoeg wõinudgi wahet pidamata riigi piiridel sõdida wõi oma isandal tema alalistel tülikäikudel saatjaks olla! Ta jättis sõjamehe-elukuffe sellepärast hea meelega ufallide hooleks, kes muud ei teinudgi kui aina sõdisiwad, ja maksis parem kõrgemaid maksulid. Nõnda jagunes rahwas kahte teineteist lahutatud osasie: teine põlatud ja rõhutud t a l u p o e g a d e - s e i f u s, kus wahe

wabade ja pärisorjade wahel aja jooksul ikka rohkem ära kadus, ja teine uhke ja upsakas sõjameeste aadeliseifus, kes piiride kaitsmise asemel oma jõudu tülitledes naabritega kulutas. Pole siis ime, et juba mõnikümmend aastat peale Verduni lepingut franki riigid nende tormide all, mis kaks uut waenlast, normannid ja ungarlased, nende peale tõiwad, pea-aegu rufudeks oleksiwad langenud. Kurwemaid aegasid kui wiimaste karolinglaste all on raske omale ette kujutada. Õnn weel, et see sugu ära kustus ja wärskematele jõududele aset tegi. Ida-franki- ehk Saksamaal sündis see aastal 911, ja Prantfusmaal aastal 987, mil Hugo Capet, wägew *Isle de France* (l. iil dö fraangis) hertfog, kuningawõimu oma kätte kiskus. Tema on kõigi kuningate esi-isa, kes kuni kõige uuema ajani Prantfusmaal on walitfenud.

II. Normannid.

1. Sõjakäigud ja riikide asutamised (9. kuni 11. aastajani). — Nagu sakslased omal ajal Rooma riiki, nii tungiswad nüüd sakslaste riikidesse Taani ning Skandinawia poolsaare ja saarte elanikud sisse, kes sakslastega tõu poolest küll sugulased, aga ikka alles paganausku oliwad. Neid rahutuid saarte elanikke kutsuti normannideks, i. o. „põhjameesteks“. Julgemaid meremehi ja koldamaid mererööwliid kui need, pole maailm enne ega pärast enam näinud. Peale Karl Suure surma ilmuwad nad iga kewade oma kergete laewadega franki randa, tuliwad seal maale wõi sõitsiwad jõgelid mööda üles, et linnafid ja külafid riisuda ning põletada ja elanikke tappa wõi orjapõlwe wiia. Hamburg, Köln, Aachen, Rouen (l. ruaang), Paris, Bordeaux (l. bordoo) ja teised linnad saiwad nende wiha funda. Kuid warsti ei leppinud normannid enam paljaste rööwkäikudega: peale ümberrändamist ja sõjapidamist jäiwad mõnedgi nende salgad wõõrile kauemaks ajaks peatama ja asutasiwad seal uued riigid. Nii läks normann Rurik 9. aastajaja keskel hulga sõjameestega „Rusli“ maalt — nagu naabruses elawad soomlased Rootlismaad siis kutsusiwad — üle Lääne mere ja asutas 862. aastal Ida-Euroopa laiaidel tasandikkudel Slaawi suguharude kes-

kel uue riigi, mida sisetikkujate järele Rusli (meie „Wene“) riigiks ja mille elanikka russideks (i. o. wenelasteks) kutsuma hakati; wõõrad ise aga sulasiwad pärismaalastega peagi kokku. Ruriku järeltulijad, kes Kiiewisise elama asufiwad, walitsufiwad Wenemaad kuni umbes 1600. aastani. — Muist Norramaa elanikka hakkufiwad sellepärast nurisema, et ülekohtufed kuningad kodumaal rahwa wabadust kärpida püüduwad, ja läkufwad laewadega laiale merele ning jäufwad Islandi saarele peatama (874). Seal, Jäämere piiril, keffufiwad Wana-Germania kombed ja ulk kõige kauemat aega, ning Islandi rahwalaulude ja muinasjuttude kogus, mis „Edda“ nime kannab, leiame nende kohta rikkalikult näitufi. Islandist leidufiwad wahwad meremehed teed Gröönimaale ja ifegi Põhja-Amerika idafelwa, mida nad Vinlandiks, i. o. Wiinamaaks kufufiwad (umbes aastal 1000 p. Kr. s.), sest et sealletes metfades palju wiinamarju kaswas. Kuid teade sellest efimesest Amerika ülesleidmifelt kustus peagi, ja uue ilmajao ülesleidmife au jääb Kolumbusele täielikult alles. — Teine Norra meeste falk jäi 900. aasta ümber Seine jõefuu maale afuma, mis sellest omale Normandie, i. o. normannide maa nime sai, kuid need sisetikkujad kaotufiwad warsti oma keele ja ifelaadi ning muufufiwad prantslasteks. Siit läkufwad Norramanni rüütlid 11. aastafaja algul Alam-Italiasse, kus nad julgetes wõiflustes faraffenlaste ja kreeklastega endile Neapolis ja Sicilias uue riigi asufufiwad.

2. Taanlaste Inglismaal. Alfred Suur (900. aasta ümber). — Üheks normannide sõitufde pea-eesmärgiks oli Inglismaa. Angellaklid oliwad saart ära wõiftes seitsmeks wäikeseks riigiks lahku läinud, mida alles tubli sõjamees, Wesfexi kuningas Egbert 828. aastal üheks riigiks kokku fuufis liita. Aga waewalt oli feega alus Inglise ainuwalifuseriigile pandud, kui Britannia randa meffikud normannid, peasjalikult taanlaste, ilmufiwad. Seekord ei leppinud nad mitte palja rööwimifega, waid tulufwad maad hoopis oma alla wõifma. Angellaklide ali näis hoopis kirju olewat, normannid tikkufiwad peatamata edafi. Egberti pojapoeg Alfred astus kõige kurwematel oludel troonile; ta sai taanlaste käest lüüa ja

oli sunnitud rabades ja meflades redus elama. Kuid sealt hakkas kuningas, kes waimu ja keha poolest ühtewiisi tubli oli, waenlasi lamm-lammult tagasi tõrjuma. Rahwa julgus tõufis kuninga wõitude tagajärjel jälle, ning wiimaks läks Alfredil korda waenlasi lõpulikult ära wõita. Kui maa taanlastest ära oli puhastatud, hakkas Alfred lifemifi olufid korraldama. Ta andis head seadused, walwas hoolega selle järele, et õigult tehtaks, ja püüdis rahwa haridust ja jõukust niipalju kui wõimalik tõsta. Ta kirjutas ise Angelfakli keeles raamatuid, kogus oma kotta õpetatud mehi ja alutas koolifid. Põris õigusega seatakse angelfaklide wahwa wabastaja ja tark seaduseandja Karl Suure kõrwale ja kuffutakse teda **S u u r e k s**.

3. **H a s t i n g s i l a h i n g** (1066). — Alfredi järeltulijate ajal aga tuliwad taanlased uuesti ja wõitfiwad wiimaks saare ära, nõnda et kuulus Taani kuningas **K n u t S u u r** (waliffes 1020. aasta ümber) Taani- ja Inglismaad ühflasi waliffes. Tema waliffes aga nõnda targalt, et ka angelfaklid teda peagi armastama hakkafiwad. Peale Knut Suure surma raputafiwad angelfaklid wõõra ikke uuesti jälle maha, kuid langeliwad wiimaks Prantfusmaal asuwate normannide saagiks. Kui **E d u r d U l f u t u n n i s t a j a**, wiimane Alfredi looft walitseja, ilma lapsi maha jätmata suri, hakkas wägew **N o r m a n d i e h e r t s o g W i l h e l m** Inglife trooni omale nõudma, kuna angelfaklid wahwa krahwi **H a r a l d i** oma kuningaks tõiffiwad. Wilhelm oflustas saart sõjaga ära wõita, ja paawst, kes Haraldiga waenus elas, õnnistas tema effewõtet, ning saatis talle pühifsetud lipu. Hertfog Wilhelm läks suure wäega, milles igalt ilmanurgalt õnneotfijaid koos oli, üle mere ja põrkas **H a s t i n g s i** (l. heestings) linna juures, Inglismaa kagurannal, Haraldil angelfaklidega kokku. Wahwa Rolandi laulu lauldes tormafiwad normannid waenlaste lahingurinna kallale, leidfiwad aga niikaua wisa wastupanekut, kuni kuningas Harald õhtul surmawa haawa sai ja tema sõjawägi ilma juhatajata jäi. Wõitja heitis maa oma alla ja lammatas iga wastupanekukatte mõõga ning tulega ära. Lagemata angelfaklid kihutas karm wõitja sõjaseaduse põhjal talust ja kojalt wälja ning andis niwiifi saadud maad osalt oma sõjameestele lääniks, osalt

jättis ta nad kuningamaaks oma kätte. Rohkem suurtfugu isandad said nad nõnda laialised mõisad, et nad endile omakorda jällegi terwed karjad alamvasalliid teiste normannide hulgast wõiliwad soetada. Aga ka neid alamvasalliid fundis tark kuningas kõige pealt enesele truudust wanduma, kuna mannermaal wiisiks oli, et vasall oma lääni-isandaga ka kuninga wastu sõtta pidi minema. Seega, et suurnikkude mõisad üle terwe riigi laiali pillutati, ei lasknud Wilhelm Inglismaal säherdust aadelivalitfust wõimule pääseda, nagu mujal riikides päewakorral oli, kus mõisad piiripidi koos oliwad, nii et neid terweks riigiks wõis ühendada. Nagu maa, nii läkliwad ka kõrged riigi- ja kirikuametid wõõraste lisetikkujate kätte, ning Prantsuse keel oli hulk aega kuningakoja ja peenema seltskonna keeleks. Alles aastasadade jookful kaswaliwad wõitjad ja wõidetud üheks rahwaks kokku, ning Angelfaksi ja Prantsuse keelest sündis see segakeel, mida me tänapäewal Englise keeleks nimetame.

III. Saksamaa suurus.

1. Franki Konrad (911—18). — Kuna normannid põhja poolt franki riikide kallale tükkiiliwad, oli jälle kord uus kolija rööwrahwast Donau jõge mööda Europa lüdamesse fikknud. See rahwas oliwad ungarlased ehk magyarid (l. madjarid), kes Soome sugu rahwaste sekka langewad ja Urali mägede läänenõlwadel oliwad afunud. 900. aastast hakates käiliwad nende ratsafalgad Saksimaal ja Italias alatafa rööwimas, nagu kord hunnidgi. Kui kefet neid wiletsaid aegafid Ida-Franki karolinglaste sugu Ludwig „Lapse“ surmaga lõppes, astuliwad Saksimaal ilmalikud ja waimulikud suurnikud kokku ning walisiwad frankide hertsogi Konrardi kuningaks. See oli wahwa ja tubli mees; aga tema ei jaksanud tõrgestest hertsogitest jagu saada, kellede ärahawitamist ta tarwilikuks pidas, ega ka ungarlaste rööwikäikudele tõkkeid teha, waid kulutas oma jõudu ainult asjata wõitlustega. Surmawooldil soowitas ta ausas enesefalgamises oma wennale Eberhardile ja Franki suurnikkudele oma wägawat wastast, Saksi hertsogit Heinrichi kuningaks walida, sest et ükski see riiki päästa

luudaks. Suurnikud tegiwad antud nõu järele. Seega läks wallitus Saksamaal frankide käest sakside kätte. Selles luguharus oliwad Germani keel ning kumbed kõige puhtamal kujul edasi kehtnud ja sellepärast kõneldakse edaspidi õigusega ainult weel Sakia ja mitte enam Ida-Franki riigist.

2. Heinrich I. wõit ungarlaste üle (933). — Heinrich I., keda Lepalinnu-püüdjaks kutsutakse, seist et Eberhard teda lepalindude püüdmisel leidnud, kui talle ta kuningaks saamise sõnumit wiima läinud, oli wäga tubli mees, kes Sakia riigi nii-ütelda uuesti asutas. Temas oliwad jõud ja heldus ühendatud ning see õnnelik heade omaduste ühendus wõitis talle kõigi alamate südamed. Ta sundis uhked hertfogid oma sõna kuulama, ei puutunud aga muidu nende wõimupiiriidesse, ja wõis sellepärast oma terwet jõudu wäliste waenlaste wastu tarwitada. Ungarlaste käest ostis ta omale ühekla aasta peale sõjariistade-rahud, aga ainult selleks otstarbeks, et waheajal ennaft hoolega nende wastu sõdimiseks ette walmistada. Sel ajal ei olnud teisel pool Rheini ja Donau jõge pea-aegu weel ühtegi kindlustatud paika; seepärast oli terwe maa lisetungiwa waenlase ees lahti. Heinrich laskis Thüringi- ja Saksimaale hulk kindlusi ehitada, asetis neisse oma sõjamehed elama ja katsus ka muid inimesi igaluguste eesõiguste andmise abil sinna elama meelitada. Niisugused kindlaid paiku kutsuti k o d a d e k s ehk kantsideks (Burg) ja nende elanikka k o d a n i k k u d e k s ehk kantsielanikkudeks (Bürger); mõned neist kantsideft kaswasiwad õitswateks linnadeks. Heinrichi tegewuse mõjul ehitas nüüd suurem osa Saksimaa asundusi omale müürid ümber, nõnda et Heinrichi õigusega ka „linnade asutajaks“ kutsutakse. — Senini oliwad saklid sõjas enamasti jalgli wõidelnud; et neid osawate Ungria raffanikkudega ühewääriliseks teha, harjutas Heinrich neid nüüd ka h o b u s e s e l j a s sõdima ja katsus esmalt jõudu teisel pool Elbe jõge asuwate Slaawi tõugu w e n d i d e g a, kelle peakindluse B r e n n a b o r i (Brandenburg) ta tormiga ära wõitis. See sõda oli alguseks aastasadade pikkusele koledale heitlusele, milles saklid wendid kuni üle Oderi jõe tagasi tõrjutiwad ja Elbe ning Oderi jõe wahelise maa Sakia piirimaadeks ehk „markideks“ tegi-

wad. Ka Praga linna wõitis Heinrich ära ja liitis seega Böömimaa Saksa riigi külge. — Waheajal oli sõjariistade-rahuaeg ungarlastega ära lõppenud, ja kui ungarlaste saadikud uut makku tuliwad nõudma, saatis Heinrich nad tühjade kätega minema. Kohe ujutasiwad ungarlased Saksamaa wanal wiisil oma wäesalkadega üle. Kuid wahwa kuningas lõi ühte osa nendest weriselt, ja kui ungarlaste peawägi Heinrichi wappidega ehitud ratta wäge filmas, mis Riade juures (Saale jõe haru Unstrut'i ääres) lahingurinnas seisis, põgenes ta nii kiirelt minema, et ainult mõned ungarlased wangi sattusiwad wõi surma saiwad; terwe Ungria laager langes wõitjale saagiks. Nõndakaua kui kardetud Saksa kuningas elas, ei näidanud ungarlased enam oma nägu Saksamaal.

3. Otto Suur. Lahing Lechi wäljal (955). — Kui Heinrich ära suri, järgnes temale troonil ta poeg Otto. Hiilgawal kroonimise-pidusöögil Aacheni linnas oliwad Saksa hertsogid tema teenijad, nagu sagedasti hiljemaltgi kroonimisepidudel; seda tehti märgiks, et hertsogid kuningat oma läänisandaks ja endid tema wafallideks ning teenijateks lugesiwad. Lothringi hertsog hoolitses kui kammerrera (Kämmerer) kuninga tubade, Franki hertsog kui laua-ülem (Truchseß) söögilaua eest, Schwabi hertsog kui joogikallaja (Mundschenk) wiina ja Baiierihertsog kui marichall hobuste eest. Kolm peapiiskoppi, Mainz, Kölni ja Trieri omad, aga nõudsiwad üksteise wõidu omale au, kuningat salwida ja kroonida. Aga Otto andis peagi tunda, et ta tõsine riigiwalisfeja tahab olla; sellepärast tuli tal mitu aastat suurnikkude mäsludega wõidelda, millest tema oma wennad ja ilegi üks tema poeg osa wõtsiwad. Kuid ta jäi kõigis neis hädaohtudes wõitjaks ja teda peeti nii wägewaks, et ilegi wõõramaa walitsejad teda appi kutsusiwad. Nõnda palus Italia ilus naiskuningas Adelheid teda omale abiks ühe uplaka suurniku wastu, kes naiskuningat wangis hoidis ja temaga wäga halwasti ümber käis. Otto läks sõjawäega üle Alpi mägede, tegi Adelheidi wabaks ja wõttis ta suure toredusega omale naiseks; seega sai ta suurema osa Itaaliat oma walitsuse alla. Sest ajast saadik oli Italia Saksamaaga üheks riigiks liidetud (951). Uued rahutused riigi sifemal and-

siwad ungarlastele julgust Saklamaan weel kord õne katfuda. Juba oliwad nad kuni Augsburgini tunginud, kui Otto oma rüütlitega jaole jõudis ja tähendatud linna lähedal, Lechi wäljal, metslikud sissetikkujad täielikult ära wõitis. Lagemata ungarlased leidiwad lahingus wõi põgenemise ajal surma, hulk wõeti wangi, muude seas ka nende eestwedaja, ja poodi kui rööwliid üles (955). Sellest saadik kadus ungarlastel himu rööwikäikude peale ära; nad harjusiwad pikkamisi ära Donau kelkmise jookfu ja Tisza jõe wiljarikastel tafandikkudel kodust elu elama, astufiwad ristiufku ja saiwad Europa haridufe kartawatetf waenlastetf selle kaitfjateks.

4. Sakfa keisririigi rajamine (962). — Karl Suureft saadik polnud Europa teift nii wõimsat walitfjat näinud kui „Sakli lõukoer“ Otto oli, ja see mees wõis õigufega kätt selle krooni järele wälja sirutada, mida ta wägew eelkäija oli kandnud. Rooma keisriwõim oli tühifeks aunimeks muutunud, mida paawstid oma heaksarwamise järele ühele wõi teifele walitfjale andfiwad. Nüüd aga omandas ta enefele uue tähtfufe, kui Otto paawsti abipalumise peale 962. aastal teift korda üle Alpi mägede läks ja enefe Roomas keisriks laskis kroonida. Sellest ajast saadik pärifiwad keisrinime aina Sakfa kuningad, kes seega offekui terwe Öhtumaa ülemateks tõufiwad. Nad saiwad krooni küll paawsti käest, see polnud aga muud kui paljas kombetäitmine ega tähendanud sugugi, et keifer kuidagi paawsti all oli. Palju enim luges Otto ennast Rooma kiriku ifandaks. Paawstid, kes tema lõna kuulda ei tahtnud, heitis ta apoflitoolilt kõrwale, ja roomlased oliwad sunnitud talle töötama mitte ühtegi paawsti ilma tema nõusolemiseta ametise walida. Ka Saklamaan talitas Otto kiriku asjus oma tahtmist mõõda. Ta luurendas küll waimuliku seisufe wõimu ja sisetulekuid, seft ta andis piiskoppidele ka ilmaliku wõimu linnade üle, kus nad elaliwad, wõi koguni terwete maakondade üle; aga keifer luges neid selle eest riigiametnikkudeks, keda tema ametise nimetas ja kes temale kui peremehele fruudust ning lõnakuulmist pidifiwad töötama. Kaugele ulatas nüüd uhke Sakli keisri kuulus ja juba tema elu ajal kufufi teda Suureks Konstantino-

poliit anti ta pojale ilus keisri tütar mõrsjaks; Kiiewi Wene suurwürst kui ka Cordoba kalif otfihiwad temaga lõpruht, Burgundi ja Prantfusmaa kuningad paluhiwad tema käest tõrgeste suurnikkude wastu abi, poolakad ja taanlased makhiwad talle maksu ning wõthiwad tema nimetatud ristiulu-piiskopid wastu; ifegi ungarlased laathiwad talle kingituli. Nõnda tõufis Saklamaa Otto ajal kõige wägewamaks riigiks Europas.

5. Pärastifed Ottod. Saksi keisri-fuguwõla kustumine (1024). — Otto Suure poeg Otto II. ja ta pojapoeg Otto III., kes mõlemad suureandelifed noored-mehed oliwad, unistafiwad juba wanade Rooma keisrite ilma-walitsufe jalaleupitamifelt. Kuid nende liig kaugele ulatawate plaanide tagajärjeks oli, et nad warakult surma laiwad ning riigi korraldamata oludesse jätthiwad. Hulk wõitlufi kulus ära, enne kui nende sugulane ja järeltulija Heinrich II. keisri wõimu jälle au fisse oli tõstnud ja suurte wafallide kangekael-fufe murdnud. Wiimaks aga wõis Heinrich ennast tõesti ilma hoop-lemifeta sel wiifil trooni peal maalida lasta, nagu ta maaltud on, et teda walgewereline Germania teenib, mustawereline Gallia talle rahupalmi-okia pakub ja ruuge Room ning punase peaga Slavinia maklu toowad. Heinrich II. surmaga lõppes Saksi keisri-fuguwõla, mis üle saja aasta Saklamaad kuul-fuferikkalt oli waliftenud (918—1024).

6. Keisri wõimkõige kõrgemalaltmel Konrad II. ja Heinrich III. ajal (1024—1056). — Kui Saksi keisri-fuguwõla edasi oleks kestnud, fiis oleks Saklamaa ilma kahtlemata niifamafugufeks pärandatawaks ifewalitsufe-riigiks muutunud, nagu Prantfusmaa oli. Nüüd aga nagu tuletati Sakla suurnikkudele meelde, et neil õigus oli walitsejat walida. Hertfogid, krahwid, piiskopid ja muud käskijad kogufiwad Rheini jõe äärde Mainzi ja Wormli linna wahel lageda taewa alla tafandikule kokku ja tõstthiwad ühe Franki suurniku Konrad II. nime all troonile. See oli wäga karmi ifeloomuga mees, kuid oskas riiki hästi walifeda. Raudfel käel hoidis ta riigi fifemal korda ja piiridel rahu alal. „Konradi sadula küljes ripuwad Karl Suure jalufed,“ ütles rahwas. Konrad laiendas ka riiki, seft ta lai ilufa Burgundi

kuningriigi, mis enefesle terwet Rhone ja Saône jõekonda niifuguste linnadega, nagu Genève (l. shneew) ehk Genf, Lyon (l. liong) ja Marfeille (l. marsseej), mahufas, poolkaudu pärimise teel, poolkaudu sõjariistade abil oma kätte, ja idas wõt-
 tis Poola kuningas oma maa tema käest lääniks. — Oma wägewuse tipule aga tõulis Rooma-Saksa keisriwõim Konradi poja Heinrich III. ajal, keda ta tõmmu näojume pärast ka Mustaks kutsuti ja kes kehakaswu, tahtmisejõu, hariduse ning waga meele poolest silma paistis. Tema wälimus oli nõnda mõjuw, et kui ta kord Prantsuse kuningaga Lothringi pärast sõnawahetusesse sattus ja ette pani asja kohe kahewõit-
 luse abil ära seletada, kuningas waikides minema läks. Kõik riigi waenlased wõitis ta ära; Poolamaale ja Ungriasse seadis ta walitsejad, kes endid tema wafallideks tunnistasiwad. Europa würstid tunnistasiwad teda enestest ülemaks, ja rahwad lugesiwad teda loomulikult kiriku ülempeaks, kelle kohuseks oli ka waimulikkudes asjades korda loetada. Room oli nimelt kõige suuremaks kõlwatuse pehaks muutunud. Nimepidi oli linna waimulikkudel meestel ja elanikkudel õigus paawsti walida; kuid päriselt otustasiwad suurflugu erakonna eestwedajad apostlitooli üle ja tõstiwad paawstideks kõige wilet-
 samaid mehikeli. Nüüd tülitseiwad koguni kolm paawsti üks-
 teisega werises sõjas wõimu pärast ja nende seas oli üks, kes juba poisikele-eas paawstiks oli tõstetud, oma ameti-au kõige mustemate kõlwatustega rüwetanud ja ameti wiimaks raha eest kellegile teisele ära müünud ning kahekses nüüd müümiss. Sellele kõlwatusele tegi keiser Heinrich 1046. aastal oma kroonimisefõidul lõpu. Kahel sinodil, millest teine Sutri linnas (Roomast põhja pool) ära peeti ja teine Peetruse kirikus Roomas, heitis riigi piiskoppide kogu tema nõudmisel kolm wana paawsti ametilt kõrwale ja walis nende asemele tubli Saksa piiskopi paawstiks. Wiimaks laskis ta Rooma rahwa ja waimuliku seifuse paawstiwalimise õiguse omale anda ja seadis selle õiguse põhjal weel kolmel korral Saksa soost paawstid ametisse. Nüüd näis paawsti wõim igawefeks ajaks Saksa keisri wõimuses olewat, mis seega kõige kõrgema hiilguse tipule tõulis. Aga otsekui kõige hiilguse kaduwuse meel-

detuletamiseks lõpetas raske haigus Heinrich III. elu kefet kõige suuremaid plaanid; Heinrich polnud veel täitsa 39 aastatgi wana. Nagu tema isa, nii maeti ka Heinrich III. Speyeri doomkirikusse maha, mis nende kahe mehe ehitatud on ja neile kõige toredamaks mälestuslambaks jääb.

IV. Keiser ja paawst.

1. Heinrich IV. lapselõli. — Peale Heinrich III. surma jäi kroon, nagu mõnes pärandatawa ainuwalitsuse riigis, tema pojale, kelle nimi ka Heinrich oli ja kes sel ajal wanem ei olnud kui kõigest kuus aastat. Eialgu walitses noore kuninga asemel riiki tema ema Agnes, hea südamega ja waga, aga nõrk naesterahwas, kes riigi juhtimisega toime ei saanud. Nüüd wiimaks, kaua aja järele oli waimulikkudele ja ilmalikkudele suurnikkudele ehk „würstidele“, nagu neid nüüd kutsuti, jälle aeg kätte jõudnud, kus nad oma tahtmist mööda wõiswad talitada. Ali läks koguni nõnda kaugele, et auahne Kölni peapiiskop, karm ja uhke Anno, mitme teise suurnikuga nõuks wõttis wäikest kuningast oma wõimusesse saada, mille tagajärjel ka walitsusewõim nende kätte pidi minema. Kui Agnes kord Heinrichiga Rheini jõe ääres Kaiserswerthis wiibis, meelitaliwad salafeltslased poisikese laewa peale ja sõitiwad temaga oma teed. Lesk keisriproua jättis poja ilma wastu panemata suurnikkude kätte, ja need juhtiwad nüüd riiki, nii kuidas heaks arwawad, ilma rahwa healt käekäiguft küsimata. — Waewalt oli Heinrich IV. täie-ealiseks saanud, kui ta juba würstide ülbuft painutama hakkas ja neile selle teotuse eest kätte mõtles maksta, mis nad temale oliwad teinud. Suurnikud leidiwad omale wägewa toe, nimelt Saksi rahwa, kes seda ära ei suutnud unustada, et trooni peale jälle franki soost keisrid oliwad saanud, ja kes keisrite sõna ainult wastumeelt kuuliwad. Heinrich IV. püüdis sakside kangekaelsust seega murda, et ta nende maale kantlilid ehitas ning kantlidesse oma sõjamehed paigutas. Nüüd arwawad saklid, et kuningas nende käest wabadult ära tahab wõtta, ning aadelimeestel oli kerge rahwast kuningas wastu üles kihutada. Tõulis mäs. 60.000 sakli tungiwad Heinrichi armsama elukoha Harzburri kallale

Goslari linna juures, ja ainult suure waewaga läks kuningal korda pakku metšapadriku kaudu ära põgeneda. Nüüd kallafiwad mäsšajad oma wiha põlatud kantšide peale wälja; foredašt Harzburišt ei jäänud kiwi kiwi peale alles, ja ifegi kirik lõhuti maha ning Heinrichi wenna ja wäikle poja hauad rüwetati ära. See kõlbmata tegu äratas mujal Saksimaal kõige suuremat pahameelt. Heinrich kogus tugewa sõjawäe kokku ja wõitis sakšid werifes lahingus ära. Aga sellel filmapilgul kui noorele walitsejale õnn wastu näis naeratawat, tekkis talle uus wägew wastane; see oli paawšt.

2. Cluny mungad ja Gregorius VII. (1073—85). — Nagu riik, nii oli ka kirik wiimaste Karolingi sooft walitsejate all armetumasle kõdunemise-seisukorda langenud. Selleaegsete munkade ja igasuguste waimulikkude meeste kõlbmata elušt teatatakse päris uskumata lugusid; kuidas paawšti wõimuga lugu oli, sellešt kõnelesime juba eespool. Aga Prantšusmaal Cluny (l. klün i) klooftris (Mâcon linnakese lähedal) ärkas uus waim. Selle klooftri mungad tõstšiwad püha Benedictuse eeskirjad jälle au sisse; nende eeskuju järele tegi hulk teiši klooftrid, kes end Cluny juhatusse alla andšiwad. Ükswahe walitsešiwad Cluny klooftri ülemad tuhandete Prantšuse, Italia ja muude maade klooftrite üle ning seišiwad keisrite ja kuningate juures suures lugupidamises. Aga mitte ükši klooftrite lišemise elu parandamine, waid kõigi kirikuolude tõstmine oli neil eesmärgiks. Kõige pahema nähtuse, nimelt kõlbmata eluwiišidega paawšid, oli Heinrich III. ära kaotanud; kuid ikka weel elas hulk preeštrid abielus, ja seda lugefiwad waljude waadetega Cluny mungad suureks kõlwatuseks. Weel ikka wõis kõiki waimulikka ametid piiskopikohašt peale kuni liht preeštrikohani raha eest osta; tagajärg oli see, et hoopis kõlbmata mehed ametisse tikkufiwad. Nendele kahele kirikuelu peaweale, preeštrite abielule ja waimulikkude kohašadega sahkerdamisele, kuulufiwad Cluny klooftri poolehoidjad sõda. Kolmandaks kirikuelu kõdunemise põhjuseks pidafiwad uuenduslõudjad kiriku „wõimetušt“ ehk teiste sõnadega — ilmalikkude walitsejate wõimu kiriku üle. Sellepärašt ei sallinud nad seda, et keisrid ja kuningad piiskoppifid

ja klooftriülemaid ametise nimetasiwad ning neile nende ameti-wõimu märgiks sõrmusid ja karjakeppisid jagasiwad. — Heinrich IV. ajal oli kiriku ülemjuhiks mees, kes Cluny klooftri ülematega suur sõber oli ja nende mõtteid kõigest jõult teoks püüdis teha; see oli p a a w s t Gregorius VII. ehk Hildebrand, nagu teda enne paawstiks saamist kutsuti. Ta oli waele talupoja poeg Italiaft Tuscia (nüüdse Toskana) maakonnast, wäikle ja näotu kehakaswuga, kuid oma tulise waimu ja rikaste loomuandide abil lihtsast mungast paawstide wägewaks nõu-andjaks ja wiimaks 1073. aastal ise paawstiks tõusnud. Wiibimata andis ta kõige waljemad seadused wälja, mis preelstrite abielu ja piiskoppide ning klooftriülemate ametisenimetamist korraldasiwad ja waimulikkude kohtadega kauplemise ära keelasiwad. Ta ei põlanud ühtegi abinõu, et aga oma püüetes eesmärgile jõuda. Raha abil kohtade peale saanud piiskopid ja waimulikud wõisiwad nii kangekaelsed olla kui tahes, aga Gregorius murdis nende wastupaneku kirikuwande abil ikkagi, see tähendab, ta laskis nad ametist lahti ja heitis kirikukogudusest wälja. Ei tahtnud preelstrid oma naistest lahkuda, siis laskis paawst rahwa sõnakuulmata kirikuteenijate wastu üles äsilitada ja nad minema kihutada. Preelstrid pidiwad kõik perekonna-lidemed, mis neid nende kodumaaga ja rahwaga ühendasiwad, maha raputama ning Rooma Peetruse aujärje alandlikkudeks tööriistadeks heitma. Nõnda sai Gregorius VII. wõimsamaks kirikuwalitsejaks kui üksigi teine paawst enne teda. — Aga mitte üksnes waimulikkudes asjades ei nõudnud ta enesele täielikku woli, waid tema auahnus ulatas weel kaugemale. Juba 1059. aastal, seega neliteistkümmend aastat enne paawstiks saamist, oli ta lese keisriproua Agnese nõrkult oma kasuks tarwitanud ja Rooma linna konziliumi kokku kutsunud, kus paawsti walimise õigus keisrite käest ära wõeti ning Rooma peakirikute preelstrite ja naabruselinnade piiskoppide ehk nõndanimetatud kardinalide kätte anti, kes ühtlasi paawstile nõu-andjateks oliwad ja seega teistest kiriklistest aukandjatest kõrgemale tõusiwad. Sel wiisil walitud paawsti laskis Hildebrand kahekordse krooniga, kui kuningat ja keisrit ühtlasi, ehtida; sest tema arwamise järele ei pidanud kiriku ülem-

pea ilmalikkude walitsejatega mitte ainult ühe wääriline olema, waid nendest weel kõrgemal seisma kui kõige kõrgem wõimumees maa peal. Julge ja au-ahne munk ei püüdnud muud kui paawsti ilmawalitsust jalale seadida. Room pidi jälle maailma üle walitsema, kuid seda puhku oma piiskopi kaudu. Mis Gregorius VII. kiriku wabaduse ütles olewat, oli tal kiriku walitus. Üksi paawst tohib keiserliku wõimu märkiid kanda, üteldakse ühes tema wõi ta lähemate järeltulijate ajal kirjutatud kirjatükis, kõik würstid peawad tema jalgadele suud andma; temal on woli keisrid ja kuningaid troonilt ära heita ning alamaid nende kohusest riigipea wastu wabaks teha, nii et nad riigipea sõna ei pruugi kuulda; paawst on kõige kõrgem kohtumõistja ja tema peale ei wõi keegi kohut mõista. Säherdused mõtted oliwad Gregorius VII.-l, ja ta ootas ainult parajat silmapilku, et neid maksma panna.

3. Heinrich IV. Canosias (jaanuarikuul 1077). — Et Heinrich waimulikkude meeste ametise-nimetamise keelust midagi ei hoolinud ja piiskoppifid, nagu ta eelkäijadgi, oma heaksarwamise järele ametise seadis, otsustas Gregorius VII. wõitlust tema wastu algada. Ettekäändeks oliwad talle sakside kaebtused, milledes kuningale igalugust kurjust ja kõlblusewastafid tegusid süüks anti. Gregorius pani kuninga ligemad nõuandjad kirikuwande alla ja laskis kuningale teatada, ta hoidku end wandealustega läbi käimast ja pööraku ise meelt, sest muidu tahta ta tema enese kirikukogust wälja heita ja kuninga aust lahti kuulutada. Niisugune kõne oli wõidu-uhkele kuningale, kes ka Rooma piiskoppi ainult enese alamaks pidas, liig. Heinrich kogus Saksa piiskopid aega wiitmata Wormsi linna kokku ja laskis nad upfaka preestri amefiit lahti mõista. Gregorius aga ei kohkunud mitte; ta kuulutas kuninga kirikuwande alla, ütles ta kuninga-aust lahti ning wabastas kõik alamad ja wafallid truudusekohustusest tema wastu. Kuningas kirjutas talle kirja, mis järgmiselt algas: „Heinrich, mitte omawoliliselt, waid Jumala määruse järele kuningas, Hildebrandile, mitte paawstile, waid wale-mungale,“ ja nõudis selles kirjas, paawst astugu apostli-toolilt ära ja andku koha-

female mehele maad. Aga warsti selgus, et paawlt tugewam oli. Saklid ja Sakla würestid, kes noort kuningat juba kartma hakkasiwad, löiwad paawsti poole ja nende ühisele pealekäämisele ei jaksanud Heinrich wastu seista. Sakli rahwas hakkas uuesti mäslama ja würestid seletasiwad, et kui Heinrich ennast aasta jookkul kirikuwande alt ei wabasta, siis waliwad nemad uue kuninga. Nad hoidsiwad kuningat koguni wahi all, ja neil oli juba ka Gregoriuslega kokku räägitud, ta tulgu Augsburgi linna ja mõistku seal würestidega seltsis Heinrichi peale kohut. Et kõik Heinrichi maha oliwad jätnud ja ära andnud, siis ei jäänud talle muud pääseteed üle kui wõimalikult ruttu Itaaliasse minna ja seal paawsti paluda, et see tema pealt kirikuwande ära wõtaks. Kesktalwe ajal ruttas kuningas salaja ja kõrwalili teelid kaudu — seft temast taganenud Sakla würestid hoidsiwad mäekurud tema eest kinni — üle lumega kaetud Alpi mägede Apennini mägede põhjapoolsele nõlwale, Reggio (l. redho) linna ligidale Canossa losli, kus Gregorius sel puhul wiibis. Paawlt ei tahtnud tema jutulewõtmisest kuuldagi. Nüüd seisis kuningas kõige külmemal talweajal kolm päewa palja jalu ja ainult willane patukahetseja-färk seljas losli wärawas ja palus asjata sisselaskmist. Alles neljandal päewal andis Gregorius oma ümbruskonna palwetele poolkaudu wastumeelt järele, laskis paluja oma ette ja wõttis wande tema pealt ära. Nõnda oli Heinrich oma lähemale eesmärgile jõudnud, aga ainult ennekuulmata alanduse abil. Canoslas oli uhke keisriwõim Rooma preeftri ees põrmuse langenud.

4. Gregoriusse ots (1085). — Aga tüli polnud sellega weel lõppenud. Sakla würestid unustasiwad oma tšotule ja waliwiwad ikkagi teise kuninga, Rheinfeldeni Rudolfi, kes oma äraandliku teguwiisi pooleft seda suuremat laituft teenis, et ta keisri perekonna armult Schwabimaa hertfogiks ja kuninga õemeheks oli tõusnud. Nüüd algas pikaline ja werine kodulõda. Heinrich IV. tõttas Saklammaale tagasi, et oma õigust sõjariistadega kaitseda. Saklid hoidsiwad kirglist Rudolfi poole, aga ka Heinrichil oli teistes riigiosades hulk poolehoidjaid, nimelt toetasiwad teda kodaniku- ja talupoja-leilus. Ta ise algas taplult julgelt ja wõimalt. Paawlt asus eliti salaja ja siis awa-

likult wastukuninga poole ning kuulutas Heinrichi uuesti kirikuwande alla ja kuningakroonist lahti. Kuid õnn kaldus nüüd ometigi kuninga poole. Lahingus Elsteri jõe ääres kaotas Rheinfeldeni Rudolf elu, kusjuures tal parem käsi maha raiuti. Rahwas pidas niisugust otta Jumala nuhtluseks, sest langenud wastane oli ju kuningale parema käega fruudust wandunud. Nüüd sai Heinrich Gregorius VII. enese kallale minna. Ta läks jälle üle Alpi mägede, aga seekord sõjawäe eesotlas, seadis wastupaawsti ametisse ja wiis ta Rooma, kus see ta keisriks kroonis. Gregorius oli sunnitud Alam-Italiasse normannide juurde pelgu põgenema ja suri Salernos, üteldes: „Ma olen õigust taga nõudnud ja ülekohut wihkanud; sellepärast süren ma redus.“ Ta uskus nõnda siis kindlasti, et kõik, mis ta teinud, ainult õige oli.

5. Heinrichi ots (1106). --- Kuid Heinrich ei leidnud wastase surma järele veel ammugi mitte rahu. Gregoriuse järeltulijad pidasiwad wõitlust kõigi abinõudega edasi ja oskaliswad oma salasepistustega ära-andmist ilegi keisri oma perekonda külwata. Keisri poeg Heinrich, wäga salalik inimene, kelle südames walitsusehimu kõik muud inimlikud tundmused ära lämmatanud näis olewat, tõstis isa wastu mäsu, et krooni oma kätte saaks kiskuda. Kui lahing pidi algama, oskas poeg filmakirjaliste töotuste ja wande abil isa sedawõrt petta, et see oma sõjawäe koju saatis; siis tungis ta ise ootamatalt isa kallale, wõttis ta wangi ja sundis ta nurjatute piinade abil troonilt ära astuma. Wiimaks läks õnnetumal keisril korda wangilt ära põgeneda, ja ta leidis oma truu poolehoidja, Lütichi piiskopi juures lahket wastuwõtmist. Juba tahtis ta troonirõõwliit karistama minna, kui surm tema elu lõpetas. Rahwas leinas teda õiglaselt taga, sest kadunu oli alamaid inimesti suurnikkude wägiwalla wastu jõudu mõõda kaitseda püüdnud. Aga ilegi surmas ei leidnud ta oma wastastest rahu. Ta surnukeha kaewati mitu korda hauast üles ja maeti maha ning lasti wiis aastat otta Speyeri doomkiriku kõrwal pühitsemata kabelis seista, kuni kirikuwanne ära wõeti ja ta suure toredusega oma ilade hauda asetati.

6. Wormsi konkordat (1122). — Ilaga wõideldes

oli Heinrich V. ikka „kiriku wabadusest“ kõnelenud. Aga waewalt sai ta riigivalitsuse täielikult oma kätte, kui ta ise ka piiskoppide ametislenimetamise õigust tarwitama hakkas. Kirikuwandeft ei hoolinud ta palju, waid wõttis koguni paawsti ühes kardinalidega Roomas wangi. Sellega aga ei wõitnud kuningas kuigi palju, sest nii pea kui wang wabaks sai, ütles ta, et tema lubadused häädasunnil antud ja seega tühifed on. Ka pakkusiwad normannid Alam-Italias ja Prantsusmaal paawstile kindlat pelgupaika. Wiimaks wälisiwad mõlemad pooled pikalt waenupidamisest ära. Wormsi riigipäewal 1122. aastal leppis Heinrich V. paawst Calixtus II. saadikuga sel wiisil kokku, et piiskoppide walimine kiriku hooleks jäi, kes neile ka sõrmuse ning karjasekepi andis; aga walimine pidi keisri juuresolekul ette wõetama, kelle käest nad ilmaliku wõimu tundemärgiks walitsusekepi saiwad. Nõnda wõis keiser ilmalikkude läänide andmata jätmisega soowimata piiskoppide walimise tühjaks teha, sest piiskopid elasiwad sisetulekuteft, mida nad oma läänideft saiwad. Warsti selle järele suri Heinrich V. (1125). Ta oli wiimane walitseja Franki ehk Salia suguwõsaff.

7. Hohenstaufid ja Welfid. Lothar (1125—1137) ja Konrad III. (1138—1152). — Kellegil ei näidanud nüüd rohkem lootust olewat keisritroonile saada kui Hohenstaufi suguwõsal Schwabimaal. Hohenstaufid oliwad esialgu lihtsad krahwid olnud, kellede perekonna-lois praegusel Württembergimaal, Schwabi Jura mägestikus Karmi Alp'i järsul põhjanõlwakul seisis, aga sel ajal kui keiser ja paawst piiskoppide ametiseseadimise pärast tülitseiwad, oliwad nad kindlalt keisri poole hoidnud ja oma truuduse tasuks keisri käest Schwabi hertsogiriigi lääniks saanud. Nad saiwad Franki keisri-suguwõsaga lähedalt sugulaseks ja wiimaks tema pärijateks. Kuid kõige tähtsam päranduseosa, nimelt kroon, läks neil seda puhku kaduma. Rooma kawalus askas würstide hääled Saksi hertsogi Lothari peale juhtida, kes paawstile nõnda truu oli, et ta tema käest oma walimise kinnitamist palus ja ennalt seega paawsti wafalliks alandas. — Lothari surma järele hakkas üks teine Lõuna-Sakla würstisugu,

nimelt *Welfid*, trooni omale ihaldama, sest Lotharil ei jäänud meestesooft pärijaid järele. *Welfide* käes oliwad kaks hertfogi-riiki, *Baieri-* ja *Sakfima*, ning nad käiliwad wägewuse poolest kõigist teistest suurnikkudest üle. Aga just sellepärast ei tahtnud kadedad würstid neid weel wägewamaks teha, waid walisiwad *Hohenstaufi* soost *Konrad III.* troonile. Juba *Heinrich IV.* ajast saadik oli keisri poolehoidjate *Hohenstaufide* ja paawsi-meelsete *Welfide* wahel suur waen walissenud. Nüüd algas tüli uuesti; sest *Konrad III.* püüdis waenulist perekonda jõuga kukutada. Ta sundis wäikse *Welfi* linna *Weinsbergi* *Schwabimaal* alla andma, ja rahwajutt räägib, et ta sealjuures nais-tele luba andnud ära päästa, mida nad seljas luudawad kanda. Naised wõtnud mehed selga, ja kui *Konrad* naiste kawaluft näinud, olnud ta nõnda rüüflimeelne, et oma lõna tagali pole wõtnud. Üleüldiselt aga ei jõudnud ta mitte eesmärgile ja õnnetu ristisõda wähenudas lugupidamist tema wastu weel enam. Õigesti aru saades, mida riigile tarwis läheb, ei soowitanud ta surmawoodil würstidele mitte oma ala-ealift poega, waid oma osawat sugulast *Friedrichi* oma järeltulijaks walida, kes ema poolt küljest *Welfidega* sugulane oli ja nõnda häwitawale kodusele waenule kõige ennemini otta wõis teha.

8. *Friedrich I. Barbarossa* (1152—1190). *Arnold Brescia* linnast. — *Friedrich I.*, keda itallased *Barbarossaks*, see tähendab Punahabemeks kutsufiwad, oli rüüflimeelega ja kõrgelepüüdwa iseloomuga mees, kes oma keisriwõimu täiel mõõdul tarwitada tahtis. Ta seadis *Sakmaal* rahu ja korra wõimsal käel jalale. Würstiid, kes oma tülidega riigi rahu rikkufiwad, sundis ta karistuseks rahwa ees koera palja jalu peenikoorma maad kukil kandma. See tugew walitseja katus muidugi ka paawsiwõimule tarwilisi piirid seada. Kuid imelikul wiisil põlgas ta sealjuures ühe mehe abi ära, kes talle kõige tublimaks awitajaks oleks wõinud saada. See mees oli *Arnold Brescia* (l. *brescha*) linnast, puhtate elukombetega ja kõrge haridusega preester, kes kiriku liisemise elu raiskuminekut wälimise wõimuse ahnitemisest arwas tulnud olewat. Tulise sõnaga manifes ta paawsti, piiskoppiid ja waimulikka mehi, nad üteltu end ilmalikust aust ning wa-

randusest lahti ja saagu kehvaks ning lihtfaks, nagu apofllid oliwad olnud. Tema õpetus leidis roomlaste juures tähelepanekut; nad ütlesiwad end paawsti sõnakuulmiste ilmalikkudes asjades lahti ja asutasiwad wana Rooma eeskujul wabariigi senati ning konsulitega; tükk aega seisis Arnold ise selle wabariigi eesotlas. Kuid warsti lõppes lühikene wabaduseunenägu, kirikuwanne murdis roomlaste wastupaneku, ja julge preester oli sunnitud ära põgenema. Kui nüüd Friedrich üle Alpi mägede tuli, et ennast keisriks lasta kroonida, nõudis paawst esmalt, keiser andku põgenenud keiser tema kätte. Arnold wõeti Barbarosla kaastegewusel kinni, anti paawsti kätte, poodi üles ja põletati ära, mis peale Barbarosla keisriks krooniti. Aga niipea kui Friedrich mahti sai, näitas ta üles, et ta ennast mitte kiriku kaitsealuseks, waid kaitsejaks luges, nagu omal ajal Otto Suur ja Heinrich Muß. Paawsti walimise puhul, kus hääled lahku läkswad, wõttis tema offuseandmise oma kätte ja laskis wähemuse walitud kandidadi Peetruse seaduslikuks järeltulijaks kuulutada. Aga enamuse kandidat Aleksander III. ei andnud Barbarosla tarkuse ega iseloomu-kindluse poolest sugugi järele. Inglis- ja Prantsusmaa, kus Aleksander keisri eest pelgupaika leidis, tunnistasiwad ta walituks; Aleksander oleks liisgi alla jääma pidanud, kui ta keisri enese riigis wapraid poolehoidjaid ei oleks leidnud.

9. Legnano lahing (1176). — Kõigist Euroopa linnadest seisiwad Italia omad kõige õitswamal järjel. Venezia, Genova (l. dhénowa) ja Pisa laewad walitseliwad Wahemere üle, ning lisemaal edendas hulk teisi linnasid kaubandust, tööstust ja teadust. Suuruse ja rikkusega seltsis kaswas Italia linnades ka kodanliku wabaduse iha. Juba ammu oskas Venezia, keda ta seifukoht ja laewastik kaitseliwad, iga pealetungimise-katset tagasi lüüa, mis tema iseseiswuse wastu oli sihitud. Ka Lombardia linnad, millede seas Milano esimesel kohal seisis, tunnistasiwad piiskoppide ja waimulikkude meeste ametise-nimetamise õiguse tüliist saadik keisri ülemwalitsust endi üle ainult nime järele makswaks ja walitseliwad end kui iseseiswad wabariigid. Korraga ilmus Barbarosla oma fakslastega Italiasse ja nõudis lombardlaste käest jälle täielikku

lõnakuulmift ning raskeid makfufid. Iga wastupanek lämmitati lõjaga ära ja wastuhakkajaid karistati karmilt. U�ke Milano wõeti kaheaastafe piiramife järele ära ja lõhuti maha, tema elanikkudele andis keifer kõfu oma fenistest elupaikadest kaks penikoormat eemale kindlustamata alewitesse elama afuda (1162). Ainult mõnele linnale, mis waenuft ja kadeduseft teiste wastu kohe hakatuseft saadik tema poole oliwad hoidnud, jättis Barbarosfa nende waba walitfufe alles, aga teistele sundis ta Sakfa afewalitsejad peale, kes neid despotilise waljusega walitfeliwad. Afewalitsejate karmusega meeleheitmisele aetud lombardlased tõstfiwad wiimaks ühifel nõul mäsfu. Nad kihutatiwad keiferlikud hirmuwalitsejad kus seda ja teist, aitatfiwad Milano meestel nende linna jälle üles ehitada ja tegiwad oma wabaduse tagasiwõitmiseks oma wahel kui ka paawst Aleksander III-ga kindla lepingu. Ühele uuele kantfife, mis nad ühifel jõul oliwad afutanud, andfiwad nad paawsti auks Aleksandria nimeks. Barbarosfa tuli wiimandat korda üle Alpi mägede, aga tema lõjawägi oli mäsfu lämmitamiseks liig nõrk. Ja kui keifer Sakfamaalt abi nõudis, ütles tema wägewam wafall, Sakfima ja Baieri hertfog, welflane Heinrich Lõwi, kes pealegi Barborosfa sugulane ja nooruspõlwe sõber oli, enese ülema riigipea toetamisest lahti. Räägitakse, põlwili maas palunud keifer truudusefa wafalli Como järwe ääres Chiavenna (l. kjawenna) linnas omale appi tulla, aga kõik oli asjata (1176). Kui Friedrich selle järele siisgi Legnano (l. lenjaano) alewiku juures (Milanofst edela pool) lombardlaste kallale tungis, kelle wägi tema omast hoopis suurem oli, sai ta Milano meeste meeleheitliku wahwuse tagajärjel raskesti lüüa; pea-aegu kõik tema rüütliid tapeti maha wõi aeti Ticino jõkke. Lombardlased oliwad iseenelele ja paawstile wõidu toonud. Barbarosfa jättis wastupaawsti kaitlemise järele, sai Aleksander III-ga Venezias Markuse kiriku pidulikult äraehitud platsil kokku, heifis kõige rahwa nähes paawsti ette põlwili ja tegi kirikuga rahu. Lombardia linnadele aga andis ta Konstantzis tehtud lepingu järele nende endised wabaduse-õigused tagasi, kuna linnad ta oma ülemwalitsejaks tunnistasfiwad.

10. Barbarosfa ots. — Et wägewa walitseja käe-

wars ikka alles tugew oli, seda sai nüüd Heinrich Lõwi tunda. Kui keiser Heinrichi oma ette kutsus, et ta ennast kaebuste wastu kaitseks, mis waenlased tema peale tõltsiwad, jättis Heinrich keisri ette ilmumata. Barbarosla kuulutas sõnakuulmata wafalli linnupriiks, algas ta wastu sõda, wõitis ta ära ja wõitis hertsogiriigid ta käest ära. Baieri sai wahwa rüütel Otto von Wittelsbach, Baieris praegu walitsewa kuningasoo eli-isa, omale. Wägew Saklimaa aga jagati hulgaks wäikesteks würstiriikideks; Heinrichile jäi keisri armust ainult Welfide pärandusmaa Braunschweig-Lüneburg alles. Friedrich, keda nõnda palju raskeid saatuselõõkisiid oli taltsutanud, walitses nüüd rahu; Saksa rahwas armastas teda ja wäljamaal seisis ta suures aus ning lugupidamises. Tal läks korda isegi rahulikul teel hiilgawat wõitu saada, sest ta kosis Lõuna-Italia Normanni riigi troonipärija Constantia oma pojale Heinrichile. Kuidas rüütlimeelne elatanud walitseja kolmandal ristisõidul surma sai, sellest jutustame edaspidi.

11. Heinrich VI. (1190—1197). — Kui Barbarosla poeg ja järeltulija Heinrich VI. oma abikaasa päranduse üle walitsema hakkas ning Napoli ja Sicilia pärandawaks kuningaks sai, oli paawstidel jälle põhjust küllalt Hohenstauffide peale pahaseks saada; sest üks kõik kuhu paawstid nüüd Italias ka pilgu heitsiwad, igal pool nägiwad nad selle wägewa suguwõsa wõimusemärka. Mitte kunagi ennemalt polnud Saksa keisriwõim ilmawalitfufele nii lähedal seisnud kui seda puhku. Neli krooni, Saksa, Burgundi, Italia ja Sicilia oma, kandis Barbarosla poeg ühes keisrikrooniga oma peas. Kui Inglise kuningas Richard Lõwisüda kolmanda ristisõja järel koju tagali tuli, wõitis Heinrich VI. ta wangi ja las kis alles siis suure osturaha wastu lahti, kui Richard ta enese ülemwalitsejaks oli tunnistanud ja talle truudust wandunud. Juba ähwardasiwad noore keisri au-ahned plaanid ka Prantsusmaad ja Konstantinopoli, kui korraga pööre tuli. Heinrich VI. suri 32. elu-aastal palawikusse ja jättis ainult kolme-aastase poja Friedrich II. maha.

12. Innocentius III. (1198—1216). *Magna Charta* (1215). — Sel ajal kui keisritrooni peale waene laps jäi, as-

tus Peetruse aujärjele haruldaste walitseja-annetega preester, kellel korda läks Gregorius VII. eesmärki teatud mõttes kätte saada ning Europat paawsti ilmariiigiks muuta. See mees oli paawst Innocentius III. Paawstiks tõustes oli ta ütelnud: „Waadake, siin on Isfanda sulane, keda Isfand oma sulaste üle on pannud; ta on vähem kui Jumal ja enam kui inimene; tema on kõikide kohtumõistja, aga tema üle ei ole ühtegi kohtumõistjat!“ Innocentius III. lõpetas warsti keisri kaaswalitfufe kirikuriigis ära ja kihutas keisri ametnikud minema. Heinrich VI. lesk, keisriproua Constantia, suutis Neapolit ja Siciliat ainult sel teel oma pojale alles hoida, et ta paawsti nende maade ülemaks lääniherraks tunnistas ja tema Friedrichi eestkostjaks kufus. Aga ka teisi Europa würstifid pidas Innocentius ainult oma wafallideks, oma „prowinssiile“ asewalitfujateks ja nõudis nende käest tingimata sõnakuulmift. Tema sõjariistaks harilise kirikuwande kõrwal, mille alla üksikud inimesed langefiwad, oli üleüldine kirikuwanne ehk interdikt; sellega murdis ta terwete linnade ja maade wastupaneku. Innocentius wõimus kiriku üle oli nõnda suur, et preeftrid ennem walmis oliwad igasugufid tagakiufamifi kannatama, kui püha isa käskufid täitmata jätma. Wande alla sattunud linnas wõi maal pandi kiriku ukfud lukku ja wõeti kellad kirikutornidest maha; ei peetud enam jumalateenistust, ei ristitud ega maetud; surnud sefiwad matmata wõi koristati kui loomaraiped maa mulda. Harwa jõudis mõni rahwas niifugust karistust pikemat aega wälja kannatada, ja kui kirikuwanne weel ei aidanud, siis kinkis paawst maa mõnele wõõrale walitsejale ja käskis maad ära wõita. Nõnda painutas ta Prantfufe, Hispania ja Portugali kuningad oma käpa alla. — Kui Inglife kuningas John (I. dhon), Richard Lõwisüdame wend, paawstiga ühe peapiiskopi walimise päraft tüllise sattus ja kirikuwande ning interdikti tähele pane-mata jättis, sundis Innocentius Prantfufe kuningat Inglismaa wastu sõda algama. Sõda jäi küll tulemata, aga juba sõja wastu walmistamine Prantfufe pool mõjus Inglife kuninga peale nõnda rängasti, et ta oma maa kirikule kinkis. Alles paawsti faadiku ees põlwitades sai ta riigi paawsti käest kui paawsti

antud läänimaa tagasi, aga pidi selle eest paawstile iga aasta maklu maksma. Muidugi saatsiwad see alandus ja üleüldse wilets walitsus kuningas John „Ilma maata“ riigirahwa ees põlgfusse alla. Inglise aadelimehed fundiwiwad ta aastal 1215 suurele w a b a d u s e k i r j a l e ehk *Magna Charta*'le alla kirjutama, mida Inglise riigi waba põhjusleaduse nurgakiwiks loetakse. Kuningas tõotab selles kirjas, et ta ühegi inglase waranduse, wabaduse wõi elu wastu midagi oma wolil ette ei wõta, waid kõik asjad kohtu kätte seletada annab; kuningas peab riigi wabaduse-õiguli austama ega tohi rahwa käest ühtegi uut maklu nõuda, enne kui riigikogu maksu heaks on kiitnud. See on Inglise p a r l a m e n d i algus. Esiteks istuwiwad parlamendis ainult aadelimehed ja kõrged waimulikud, aga warsti hakati ka kodanikkude ja põllupidajate asemikka arupidamistele kutsuma. Nõnda aitas paawstide wägewus rahwa wabadusele ilma tahtmata põhja panna. Küll pani Innocentius III. sõnakuulmata suurnikud ja Londoni linna, kes suurnikkude poole hoidis, kirikuwande alla; aga rahwa tahtmise wastu oli tema sõjariist nūri, ja *Magna Charta* jäi jõusle.

13. I n n o c e n t i u s III. ja S a k l a m a a. — Ristiõitjad wõitsiwad paawstile, nagu allpool näeme, Konstantinopoli ära, N o r r a m a a l ja U n g r i a s paluti troonitülide puhul teda wahemeheks, ning lõpeks langes ifegi S a k l a m a a kroon tema meelewalla alla. Siin oliwad Heinrich VI. surma järel Hohenstaufide wastased nõnda wõimsalt pead tõftma hakanud, et Hohenstaufi perekonna poolehoidjad tarwilikuks pidasiwad tubli sõjameest riigi etteotfa seada. Sellepärast ei walinud nad kuningaks mitte Heinrichi lapsesalif poega Friedrichi, waid Heinrichi wahwa wenna, Schwabi herfogi Silippi. Hohenstaufi wastased aga kuulufasiwad Welfi suguwõsa liikme Otto IV., Heinrich Lõwi poja, wastukuningaks, ning nüüd algas Saklamaal werine kodufõda. Mõlemad wastased püüdfiwad paawsti oma poole meelitada. Paawst hoidis esmalt welflase poole ja Otto IV. nimetas ennast selle eest „keisriks Jumala ja paawsti armust.“ Kuid ta leidis alles siis üleüldist sõnakuulmist, kui keegi würft Silippi ifikliku wiha pärast ära oli tapnud. Warsti selgus, et ka welflane nõnda painduwa selg-

rooga polnud, kui paawst oli oodanud. Kui Otto Italias niisama talitama hakkas, kui endised keisrid siin oliwad talitanud, ja ifegi Neapolit oma kätte tahtis kiskuda, pani Innocentius ta kirikuwande alla ja kuulutas oma kaitsealuse, Hohenstaufi Friedrich II. wastukeisriks. Friedrich jõudisgi õnnelikult Saksamaale, kus kõik Hohenstaufide meelsed kohe tema poole lõiwad, ja wägewale paawstile langes see meelehea osaks, et ta oma kaitsealust nägi wõitwat, siis aga tegi haigus tema elule alles tugewas mehe-eas lõpu peale.

14. Friedrich II. (1215—1250). — Sõprus kiriku ja Barbarosa pojapoja wahel ei kestnud kuigi kaua. Kui Friedrich II. ristisõtta minemata jäffis, ehk ta troonile saades küll töötanud oli minna, ja selle asemel oma riikisid korraldama hakkas, pani paawst Gregorius IX. ta kirikuwande alla. Et Friedrich II. selle järele tõesti töötatud maale rändas ja püha haua wabastas, siis pidi Gregorius wande tagali wõtma; kuid Friedrich II. polnud mitte niifugune mees, kes Rooma Peetruse aujärje lahkult kaua sai maitseda. Ta oli waimurikas ja kõrgesti haritud mees ning edendas kunsti ja teadust seega, et koolisid ning raamatu- ja muid kogusid asutas. Ka ei kartnud ta Arabia õpetlastega lähedas sõpruses seista, sest Sicilias elas ikka alles rohkesti saratsenlasi, kes Friedrichi alamad oliwad. Friedrich ei wõtnud nende käest usku mitte ära, waid käis nendega nõnda lahkelt ümber, et saratsenlased talle kõige truimad poolehoidjad ning paremad soldatid oliwad. Kuna juba seefugune salliwus wõõraululiste wastu kelet Italiat paawstide meelest hirmus oli, äratas keiser nende pahameelt enese wastu weel rohkem oma alaliste wõimusuurendamise-püüetega. Saksamaal, kus Friedrich II. harilikult oma poegi „Rooma kuningate“ nime all laskis walitseda, ei hoolinud ta palju, waid andis würstidele seal liig suure tegewusewabaduse. Seda kindlamale jalale aga püüdis ta oma wõimu Italias seada, mida ta oma päris kodumaaks luges. Omale päritud Neapoli ja Sicilia riigile andis ta hoopis uued seadused ja uue korra ning pani need raudse waljuse abil maksma. Sel teel wõitis ta ilusa Itaalia üle nii piiramata wõimuse, nagu seda mitte ühelgi teisel walitsejal Europas oma riigi üle ei olnud. Niisamafuguse

ikke alla tahtis Friedrich nüüd ka poollaare põhjapoolset osa painutada. Lombardia linnad tõstisid oma vabaduse kaitseks sõda; aga Friedrich II. võitis nad Cortenuova alewiku juures (Milano ja Brescia vahel) täielikult ära. Peaaegu kõik linnad heitsid alla ja ifegi Milano oli valmis keisrile oma wärawaid awama, kui keiser oleks tõotanud, et ta elanikkudega pehmelt ümber tahab käia. Kuid Friedrich nõudis ilma tingimata alla-andmist ja tegi selle karmi nõudmisega omale kahju. Jälle heitsid meeleheitmisele aetud lombardlaste paawstiga lepingusse. Gregorius IX., kes keisri võimu Italias kartma hakkas, heitis ta 1239. aastal uuesti kirikuwande alla ja andis seega keisri wastastele uut julgust. Kui Gregorius IX. warsti selle järele ära suri, pidas tema järeltulija Innocentius IV. wõitluse kuulmata ägedusega edasi. Lyon'i konfiliiumit (a. 1245) laskis ta keisri peale pandud kirikuwande pidulikult ära kinnitada ja keisri troonilt lahti mõista. Paawst tõstis Friedrichi wastu kõige koledamaid kaebtusi, leidis wastukuningaid ametisse, saatis mõrtsukaid tema elu kallale, kihutas würstlid ja rahwaid mässama ning laskis kerjusemunkalid igal pool tema kui nurjatu ketseri ja uluwaenlase wastu waenu külwata. Säherduste liialduste tagajärjel kaotasid paawsti sõjariistad muidugi palju mõju. Nii ütles üks Pariisi kirikuõpetaja kogudusele: „Minule anti käsk keisrit kirikuwande alla heita; et ma aga ei tea, kellel õigus on, kas paawstil wõi keisril, siis panen ma selle wande alla, kes süüdlane on.“ Ka oli Friedrich II. wäga wisa wastane, kes oma waenlastele sõna ja teoga niisama waljult wastu astus, kui need temale. Terwe riik jagunes kahte erakonda: ühed keisri ja teised paawsti poolehoidjad, ehk, nagu Italias üteldi, ühed ghibellinid ehk keisri ja teised guelfid ehk Welfi suguwõsa poolehoidjad, kes nüüd üksteisele iga wiisi kahju püüdisid teha. Wägewat hohennstauplast ei suutnud ükski õnnetuselõök maha murda, aga kiriku ja uhkete lombardlaste wõimsat ühendust ei jõudnud ta mitte painutada. Ise wõitmata, aga ka mitte wõidumees, tabas teda wõitlusmõllus wiimaks surm, ja ta surnukeha maeti Palermo doomkirikusse maha (1250).

15. H o h e n s t a u f i s u g u w õ s a o t s (1268). T a p -

mine Sicilia saarel (1282). — Friedrich II. surmaga ühtlasi kadus ka Hohenstaufi perekonna wõim. Friedrichi poja Konrad IV. sõna ei kuulatud Saklamaal enam, sest Sakla würs-tidekogu tegi Frankfurdis otsuseks mitte ühtegi kuningat enam makswaks tunnistada, keda paawst ametisse polnud kinnitanud. Konrad läks sellepärast Italiasse, et wähemalt oma pärandusemaidgi kaitseda, aga suri juba mõne aasta pärast ära. Tema järgnes ta wend, rüütlimeelne Manfred, kes isa pärandust Alam-Italias weel aastakümne wõrt paawstide salasepitsuste vastu wõimsalt ja heade tagajärgedega kaitses. Kuid paawstid ei jäänud enne rahule, kuni nad würsi leidsiwad, kes oma hooleks wõttis wihatud Hohenstaufide käest wiimast kantfi ära kiskuda. Anjou (l. anshuu) krahw Charles (l. Icharl) Anjou, Prantsuse kuninga Louis IX. wend, hakkas paawsti tööriistaks ja Manfred kaotas Benevento juures pealetikkujatega wahwalt wõideldes lahingu ning elu. Nüüd ruttas Konrad IV. noorukene poeg Konradin, kes Saklamaal wiibis, üle Alpi mägede prantslaste käest nende saaki ära kiskuma. Aga ka tema sai Tagliacozzo (l. taljakotfo) linna juures lüüa ja keegi äraandja mängis ta wastase kätte. Konradin, kes wanem ei olnud kui ainult kuusteistkümme aastat, kaotas Neapolis oma elu südamega wõitja kälu peale timuka kirwe all (1268). Sellega oli ka wiimane Hohenstaufi keisri-suguwõsa liige ajaloo-näitelawalt kõrwale toimetatud. — Koledalt makliwad sicilialased prantslastele nende hoolimatuse eest kätte: teisel Ülestõusmise-pühal (1282) tõstiwad nad õhtuse jumalateenistuse ajal Charles'i vastu mäslu, mis warsti üle terve saare laiali lagunes ja kõigi saarel leiduwate prantslaste mahatapmisega lõppes. Sicilialaste kusse peale ilmus Manfredi wäimees Aragoni kuningas saarele ja wõttis selle oma walitsuse alla, kuna Neapol Anjou sugukonnale jäi.

16. Walitsuse wähe-aeg. (1250—1273). Keisri-wõimulangemine. — Hohenstaufidega ühtlasi oli ka Sakla keisrite wõim hauda warisenud. Konrad IV. surma järele müüsiwad würsid krooni suurte summade eest au-ahnetele wõõrmaalastele, ühed kellegi Inglise printfiile, teised koguni Hispania kuningale. Wiimane ei tõstnud kordagi jalga Saklamaale,

elimene käis mõne korra seal; riiki ei walitfenud aga kumbgi nendest, nii et seda aega „walitfufe waheajaks“ (*interregnum*) on nimetama hakatud. Riik seilis täielikult kõrgemate ja alamate aadelimeeste wõimuses. Kuna suurnikud üksteise wõidu linnad ja maid oma kätte ahnitsesiwad, leppisiwad harilikud mõisnikud seega, et oma kaljulosidest rahulikka kaupmehi riifumas käisiwad ja teerõõwimisega omale rikkult kogusiwad. See oli täieliku karralageduse aeg, kus ainult „rusika-õigus“ maksis. Kui Saksa würstid wiimaks paawsti manitfufe peale 1273. aastal jälle täieliku kuninga walisiwad, nimelt Habsburi Rudolfi, ühe lugupeetud krahwi Schweitfimaalt, ei mõtelnudgi walitu Hohenstaufide jälgedesse astuda. Selle asemel aga kuulas ta igas asjas paawsti sõna, palus paawstilt oma walimise kinnitamist ja hoidis ennast Italia asjadesse segamast. Sellest ajast peale hakkas Saksa riigi walitseja wõim jõudsalt kahanema. Saksa kuningas kandis küll Rooma kuninga wõi keisri nime, kuid päriselt oli ta Europa kuningatest kõige jõuetum, sest ta ei walitfenud mitte alamate, waid würstide üle, kes tema sõna oma heaksarwamise järele kas kuulsiwad wõi kuulmata jälsiwad. Keisri wõimus, nagu Karl Suur, Otto ja Barbarossa teda oliwad käsitanud, oli jäänud kadunud, ja kahelaja-aastase heitlemise järele langes ilmawalitfus täielikult paawstile rüppe.

IV. Kirik, rüütliwõim ja ristisõjad.

1. Uued mungad (II. kuni 13. aastajani). — Mitte kunagi pole kirik inimeste meelte peale nii sügawalt mõjunud, kui wõitluse ajal keisriwõimu vastu. Kiriku wannet kardeti rohkem kui sõda, katku wõi näljahäda. Niisugune wõimus tuli kirikule sellest, et ta endiste aastasadade kõlwatuse maha oli jätnud. Cluny munkade ja Gregorius VII. püüded polnud ilma tagajärjeta jäänud: waimulikud ei olnud enam nii kõlwatud ja ilma hariduseta, ning Peetruse aujärjel istusiwad mehed, kes wähemasti kombete poolest austamisewäärt inimesed oliwad, kuigi neil wäga lagedasti kriitlik alandus ja südameheldus puudusiwad. Paawstid, piiskopid, preeftrid ja mungad püüdisiwad rahwale üksteise wõidu kombepuhtusega eeskujuks

olla, ning terwes kirikuelus walitses ta wälispidise hiilguse peale waatamata kiiduwääriline kainus ja maailma-lõbude põlgamine. Sellepärast wõttis mungaelu suurel wiisil hoogu. Igal pool tekkis uusi klooftrid, ja mõned neist pidasiwad Cluny munkade seadusi weel liig pehmeks. Näituseks asus üks Gregorius VII-nda aegne munk, Kölni Bruno, 1084. aastal kuue selfililisega Lõuna-Prantfusmaal Grenoble juures La Chartreuse (l. Schartröös) Alpi-orgu, et siin kelet õudset ja karmi loodust oma keha waewata ja oma kongides — kartaulidés — üksilduses ning waikimises ainult Jumalat teenida. Warsti sündisiwad ka mujal kohtadel klooftrid, mis end kartauslaste seaduste ja juhatuse alla heitsiwad ning nendega ühiseft uue mungaordu sünnitasiwad. Natukene hiljem tekkis Dijon'i (l. dihhong) linna juures asuwa Citeaux'i (l. sitoo) ehk Cistercium'i klooftri tegewusel cistercienslaste ordu, mis oma munkade elu üle niisama walidalt walwas ja tükk aega ühe oma poolehoidja mõjul kõik teised mungaordud warju jättis. See mees oli Bernard (l. bernaar) Clairvaux'ist (l. klärwoo), keda juba ta eluajal kui imetegewat püha meest austati ja kes suuremas lugupidamises seisis kui paawst; oma kõneolawuse ja waimuanete tagajärjel oli tal nõnda suur mõju, et ta würtiisid ja rahwaid oma tahtmise järele juhtis. — Rahwa lugupidamise mõjul hakkas uutele mungaordudele warsti hulgaru warandust kokku woolama ja aegamööda wõttis klooftrites lõdw elu ning elumaitsemine maad. Seal wõttis Innocentius III. ajal itallane Franciscus Assiisi linnast, kes rikka kaupmehe elu oli maha jätnud ja armuandideft elawaks kerjuspreestriks heitnud, mõtte üles, uut mungaordut asutada, kes waefuse-tõofust tõesti peaks ja ennast ainult armuandidega elataks. Pea-aegu selfamal ajal kogus hispanlane Dominicus õpilasi oma ümber ja heitis nad niisamafuguste seaduste alla. Nõnda sündisiwad kaks „kerjasmunkade“ ordut, franziiklased ehk paljasjalgsed ja dominiklased ehk jutlustajad mungad, kes kõigis maades imekspanemise-wääriliku kiirusega poolehoidjaid wõitsiwad ning hingekarjase-kohuste täitmise ja jutlustamise teel rahwaste peale määratu suurt mõju awaldasiwad.

2. Kiriklik teadus ja kunst. — Sel ajal wa-

liffes üleüldse kõigis kirikuelu harudes lopfakas õiteajamine. Tähtsad mõtlejad püüdsiwad ristiusu õpetusi suure Kreeka mõtte-targa Aristotelese õpetustega kokkukõlasle seadida ja ristiusku seega paremini põhjendada. Nii tekkis iseäralik ufuteadus, mille kallal pea-asjalikult ülikoolid juurdlesiwad ja mis selle-pärast omale *scholastica* (koolitarkuse) nime sai. *Prant-*
fusmaa, uute mungaordude kodumaa, jäi ka scholastikaliste uurimiste peapaigaks, iseäranis sellest ajast saadik, kui keskaja kõige suurem õpemeister *Abélar*d (l. abelaar) oma hiilgawa kõneanni ja julgete mõtetega teadusehimulisi õpilasi kõigist Europa riikidest *Parisi* kokku tõmbas. — Selleaegne ufulik waimustus awaldas ennast ka *kunstis*. 11. aastafajal algas hiiglasuurte jumalakodade ehitamine, millede peale usklikud ühiselt oma jõudu kulutasiwad ja mis aastafadade pikkust tööd ning waewa nõudsiwad, kuid ometi ainult harwadel juhtumistel täielikult walmis saiwad. Kuna Saksamaal ja Italias wanem kristlik ehituselaad, nõndanimetatud *Romani* ehk *ümarguse wõlwi stiil*, tõredad *Speyeri*, *Mainzi*, *Wormsi*, *Pisa* ja teiste linnade doomkirikud sünnitas, tekkis *Põhja-Prant-*
fusmaal 12. aastafaja lõpupoolel uus ehituselaad, mida waremate aegade teadmatuse pärast *Gooti* (see tähendab barbarliffeks), palju suurema õigusega aga *Prantsuse* ehk *terawa wõlwi stiiliks* kutsutakse ja millest ristiusk omale kõige suurepäralisema kunstilise kehastuse leidis. Nüüd ehitasiwad kuningad, piiskopid ja kodanikud üksteise wõidu *Saint-Denis'e* (l. läng-dõni) linnas, *Parisis*, *Laon'is* (l. laang), *Chartres'is* (l. schartr), *Reims'is* (l. rängs), *Amiens'is* (l. amiäng), *Rouen'is* (l. ruaang), *Bourges'is* (l. buursh) ja mujal taewalaotusesle tõuswaid peakirikuid, mis weel praegu neile linnadele auks ja uhkuseks on. Warsti lagunes *Gooti* ehituskunst ka teistes maa-des laiali, ning Saksimaa oma uhkete peakirikutega *Strafsbur-*
ris ja *Freiburis* ning wägewa doomkirikuga *Kölnis*, *Inglismaa* oma *Yorki* ja *Canterbury* (l. kenterberi) peakirikuga, *Italia* oma marmori-doomkirikutega *Sienas* ja *Milanos* ning *Hispania* oma *Burgose* linna peakirikuga ajasiwad *Prantsusmaaga* kirikute iluduse asjus wõitu.

3. *Jumalarahu* (1041). — Kiriku mõjul omandas

ka keskaja toores sõjapidamine meeldiwama kuju. Wõitlustes nõnda rahutute waenlastega, nagu arablasted, normannid ja ungarlasted, oli r a t s l a w ä g i sõjas ikka rohkem tähtsust omandanud. Harilikult offustatiwad lahingute saatuse üle soomusrüetega kindlustatud rattanikud oma hobuste seljas, kes nõndasamuti soomustatud oliwad; rattameeste hulk oli sõjawäe tugevuse kohta mõõduandew. Würstid hakkatiwad sellepärast wäikest, aga hästi õpetatud rattanikkude wäge paremaks pidama kui suurt, aga saamatut jalawäge, ja nõnda mõjusiwad kõik olud kokku, et wäike hulk omale sõjateenistuses tähtsust omandas; see hulgake tõulis eesõiguslike r ü ü t l i k e i s u s e nime all üleüldiselt rahwakogult kõrgemale. Rattateenistus tõstis inimese aadeliseisusesse; ifegi pärisori, kellele isand wõimalikuks tegi ratta sõtta minna, sai suurema austuse osaliseks kui waene waba mees, kes kodus põldu haris; pärisorja järeltuljad loeti sel kombel wiimaks kui rüütlike „teenijad“ ehk „ministerialid“ aadeliseisuse hulka. Selles sõjaseisuses elas toores jõud; mis wabalt kõige meeskumaid ihasid täitis, olgu see ahnus, kättemaksmine wõi tapmine. Iga rüütel arwas omal õiguse olewat, sõda alustada ja pidada; sellest tuli, et keskajal sõda sagedasti alaliseks, rahu aga erakorraliseks nähtuseks oli. Sealjuures kaitseliwad isandad oma nahka kindlates tornides ehk kantšides, mis kaljukinkude peale ja mujale ligipääsemata kohtadele ehitati. Rahwas waene aga pidi sellega leppima, et tema wiljad nende waenukäikudel ära häwitati, tema warandus ära riisuti ja hurffikud maha põletati! Saklamaal takistas seda meeletut jändamist harilikult tugewate riigivalitsejate tahtmine; aga Prantsusmaal, kus elimesed capetinglasted niisama jõuetumad oliwad, nagu wiimased karolinglastedgi, waliffes aastaladade jooksul kõige nurjatum rusikaõigus. Wiimaks asus waimulik seisus asja parandama; meelde tuletades, et tema kohus on maa peal rahu waliffema panna, offustas waimulik seisus sinodidel igaühte, kes edaspidi weel maa rahu rööwimise, werise kättemaksmise wõi mõne muu wägiwalla-teoga rikub, wande alla heita. Kuigi waimulikud mitte täiesti oma eesmärgile ei jõudnud, tunnistati siiski üleüldiselt seaduseks, et iga nädal neli päewa, keskajal õhtust

peale kuni esmaspäewa hommikuni, sõjariistad puhkama pidiwad. See leadus, mida Jumala rahuks kutsuti, hakkas warsti terwel Õhtumaal maksma.

4. Rüütli seisus. — Pikapeale oskas kirik uhket aadeliseisust ta otstarbest paremini aru saada õpetada. Ulu, leskede naeste, waestelaste ning igaluguste tagakiufatute kaitsemine pidi rüütli kohus ja aus wiis ning naesterahwast lugu pidamine tema uhkus olema. Sai kombeks, et rüütli ausa elukutse wastu pikemat aega ette walmistati. Poisikene saadeti juba lapse-eas mõne wõõra aadelimehe kotta. Seal õppis ta losliherra abikaasa juhatusel kui rüütli pois ehk paasli wiisakaid kombeid ning harjutas ennast ratsa sõitma ja sõjariistu tarwitama. 14. elu-aastast peale algas päris õppuse-aeg; ta käis kui kannupois rüütli kaafas jahi peal ning wõitlusemängudel ja saatis teda ka sõjateel. Kui wiimaks 21. elu-aasta kätte jõudis, siis tuli rüütliks-lõõmine, see tähendab, noormees wõeti pidulikult rüütli seisusse wastu. Teda lasti kõige pealt õõ läbi kulagil kirikus püsti jalu walwata; siis paniwad peale warajast hommiku jumala-teenistust pidul wiibiwad rüütliid ta raudriidesse. Üks pani talle kannused jalga, teine kiwri pähe ning soomusriide selga, kuna peremees nooremehele mõõga, rüütli seisuse tundemärgi, wõõle sidus ja talle sellejärele palja käega wastu kukalt löi; pühalik manitsus, kõiki rüütlikohusid täita, käis rüütliks-lõõmisel kaafas. Kinkide toomine, lõbusad wõitlusemängud ja pidulõõk järgnesiwad piduliku talituse lõpul. Tihti löi ka mõni wana aus rüütel lahinguwäljal enne wõi peale wõitlust mitmed kannupoisid korruga rüütliks. Kõige hiilgawamal wiisil awaldas rüütli seisus oma osawust rahuajal wõitlusemängudel ehk turniridel, mis keskaja tähtsamateks pidustusteks oliwad. Harilikult paniwad würstid wõi muud rikkad isandad läherdufi pidulisi sõjariistade tarwitamise proowimängusid toime, kuhu siis rüütliid, kes au tahtsiwad teenida, igast küljest kokku woolasiwad. Uhkesti ehitud aadeli-naesterahwaste ja lugemata rahwahulga filmade all ratsutasiwad rüütliid paarhaawal wõi ka terwete salkade kaupa odadega üksteise peale ja püüdsiwad wastast sadulast maha tõugata wõi, kui oda murdus, mõõgaga ära wõita. Kuigi wõit-

lejad pealaest jalatallani raudriietega kaitstud ning nende odad ja mõõgad nürid oliwad, oli mängul siiski oma jagu hädaohtu ja ta maksis mõnelegi mehele ta elu. Ka paniwad ofawõtjad ühe jao endi warandust kaalu peale, sest mõnel turniril jäi wõidetu hobune ja raudriie wõitjale wõi nende eest wõeti lunastuseraha. See, kes turniril kõige rohkem wastaseid ära wõitis, sai auhinna, milleks harilikult üsna wäheste wäärtusega asi oli, nagu näituseks jahikull ühes jahikoertega wõi sarnane asi; kuid kuulsus, mis ta turniril omandas, walmistas talle hiilgawa tulewiku. — Mitte ainult terasriistadega, waid ka waimuterawusega püüdis aadeliseisus omale kuulsust wõita. *Lōuna-Prantfusma* ilusa taewa all, kus üleüldse rüütlikeisus oma peenendatud iselaadi omandas, õiffes *troubadouride* (l. trubaduurid) ehk rüütlihoost laulikute kunst, kes lauludes täis ilu ja tuld kõiki neid tundmuhi awaldasiwad, mis rüütli südant liigutasiwad. *Põhja-Prantfusma* al tunti rohkem lõbu jutustawatest kangelaselauludest ehk „rüütliromanidest“. Selleks pakkusiwad luuletajatele muinasjutulise Britannia kuninga *Artuse* ja tema lauaseftsiliste kui ka *Karl Suure* ning ta paleekaaslaste ehk paladinide teod lõpmata ainet; iseäranis ülistati wahwa *Rolandit* lugemata lauludes kui eht rüütli eeskuju. *Prantfusma*alt lagunes see luulelaad ka üle muude *Õhtu-Europa* maade laiali. Sakfamaal aimasiwad nõndanimetatud „kojaluuletajad“ ofalt *Prantfuse* eeskuju järele, ofalt jälle ammutasiwad nad kodumaa rikkalikult wanajuttude hallikast aineid ning lõiwad suurepäralised luuletööd, nagu *Nibelungide laul* ja *Gudrun*, mida mitte ilma põhjufeta Sakfa *Iliaeks* ja *Odysseiaks* ei kütfuta. Seal kõrwal edendasiwad nad pea-asjalikult *minnelaulu*, see tähendab naesterahwaste ülistamiseks pühendatud luulet. Küll waatasiwad nüüd rüütliid kui ainlad peene kombe, hariduse ja sõjakunsti kandjad laialisemate rahwahulkade peale õieti wast põlgtusega alla, küll sai seaduseks, et ainult rüütli poeg rüütliks tohib saada, nii et sõjameeste seisus seega kinniseks *päritawaks* seisuseks muutus. Aga rüütlike komblus awaldas selle aja kohta omegi kõige paremat mõju. Kuigi tõfine elu aadetest kaugele maha jäi, waatasiwad paljud siiski oma kohuste peale tõsielt; weel täna-

päew sisaldab „rüütli“ sõna ilma kawalufeta ja offekohest wahwust.

5. Urban II. ja Clermonti konffilium (1095).

— Misgi asi ei näidanud rüütli-aule kohasem olewat kui uskmatade wastu wõidelda. Rüütel arwas end sealjuures Jumalat ja kirikut teeniwat ning leidis kõige hõlplamalt mahti oma nime kuulsaks teha ja wahwaid tegusid korda saata. Senini oli pea-asjalikult Hispania säherduste wõitluste kodumaa olnud, sest siin oli arablaste riik lagunemisel ja läänegootlased Asturia mägedes kassusiwad wõitluses oma maad samm-sammult tagasi wõita. Juba ammu oli Hispania rüütlikele, kellede hulgast 11. aastal ajal kuulus wägimees don Rodrigo Diaz, hüünimega Cid, silma paistab, kõigist ristiusulistest maadest, iseäranis aga Prantsusmaalt, seltsimehi abiks rutanud. Üks niisugune Prantsuse rüütel, Henri Burgundimaalt, asutas a. 1095 Portugali riigi. — Korraga awanes rüütli tegudele üsna uus tegewusewäli. Juba keiser Konstantiniist saadik, kes Jerusalema püha haua kiriku oli afutanud, kihutas wagadus kristlasi hulgani sinna kohta rändama, kus Önnistegija oli elanud ja kannatanud; tihti oliwad Jerusalema minewate usurändajate rongid tuhanded inimesed suured. Palesina peremehed oliwad Mohammedi usulised, ja nende waen tegi usurändajatele tihtigi palju tüli. Iseäranis sest ajast saadik, kui toored türklased, nõndanimetatud seldshukid, 11. aastalaja keskel kalifiriiki oliwad funginud ja seal wõimuse oma kätte kiskunud, kajasiwad Öhtumaal usurändajate hädakaebtused uskmatade wägiwalla-tegude üle. Ühtlasi ilmusiwad Kreeka keisri saadikud paawst Urban II. juurde ja palusiwad abi seldshukkide wastu, kes Wäike-Aasia juba ära oliwad wõitnud ja nüüd Konstantinopoli kallale ähwardasiwad tungida. Urban II. kutsus konffiliumi Clermonti (l. klärmong) linna Prantsusmaale kokku, kus kiriku ja rüütlikeisuse peatugi oli. Siin kirjeldas ta lausa taewa all lugemata rahwahulga ees liigutawal sõnal seda häbi, et Önnistegija haud uskmatade käes seista, rääkis wagade usurändajate kannatuslest ja neist hädaohtudest, mis türklaste poolt ristiusu-rahwaid ähwardasiwad, ning kutsus üles püha sõda algama; neile,

kes lõtta lubasiwad minna, tõotas ta pattude andeksandmist ja igawest elu. Waewalt oli ta oma kõne lõpetanud, kui rahwas nagu ühest suult hüüdis: „Jumala tahtmine sündigu, Jumala tahtmine sündigu!“ Rikkad ja waeled, waimulikud ja ilmalikud koosolijad ruttasiwad paawsti juurde ning andsiwad talle tõotuse sõjast osa wõtta; kohe sealfamas paigas oli seega mitme tuhande meheline sõjawägi walmis. Punane rift, mis parema õla külge õmmeldi, pidi Jumala sõjameeste tundemärk olema; sellepärast hakati neid ristisõdijateks ja nende ettewõtteid ristisõdadeks kutsuma.

6. *Esimene ristisõda* (1096—1099). — Palawiku sarnane waimustus, kirjeldamata igatsus Hommikumaa järele wõttis kõikides seifustes wõimust, iseäranis Prantsusmaal, Rheini ääretes maades ja Italias. Würstid ja rüütlid walmistasiwad usinalt sõja wastu; kuid ka alam rahwas, kelle kätte muidu sõjariistu ei antud, lahkus oma hurffikutest ja tungis kõige ägedamalt pühasse lõtta. Suured rahwahulgad kogusiwad ükklase, Amiens'i Peetri, ümber, kes eesli seljas läbi maa rattutas ja oma kihutawate juhlustega hulkasid waimustas. Juba 1096. aasta kewadel läksiwad esimesed ristisõdijate salgad Amiens'i Peetri kaafas Donau jõge mööda alla ida poole. Aga waewalt jõudiwad korraldamata inimeseparwed, kel pealegi puudulikud sõjariistad käes oliwad, Wäike-Aasiasse, kui türklased nad wäikse waewaga ära wõitsiwad. Teised, weel wähem korraldatud salgad algasiwad oma ristisõda seega, et nad Rheini ääres ja Donau jõel kaitseta juutide kallale tungisiwad ning neid peksma hakkasiwad. Kuid need ristisõdijad häwitati juba Ungrias ära, sest ungarlased ei tahtnud niifugusid usuwõitfejaid oma maast mitte läbi minna lasta. — Wiimaks hakkasiwad würstid ama korraldatud wägedega liikuma ja suured sõjameeste parwed woolasiwad mitmesugusid wee- ja maateelid mööda Konstantinopoli ette kokku. Suurem osa ristisõdijaid oliwad prantslased; seepärast kutsutakse Idamaal kõiki eurolasi weel praegu frankideks. Sinna ilmusiwad oma rüütlitega wägew Toulouse (l. tuluus) krahw Raymond (l. remóng), Prantsuse kuninga wend, Vermandois'e (l. vermanguaa) krahw Hugo ja Normandie

hertsog Robert, William Maadewõitja poeg; siis Italia normannid kawala Otranto würsti Boëmund'i ja tema sugulase, julge Tankred'i juhatusel ning lõpeks sakslased, kelledest lothringlased tubli Bouilloni (l. bujong) krahwi Gottfriedi, Alam-Lothringi hertsogi ja tema wendade juhatuse all seisiwad. Kõiki sõjamehi kokku oli umbes 300.000, kellega weel suur arw sulaseid, munkasid, naissi ja lapsi kaasas käis. Paawsti saadik, Puy (l. püi) piiskop Ademar (l. ademar), pidi terwet wäge paawsti nimel juhtima. Peale pikki läbirääkimisi Kreeka keisriga, kes kõiki maid, mis ristifõdijad peaksiwad ära wõitma, omale nõudis, läks sõjawägi wiimaks üle Bosporuse wäina, ja wõitlus uskmatadega hakkas peale. — Waenlase wahwus ja kawalus, harjumata palawad ilmad ning toidu- ja wee-puudus Wäike-Aasia tühjal sifemaal tegiwad ristifõdijatele suuri raskusi. Ka ei olnud nende keskel ühtmeelt. Páris ülemjuhti polnud olemas ja würstid käisiwad oma käe peal peawäest lahus maid wõitmas. Kui Syriasse jõuti, läks Gottfriedi wend Baldwin üle Eufraati jõe ja asutas omale rahwarikkas Edessa linnas würstiriigi. Teised asufiwad Antiochia linna piirama, mis ikka weel üsna suur ja kindel linn oli. Pahad ilmad, haigused ja nälg tapsiwad inimesi hulgana, kuid ikka weel polnud effewõtte kordamineku peale lootust. Wiimaks läks Boëmundil korda ära-andja abil linna pääseda, kus kristlased oma wiha koleda weresauaga kustutasiwad. Aga juba lähenes määratu suur saratsenlaste (türklaste) wägi Melopotamia poolt, nõnda et ristifõdijatel muud nõu üle ei jäänud, kui Antiochia müüride taha warjule minna. Piirajatest saiwad raskesti kimbutatud piiratawad; meeleheitmises püüdsiwad nad wiimaks Boëmundi juhatusel linnast wälja tungida ja nende wihasele wahwusele ei suutnud türklaste hulk wastu seista. Antiochia ärawõitmine oli terwelt Boëmundi töö, kes selle eest linna oma würstiriigiks tegi. — Teised würstid läkliwad oma sõjameestega töötatud maale ja 7. juunil 1099, seega kolm aastat peale kodunt lahkumist, nägiwad nad mägedelt oma ees Jerusalemma. Põlwili maas nattes ja Jumalale kiitust lauldes teretasiwad ristifõdijad püha linna. Neil oli umbes 20.000 wõitluseks kõlbu-

liff sõjameest järel; waenlaste wägi oli kaks korda suurem ja Jerufalem ise tugew kindlus. Aga waimustus kihufas kriitlasi wahwuse-imetegulid korda saatma. 15. juulil wõtsiwad nad linna tormijooksul ära. Otfekui metselajad tungisiwad wõitjad linna elanikkude kallale ja notfisiwad kõik maha, kes ette juhufisiwad; ei hoolitud wanadest raukadest, ei naistest ega lastest, ja juudid põletati ühes nende palwemajaga hoopis ära. Ja needfamad inimesed, kes praegu alles määratsewa õelusega tapnud ning põletanud oliwad, ruffatiwad peale werise töö lõppu pühadele kohtadele ja saatsiwad põlwitades ning pifaraid walades palawaid õhkamii ja tänupalweid taewa poole. Suur eesmärk oli wiimaks ometi kätte laadud ja eestwedajad ofustatsiwad Jerufalema kriitliku kuningriigi afutada. Nad pakkusiwad kuningakrooni Raymondile, ja kui Raymond selle tagasi oli lükanud, siis Gottfriedile, kes oma õiglase oleku ning wahwuse poolest üleüldises lugupidamises seisis. Gottfried wõttis walitsusemured oma kanda, kuid ei tahtnud seal, kus Önnistegija kibuwitsa-krooni oli kandnud, kuldkrooni kanda ja nimetas ennast ainult püha haa kaitsejaks. Weel sai waga kangelane uhke wõidu ühe suure waenlasewäe üle, mis Egiptusest tuli; siis aga suri ta juba järgmisel aastal ära ja jättis riigi oma agara waimuga wennale Balduinile, kes kuninga aunime wastuwõtmast enam ei tõrkunud.

7. Teine ristisõda (1147—49). — Alaliselt juurde woolawate ristisõitjate kui ka venezlaste, genovalaste ning piifalaste abil, keda kaubanduslised kasud taga kihufatiwad, pidas noor Jerufalema kuningriik Gottfriedi lähemate järellulijate all waenlastele õnnelikult wastu. Aga warsti pööratiwad asjalood: Edeffa, ristiufulise wõimu eelkants Idamaal, langes jälle mohammedlaste kätte ning uuesti hakkasiwad ärdad abipalwed Öhtumaale koftma. Mis paawst Urban II. ja Amiens'i Peeter esimese, seda tegi Clairvaux' Bernard teise ristisõja heaks. Ta jutlused waimustatiwad tuhandeid, ning kaks tähtsamat Öhtumaa riigipead, Prantse kuningas Louis VII. ja Saksa kuningas Konrad III., läksiwad ise ristisõtta. Lagemata sõjameeste hulgas, sakslased kõige ees, woolasiwad Donau jõge mööda ida poole. Kuid ristisõda lõppes haledalt. Eestwedajate

ettewaatomatuse tagajärjel, kes elutarwiduste murefsemise ja waenlase maa tundmaõppimise eest tarwilikult hoolt ei osanud kanda, kui ka sõjameeste seas walitsewa korralageduse mõjul ootas ristisõdijaid juba Wäike-Aasias hukatus. Mõlemad kuningad sõitsiwad oma sõjawägede riisemetega laewade peal tõotatud maale ja pööraliwad wiimaks koju, ilma et neil korda oleks läinud Hommikumaal vähematgi head teha.

8. Kolmas ristisõda (1189—1192). — Waimustusele ristisõdade wastu andis teise ristisõja kurb lõpp raske hoobi. Aga kui 1187. aastal teade tuli, Jerusalemi ise olla langenud, lõi waimustus weel kord wana jõuga lõkkele. Palestina kriitlased oliwad suurewaimulift Saladin, kes maawalitsejast iseseiswaks Egiptuse sultaniks oli tõusnud, ettewaatomata kombel äritanud ja nüüd oli Saladin nende sõjawäe werises lahingus ära wõitnud; pea-aegu terve maa oli filmapilgu jooksul tema kätte langenud. Küll paistis helde meel, mida Saladin Jerusalema ja teiste linnade wastu üles näitas, ristiuskus wõidumeeste metsliku õeluse kõrwal kaunisti silma, siiski fundis see häbi, et püha haud jälle uskmatade käes oli, Õhtumaa kõige wägewamaid walitsejaid ristisõtta minema. Teele läksiwad Prantsuse kuningas Philippe Auguste (I. filipp ogüst), Inglise kuningas Richard Lõwisüda, ja ka elatanud Saksa keiser Friedrich Barbarossa ei tahtnud parajat juhtumist mööda lasta minna, et oma kangelase-elu kohaselt lõpetada. Harjunud sõjamehe ettewaatomusega alus ta asja toimetama. Kõik walmistati hoolega ette, ja wiimaks läks Barbarossa hästi korraldatud rüütliväega sõjateele. Wõidurikkalt tungis ta läbi Wäike-Aasia edasi, kus Türgi linn Ikonion (nüüdne Konia) ta kätte langes. Juba mõtles Saladin kardeatud keisri eest Egiptusesse taganeda, kui Barbarossa Kilikiasst, Wäike-Aasia kagupoolsest osast, kiirkäigul läbi marsšides Kalykadnosse jõkke suplema läks ja seal rabanduse tagajärjel ära uppus (1190). Sakslaste kurwastus ja kokkumine oli nõnda suur, et enam osa sõjamehi koju tagasi pööras. Ülejäänud osa juhtis Barbarossa poeg, Schwabi hertsog Friedrich, Akkoni ette, mis tähtis kindlus Syriamaal oli. Siia tuliwad ka prantslased ja inglased oma kuningate all laewadega

üle mere, ning kindlus langes ühise formijooksu tagajärjel. Kuid haawaw uplakus, mida Inglise kuningas Richard sakslaste ja prantslaste wastu üles näitas, takistas ristisõja edenemist. Prantslase kuningas Philippe Auguste lõi sõjast lahti, ja kuigi Richard, kes mitte ilma-aegu Lõwifüdamel nime ei kandnud, oma wahwuse ja õelusega Hommikumaal suurt hirmu äratas, oskas fark Saladin teda ikkagi ta wõiduwiljast ilma jätta. Wiimaks tegiwad Richard ja Saladin lepingu, mille järele merelinnad kriitlastele jäiwad ja usurandajad wabalt Jerusalemas wõiswad käia. Weel kaua peale seda hirmutasiwad Saratseni emad oma nutjaid lapli hüüdega: „Richard tuleb!“

9. Neljas ristisõda. Ladina keisririik (1204). Laste ristisõda (1212). — Õhtumaal ei tahetud kolmanda ristisõja halwa lõpuga leppida. Innocentius III. manistleste peale seati uus sõjawägi kokku, mille venezlased oma laewadega Konstantinopoli alla wiisiwad. Kuid selle asemel, et Hommikumaale minna, segasiwad ristisõdijad end Kreeka troonitülilide wahel. Kui neile nende kaastegewuse eest küllalt hästi ei maksetud, wõisiwad nad linna formiga ära, riisuwad, tapuwad, lõhkuwad kunstitöölid ja määrfeliwad weel hullemini kui omal ajal wandalid Roomas (1204). Selle järele jagasiwad nad Kreeka riigi omakeskis ära. Nende kõige tähtsam eestwedaja, Slandriamaa krahw Balduin, nimetati keisriks, keegi teine nimetas enese Saloniki kuningaks ja kolmas enese Athena herfzogiks; venezlased aga kiskuwad mereranna ja saared omä kätte, mis neile kui kaupmeestele kõige kohasem suutäis oli. Nüüd wõis paawst ennaft ka Kreeka kiriku peaks lugeda. Kuid seda wõitu ei maitsenud Room kaua; juba 57 aasta pärast oli „Ladina“, see tähendab Õhtumaa keiser sunnitud jälle Kreeka keisrile aset andma. — Kuna täieelised ristisõdijad sel wiisil oma ülesande ära unustasiwad, tegiwad I a p i e d offufleks Jerusalemma päästma minna. Tuhanded ala-ealised ristisõdijad läksiwad ühe Prantsuse karjapõisi juhatusel teele, ilma et wanemad neid kinni pidada julgesiwad. Üks ofa lapsi sai juba mererannale minekul armefult hukka, teise ofa meelitasiwad südemeta sahkerdajad Marfeilles (l. marssej)

laewade peale ja müüsiwad Egiptuses saratsfenlastele ära; ainult mõned jõudsiwad koju tagali.

10. Ristisõjad ketserite wastu ja inkwiisitionikohus (1209—1229). — Mistarwis pidi weel Hommikumaale mindama, kui paawst Innocentius III. uut laadi ristisõjad wälja mõtles, mis rohkem saaki tõotasiwad, kuid hoopis wähema hädaohuga ühendatud oliwad? Lõuna-Prantsusmaal, rüütlite ja nende luule kodumaal, mis sel ajal wististi kõige õitswam ja kõige rohkem haritud maa Europas oli, hakkas katoliku kirikule waenulik waim maad wõtma. Arwurikas ululahk, mille poolehoidjaid Albi linna järele (Tarn'i ääres) albigenslasteks kutsuti, ei tahtnud paawstist ega piiskoppidest enam midagi teada. Mitte juft nõnda kaugele ei läinud waldenslaste ululahk, mille Lyoni kaupmees Petrus Waldus afutas ja mis Brescia Arnoldi mõttes puhtust ning lihtsust, mida ewangelium nõudnud, kirikus maksma tahtis panna. Kui nüüd ei paawsti saadikutel ega ka ägeda Dominicuse juflustel korda ei läinud usust taganejaid pöörata, laskis Innocentius III. nende häwitamiseks ristisõja wälja kuulutada. Lagemata inimesteparwed, keda usumärassus wõi ka alatu saagihimu taga kihutas, tungisiwad õnnetu maa peale ja laastasiwad seal koledal kombel. Kui ühe linna ärawõtmisel tarwis oli uklikka kefferiteft lahutada, hüüdis Citeaux' abt: „Tapke kõik maha; küll Jumal omad ära tunneb!“ Ühifelt, usuwahedest hoolimata, wõtsiwad provencelased (l. prowängslased) sõjariistad kätte ja wõitlesiwad pealetungiwate inimeste karjadega aastakümnete kaupa oma ifamaa eest. Wiimaks pani Prantsuse kuningas surmani wäsinud maa peale käpa ja tegi usufalgamisele lõpu. Et usku edaspidi enam hädaoht ei hakkaks ähwardama, andis paawst ketserite ülesnuuskimise ehk inkwiisitioni Dominicuse ordu munkade hooleks. Inkwiisitionikohus wõis igauhte kõige wähemagi kahtluse korral kinni wõtta ja piina abil oma mõtteid üles tunnistama sundida; kes süüdlane leiti olewat, seda ootas tawaliselt tule surm. Lagemata tuleriidad lõõmasiwad nüüd Prantsus-, Italia- ja Hispaniamaal; kord põletati Veronas ühe päewaga kuuskümmend inimest ära. Kuid siiski ei läinud munkadel korda inkwiisitioni kõigil pool fiske

seada: Sakfamaal kassus üks dominiklane, Konrad Marburi linnast, seda teha, kuid rahwas noffis ta maha, ja kellegil ei olnud enam tahtmist tapetu jälgedesse astuda.

11. Ristifõdade lõpp (wii es 1228, kuues 1250 ja seitsmes 1270). — Waimustus päris ristifõdade wastu oli õhtumaalt kadunud. See tuli Barbarosfa pojapoja Friedrich II. juures awalikuks, kes oma kroonimise puhul pühale maale töotas minna, kuid ristifõjaga nõnda kaua wiitwas, kuni paawst Gregorius IX. ta kirikuwande alla heitis. Kui Friedrich selle järele Egiptuse sultaniga läbirääkimisi alustas ja Jerufalema ilma mõõgahoobita kristlastele wõitis, ei rõõmustanud paawst selle üle sugugi, waid pani keisri uuesti wande alla, tegi talle Hommikumaal igasugulid takistusi ja saatis tema äraoleku ajal koguni sõjawäe Neapoli riigi kallale. Wõitluse ajal Friedrich II. ja paawstide wahel langes Jerufalem jälle mohammedlaste kätte. Nüüd wõttis Prantluse kuningas Louis IX. Püha, kes niihästi waga inimene kui ka tubli walitseja oli, püha haa wabastamise oma peale, kuid leidis sealjuures oma wafallide poolt nõnda wähe nõusolemist, et ta neile ristimärkidega riideid kinkis ja neid sel kombel kawalusega ristifõjale pidi meelitama. Seekord oli Egiptus saratsenlaste tähtsaks asupaigaks; sellepärast juhtis Louis oma hoobi Egiptuse wastu. Kuid Niiluse jõefuu kanalirägastikus wõeti ta ühes oma sõjawäega wangi ja lasti alles suure lunastuseraha wastu wabaks (1254). See õnnetus ei teinud kuningat aga weel araks ja ta läks 1270. aastal uuesti püha maa poole teele. Sealjuures mõtles ta Tunist kristlastele wõita, aga tõi tappis tema ja suurema osa sõjamehi ära; ülejäänud prantslased läiwad kartma ja pöörasiwad koju tagasi. Seega lõppeiwad ristifõjad.

12. Waimulikud rüütliordud. — Et kristlased ammu juba oma wõimu Hommikumaal ei kaotanud, tuleb pea-asjalikult waimulikkude rüütliordude arwesse panna, kes Palestinas nagu alafine sõjawägi asusiwad. 1118. aastal oliwad kaheksa Prantluse rüütli mõtte peale tulnud oma rüütliõöd ainult weel kirikuteenimise otstarbel teha. Munkade eeskujul wõttiwad nad endi peale wallalise põlwe, waeuse ja sõnakuulmise kohustused, kuid lisa siwad kolmele kohus-

tufele weel neljanda juurde, nimelt wõitlemise ufurändajate ja pühade kohtade heaks. Nõnda tekkis ordu, mille liikmed munga ja rüütlikohustusi korruga täitsivad. Walge mantel punase ristiga oli ordu liikmete tundemärk; ordu eesotsas seisis suurmeister. Suurmeister asus Jerusalemas, wana templi kohale ehitatud majas; sellest sai ka munkrüütli ühikus omale Templiordu nime. Ordu tõusis warsti terwel Õhtumaal suurde lugupidamisesse. Kõige tutwamate sugukondade liikmed Prantsuse- ja teistelt maadelt astusiwad ordurüütlikeks, ja nagu mungaordudele, nii woolas ka templiherradele kingitusi ning pärandusi kõige rikkalikumal wiisil kokku. — Nende eeskujul muudeti selle järele üks wanem, itallaste asutatud waimulik wennastus ümber, mille liikmed senini haigete ufurändajate rawitsemisega Jerusalemas Johannes hospitalis omale hingeõnnistust oliwad offinud. Nüüd wõttis ka see wennastus oma ülesannete sekka wõitlemise uskmatade wastu ning jaotas oma liikmed rüütlikeks, waimulikkudeks ja haigerawitsejateks. Nagu templirüütli, nii seisis ka Johannes ordu eesotsas meister; selle ordu rüütli tundemärgiks oli must, walge ristiga mantel. Kolmanda ristisõja puhul tekkis Saksa ordu, kolmas suur waimulik rüütliühikus. Akkoni linna piiramisel (1190) asutasiwad Lübecki ja Bremeni kaupmehed haigete suguwendade rawitsemiseks wennastuse, mis mõni aasta hiljem Johannes ordu eeskujul rüütliorduks muudeti. Saksa rüütliordu liikmed kandiwad walget, musta ristiga mantlit. — Need ordud kaitsesiwad püha maad alalises wõitluses islami ülewõimu wastu. Kuid kõigest wahwusest hoolimata ei suutnud nad ilma Õhtumaalt saadawa mõjuwa toetuseta oma seisukohta ometi mitte kauemat aega kinni pidada. Kui ristisõdjate wool kokku kuiwas, oliwad frankide wõidupäewad idas ka loetud. Aastal 1291 langes Akkon, wiimane rüütliordude kants, wahwast wastupanekust hoolimata mahammedlaste kätte, ja rüütli oliwad sunnitud Palestinalt lahkuma. Misugune saatus templiherradid ootas, sellest kõneleme tagapool. Johannitlased asusiwad eliteks Kyprose ja sealt Rhodose saarele, kuhu nad kaksikada aastat paigale jäiwad, ning kui türklased selle saare oma alla wõtsiwad, läksiwad nad

Malta saarele, mis weel Napoleoni ajalgi johanniflaste käes oli. Saksa ordu rüütlid aga leidiswad omale uue kodupaiga Ida-Saksamaalt, Wisla jõe äärest. Juba Friedrich II. ristisõja ajal oli osa Saksa ordu rüütlid sinna läinud, et paganafulistele preislastele, kes Läti sugu rahwas oli, ristiusku wiia. Koledate wõitluste järele wõitis ordu Preilimaa poole aastajaja jooksul ristisõdijate abil ära ja hakkas oma jalgealust nobedasti kindlustama, sakslasi linnadesse ja küladesse sisse wedades. Warsti laiendas ta oma walitfufe ka Kura- ja Liiwimaa üle.

13. Ristisõdade tagajärjed. — Ristisõdade päris eesmärk oli kätte saamata jäänud, ja Õhtumaa oli ilmaaegu miljonid inimesi ohwerdanud. Aga siisgi ja paljudest jälkidest tegudest hoolimata, mis nendega kaasas käiswad, peab neid keskaja kõige suurepäralisemaks nähtuseks lugema. Kui inimese ifeloomu kõige kõrgemaks omaduseks kõrgete aadete ohwrimeelse teenimise seame, siis leiame nüisugust aatekõrgust ristisõdade ajal lugemata hulkade juureft. Muidugi ei wõi kõiki nende püüdeid õigeks tunnistada, aga meil ei ole mingit õigust neid sellepärast hukka mõista; iga aeg elab ja töötab oma aadeteringis. Pealegi oli ristisõdadel Europa kohta ka muidu suur tähtsus. Kolmesaja aasta jookul takistatiwad nad türklasi Europasse tungimast ja kauplemine sai nende mõjul wägewat hoogu. Hommiku- ja Õhtumaa wahel algas elaw läbikäimine, mis warsti kuni kõige kaugemasse idasse ulatas. Juba 1270. aasta ümber rändasiwad Venezia kaupmehed läbi Mongolia Hiinamaale, muude seas Marco Polo, kes India kaudu koju tagasi tuli ja maailma oma reisikirjeldustega imestama pani. Wahe mere äärsed linnad, pea-asjalikult Pifa, Genova ja Venezia, kellede laewu ja kaupmehi kõigis Idamaa sadametes, Niiluse suust kuni Doni jõe suuni, leida wõis, läiwad wägewalt õiffsle. Laienenud läbikäimiseft saiwad ka fifemaa linnad kasu; igal pool läksiwad linnad rikkamaks ja wägewamaks. Tekkis jõukas, enefeadlik kodanikuseifus, kuna aadel ristisõdades küll palju au ja kuulsust wõitis, aga tõepooleft ometi hulga oma tähtsust kaotas; seft palju suurtfugu perekondi sai ristisõdades kas täielikult otfa

wõi jäi suurte kulude tagajärjel waeleks. — Hulk uusi teadmisi, uusi mõtteid äratas teaduhimu ja üleüldse mõjus Hommikumaa kõrge haridufega futwaksfaamine elustawalt terwe Öhtumaa waimuelu peale. Seega, et kriitlased ja saratsenlased üksteisele lähemale astuliwad, kaotas ka wastastikune pime waen aegamööda oma terawuse: õpiti inimeses inimeft austama, selle peale waatamata, mislugust usku ta tunnistas. Nähti ära, et igas usus ausameelsus ja mehilus õili wõiwad ajada; niihästi kriitlased kui ka mohammedlased awaldaliwad Saladini sugusele mehele kiitust. Sel wiisil jahtus ufuliste tundmuste pime kuumus ja andis kainele mõistusele rohkem aset. Nõnda pidi ka paawstiwoim warsti tunda saama, et ta oma wana mõju inimeste meelte kohta oli kaotanud; ta pidi nägema, et sel filmapilgul, mil ta maailma täielikult enese woli all arwas seiswat, rahwad tema eeftkostmiseft tüdinenud oliwad ja iseteefid käima tahtsiwad hakata.

VI. Lääne mere maakonnad.

1. M a a j a r a h w a s. — Läänemeremaade ajalugu ei ulata wõrdlemisi kuigi kaugele minewikusse tagasi. Küll wiiwad maa seesft leitud asjad, mis kas tööd tehes kogemata ära kadunud wõi armsatele omastele nimelt hauda kaafa pandud, meid kaugele, kuni 1. aastajani e. Kr. tagasi, aga teadmata on, mislugused rahwad sel ajal siin elasiwad, kas praegused wõi mõned muud, kes teiste eest, wõib olla, suure rahwarändamise ajal, põgenema on pidanud. Alles enam kui 1000 aastat p. Kr. saame meie naabrite kaudu, kel Läänemeremaadega ühendust on, selle maa rahwaste üle selgemaid teateid. Siis elab siin kahte tõugu rahwaid, teised Soome-Ugri, teised Leedu-Läti tõugu. Soome-Ugri tõugu on eestlased, kes neisamades paikades elawad kus tänapäewgi, siis liiwlased, kes Pärnu lahe äärest algades rannamaal kuni Wäina jõeni asuwad, ja wiimaks kuralased, kes Kura rannamaa oma kätte on wõtnud. Leedu-Läti tõugu rahwad on lätlased ja semgallid, kes Lõuna-Liiwimaal ja Kura liisemaal asuwad, peale selle leedulased, kes juba kaugemal lõuna pool elawad, praeguseft Kowno kubermangust algades. Liwi ja Kura rah-

was on nüüd peaaegu footuks kadunud: nad on aja jookful lätlasteks muutunud. Maa ise kannab ajaloos Liwonia ehk Liiwimaa nime liiwlaste järele, kellega wõõrad Wäina jõe suus kõige pealt kokku puutusiwad; alles pärastpoole hakatakse Eesti-, Liiwi- ja Kuramaad igauhte ise-maakonnaks lugema. Kõik need rahwad on ajaloolise aja algul põlluharijaks rahwaks saamas, elawad paganaufu sees ja kumardawad igauks ise oma jumalaid. Rahwad ei sõbrusta oma wahel mitte, waid käiwad üks-teist sagedasti riisumas ja tapmas, nii et nende wahel alaline sõda walitseb. Keegi neist rahwastest ei ole end weel ühise walitsuse alla jaklanud korraldada, waid nad elawad suguharude kaupa koos, kelle juhiks sõja ajal walitud „wanemad“ heidawad.

2. **W a h e k o r d n a a b r i t e g a.** — Eesti ja Läti rahwas, kes kuni sinnamaani oma keele, kumbed ja rahwuse wiisalt alal on jõudnud hoida, on kahe suure rahwa wahele nagu kiilutud; neid ümbritsewad ida poolt *slawlased* ja lääne poolt *germanlased*, kes mõlemad algusest saadik kena mere-äärset maad oma walitsuse alla on ihaldanud saada. Kelle käes Lääne mere rand oli, selle käes oli ka mere kaudu kauplemine, mis suurt kasu töotas. Loomulikult tungisiwad siis naabrid igalt poolt Länemeremaade kallale ja tegiwad selle maa lõpmata sõdade tallermaaks. Ida poolt Peipli järwe tagant ja Wäina jõe poolt ilmuksiwad *wenelased* küll kauplema, küll sõdima. Mõnikord läks neil korda mõnda osa eestlasi ja lätlasi ära wõita ja maksu maksma panna. Nii wõitis Wene suurwürst Jaroslaw Wladimirowitsch Ugauniamaa (Tartumaa) eestlased ära ja muutis eestlaste maalinna, mis praeguse Tartu asemel oli, Wene kantiks, millele ta oma ristinime Jüri järele Jurjew nimeks pani (1030). Aga warsti oli eestlastel Wene kants jälle maha põletatud ja 30 aastat hiljem oliwad nad ise wenelaste kallal ning katusiwad formiga nende Pihkwa kindlust ära wõtta (1061). Weel mitu korda wõtsiwad wenelased Tartu ja Otepää kantfi oma alla, pidiwad aga niisama mitu korda nad jälle käest ära andma ja saiwad wahetewahel ka ise oma kodusmaal eestlaste käest kibedalt lüüa. Lääne poolt tuliwad kord *taanlased*, kord *rootslased* Lääne mere idarannale röö-

wima ja saaki offima, saiwad aga ise niifama eeftlaste ja kuralaste rööwimiste all ka palju kannatada. Kõige wiimati käi-liwad eeftlased ja kuralased weel a. 1188 oma naabrite abil laewadega Rootsimaal Mälari järwel rööwimas ja lõhkusiwad sel puhul Sigtuna linna ära, mis sel ajal tugew kaubalinn oli.

3. K o k k u p u u t u m i n e f a k s l a s t e g a. — Kuna need wõitlused ilma suurema tagajärjeta edasi-tagali käiliwad, ilmus lääne poolt weel üks osaline teiste hulka, kes esiti omale sõbra näol teed walmistas, siis aga mõõga tupest wälja wõttis ja oma kõrgema kultura abil maa pärisrahwaft ristiufu toomise nime all oma alla hakkas suruma. Uued pealetulijad oliwad f a k s l a s e d. 12. aastajaja keskel, öeldakse a. 1157, ilmu-liwad esimesed Sakfa kaupmehed Bremenist wõi Lübeckist esi-mest korda Wäina jõe suhu, kus nad liiwlastega kasulikku kauba-äri tegiwad. Peale seda hakkasiwad nad siin iga aasta kauple-mas käima ja ehitasiwad Wäina jõe kaldale 40 wersta jõe suust ülemal, kuhu nende merelaewad weel ülesse saiwad sõita, Üksküla kohal omale warsti majad ja kauba-aidad. Nagu mujalgi fundmata maades, nii ilmu-liwad ka siin kaupmeestele, kes esimesed teerajajad oliwad, waimulikud mehed tagant järele ja hakkasiwad paganate keskel ristiufu laiuli laotama. Esi-mene waimulik mees, kes fakslastega ühes Liiwimaale tuli, oli Bremeni peapiiskopi saadetud waga ja elatanud munk M e i n - h a r d. A. 1186 wõis Meinhard oma uutele ristitutele Ükskü-las juba esimese ristiufu-kiriku ülesse ehitada, ja warsti peale seda kinnitas paawst ta Üksküla piiskopiks. Kui aga uus piis-kop ühes oma preeftritega uute ristiufuliste käest kõigi nende saaduste pealt kümnendat osa enesele maksiuks hakkas nõudma, ei tahtnud liiwlasted enam ristiufulised olla, waid läkliwad Wäina jõkke ja peliwad ristimise wee eneste pealt maha. Ehk Mein-hard küll, nagu selleaegne preester ja ajaraamatu kirjutaja Hendrik, kes „L ä t i H e n d r i k u“ nime all tuntud on, oma ladinakeelse ajaraamatu algufel kinnitab, „ainult Kristuse ja tema sõna kuulutamise pärast“ Liiwimaale oli tulnud, leppis ta ometi kergesti selle mõttega, et ristiufust taganenud liiwlasti sõja-wõimuga jälle ristiufu wastu wõitma peab fundima. Warsti hakati paawsti loaga Sakfamaal otse ristiufudijaid koguma, kes

Liiwimaa paganate wastu wõideldes pattude andeksandmiff pidiwad leidma, ja kuulufati Liiwimaa ristifõjad niifama wõimfaks pattude andeksfaamise abinõuks, kui Hommikumaa ristifõjad. Meinhardi järeftulija *Berthold* ei tulnudgi ennem Liiwimaale, kui tal terwe wägi ristifõdijaid kokku oli kogutud. Aga juba efimeses lahingus sai ta liiwlaste odahoopide all surma (1198).

4. Piiskop *Albert*. — Kahe efimese piiskopi tegeuus ei jätnud palju jälgi järele; seda jäädawam oli töö, mis kawal ja ofaw *Albert* tegi, kes a. 1199 kolmandaks Liiwi piiskopiks sai. 1200. a. kewadel ilmus ta 23 laewatäie sõjameestega oma uude piiskopkonda ja algas oma misjonitööd oflekohe wägiwallaga. Ta wõttis ligi 30 wanemate poega pandiks ja wiis nad enefega ühes Saklamaale kaswatada, kus ta pea iga aasta ristifõda kuulufamas ja uusi sõjamehi kogumas käis. Wäina jõe kaldale, linna, kus Riige oja Wäina jõkke langeb, afutas ta ka 1201 müüridega piiratud linna, mis omale Riia linna nimeks sai. Peagi nägi ta ära, et ristifõdijad, kes kewadel tuliwad ja sügisel jälle juba oma teed läkliwad, maad mitte jäädawalt alla ei jaklanud heita; sellepärast afutas ta Hommikumaa eeskujul Liiwimaale rüütliordu (1202), mis „Kristuse sõjawendade“ (*fratres militiae Christi*) nime kandis, aga ka „mõõgawendade ordu“ nime all tuntud on, sest et ordurüütliid oma walge mantli peal ühes punase ristimärgiga ka punast mõõgakuju kandfiwad. Mõnekümne aasta pärast, kui orduwennad õnnetus lahingus leedulaste wastu pea wiimseni oliwad langenud, ühendati see ordu Saksa orduga (1237), kes sel ajal Hommikumaalt juba Preiimaale paganate wastu wõitlema oli afunud. Peale mõõgawendade ordu afutamiff edenes *Alberti* Liiwimaa allaheitmine kiiresti. Liiwlaste d, kelle pealik *Kaupo* ristiufu wabatahtliffelt wastu wõttis ja sakslaste nõusfe heitis, oliwad juba a. 1206 ristitud ja alla heidetud. Ligemate aastate jooksul andfiwad ka lätlased kerge waewaga sakslastele alla ja heitfiwad ristiufku.

5. Wõiflused eestlastega. — Koguni feift wiifi kui liiwlaste d ja lätlased, astufiwad eestlased oma wabadufe eest sakslastega wõiflusesfe. Nad töotafiwad oma wabaduff

kaitsta, niikaua kui weel künnapikkune ja aastawanune poifike järele on jäänud, kes wabaduse eest wõib surra. Lätlaste ja liiwlaste abil käiiswad sakslased nende maad rüüstamas ja wara riisumas, ja eestlased ei jätnud neile midagi wõlgu. A. 1208 käiiswad kriitlased Sakalas (Wiljandimaal) rööwimas ja löiwad maha, keda nad küladeft aga leidiswad, mehed, naesed ja lapsed, „kuni tapjate käed ja käewarred suureft rahwa tapmisest ära wäliswad.“ A. 1210 langes Otepää kants Ugau-nias (Tartumaal), järgmisel aastal Wiljandi kants Sakalas sakslaste kätte. Ei aidanud üksikud eestlaste wõidud, waid ikka kaugemale ja kaugemale põhja poole, juba kuni Järwamaast saadik, tungiswad sakslased ühes ristitud liiwlaste ja lätlastega edasi. Weel kord saiwad eestlased end oma wanade wastaste — wenelaste abiga sakslaste alt wabaks teha, aga werises tapeluses Wiljandi ligidal langes a. 1217 eestlaste anderikas ja wapper pealik *L e m b i t*, mispeale Sakalamaa uuesti sakslaste kätte läks.

6. *T a a n l a s e d E e s t i m a a l.* — Ajutine eestlaste wabakslaamine wenelaste abiga ja muud raskused sundiswad piiskop Albertit mujalt mõjuwat abi otsima, et eestlasi ära wõita. Ta kutsus wägewa *T a a n i k u n i n g a W a l d e m a r* II. Eestimaale; see jõudisgi a. 1219 suure sõjawäe ja uhke sõjalae-wastikuga, milles kokku 1500 laewa oli, pärale ja tuli Rewele maakonnas eestlaste Lindanisa kantfi all maale. Eestlaste wanemad tuliwad silmakirjaks küll alandlikult kuninga juurde ja lubasiwad ristimislt wastu wõtta, aga paar päewa hiljem asusiwad nad sõjawäega taanlaste kallale ja tapsiwad hulga taan-lasi maha, nende hulgas piiskop Theoderichi, keda nad kunin-gaks oliwad lugenud. Wõit aga jäi taanlaste kätte. Waldemar, kes wõidetud maad mitte sakslastele ei mõtelnud anda, waid enesele tahtis pidada, seadis end kui maawalitseja sisse: asutas Eesti Lindanisa kantfi asemele kiwilinna, mida Taanilinnaks ehk *T a l l i n n a k s* hakati kutsuma, ehitas kirikuid, kloostrid ja koolisid ja laskis paganarahwast ristiisku ristida. Kui piis-kop Albert nägi, et Taani kuningas teda otse kõrwale tahab tõrjuda, tõttas ta Rooma paawsti juurde kaebama, ei saanud aga sealt mingilugust abi. Peale mitmesugusid sekeldusi leppisiwad sakslased ja taanlased wiimaks a. 1238 sel kombel kokku,

et Tallinna linn ja Harju- ning Wirumaa taanlastele, muu maa aga saklastele pidi jääma. Enam kui sada aastat peale seda kestis veel Taani walitsus Eestimaa.

7. Eestlaste allahaitmine. — Kuna sakslased ja taanlased oma wahel jagelesiwad, saiwad eestlased mahti veel kord kasset teha oma endist wabadust tagasi wõita. Jällegi lootiwad nad wenelaste abi peale, kes nägema hakkasiwad, et saklaste wõimu kaswamifega Baltimaal nende eneste wõim Balti piiri peal kitsamaks läheb. Eestlaste wõitlused algasiwad seekord Saaremaal. Siin oli Taani kuningas Waldemar praeguse Kuresaare linna kohta kantfi ehitanud ja salga taanlasi teda kaitsma jätnud. Selle kantfi wõtsiwad saarlased ära ja saatsiwad taanlased oma teed. Sõnum saarlaste julgustükist ajas ka mannermaa eestlased sõjariistu kätte wõtma (talwel 1222/1223). Wiljandis tapeti preestrid ja orduruütlid, kui nad parajasti kirikus jumalateenistust pidamas oliwad, armu heitmata maha, ja nende surnukehad wifati koerte ette. Järwamaal kisti Taani kohtuniku Hebe süda elufalt wälja, küpletati tule peal ja söödi ära, et sööjad ise „ristiusuliste wastu kangeks saaksiwad,“ nagu Läti Hendrik ütleb. Ka Otepää ja Tartu eestlased wabastasiwad end saklastest. Juba wõtsiwad eestlased oma paganausulised naesed tagasi, kaewasiwad mahamaetud surnukehad wälja ning põletasiwad nad oma ufu kombe järel ära ja peliwad end ning oma majad ristimiseweest puhtaks. Aga wõidurõõm oli üürrike. Küll tuliwad wenelased Nowgorodilt ja Pihkwaft neile appi nende kantfiid kaitsma, aga Tallinna linna all, mida eestlased üklinda piirama hakkasiwad, rauges nende jõud ühendatud saklaste ja taanlaste wäe wastu. Nad saiwad siin lüüa ja warsti pidiwad ka sakalased oma Wiljandi kantfi saklaste kätte andma ning end uuesti ristida laskma. Ka Tartu kantfi wõtsiwad sakslased lätlaste ja liiwlaste abil tormiga ära ja tapliwad kõik kantfi kaitsjad, eestlased ja wenelased, maha ja ei andnud naestelegi armu; ainult üks Wene suurnik pandi rassa hobuse selga ja saadeti koju lõna wiima, mis Tartus oli sündinud (1224). Seega oli eestlaste wastuhakkamine murtud ja Liivi mannermaa lõpuni alla heidetud. Ainult veel saarlased oliwad alla heitmata ja käi-

liwad wana harjunud kombe järele merd mööda kuni Rooffi-
maani riifumas ja rööwimas. Aga nüüd tuli kord nendegi
käfte. Et kaupmeestel ja muudel sakslastel neist merel enam
hüdaohtu karta ei oleks, läks piiskop Albert 20.000 mehega
neid alla heitma. Jaanuarikuus 1227 läks ta oma wäega,
mille hulgas peale sakslaste, liiwlaste ja lätlaste ka manner-
maa eestlasi oli, Pärnu jõe pealt üle jää Saaremaa poole teele,
wõitis Muhu ja Waljala maalinna ära ja lundis saarlased oma
walifuse alla.

8. M a a w a l i t s e j a d. — Mõõgawendade ordu luues
ei teadnud piiskop Albert küll mitte aimata, et ordu Liwi-
maa kirikuwürstidele pärastpoole nii palju tüli pidi tegema.
Riid tõusis maaomanduse õiguse pärast. Ordu liikmed ei tohti-
nud oma töotule põhjal küll mitte warandust koguda ja lugesi-
wad end ka isiklikult waseks; aga keskajalise mõttewäänamise
abil paistis see neil täissa wõimalik olewat, et ordu kui asutus
omale warandust kogub. Sellepärast astus ordu juba a. 1207,
kui liiwlaste maa alla oli heidetud, nõudmisega wälja, et an-
tagu kolmas osa allahedeutud maast temale, niisama ka kolmas
osa seft maast, mis tulewikus tema abiga alla heidetaks. Mõ-
nelugustest piiskopi puiklemistest ja Rooma paawsti ees tõste-
tud kaebtustest hoolimata pidi Riia piiskop ordu nõudmisele
järele andma ja kolmanda osa kõigest maast ordule lubama.
Riia piiskop jäi küll kõige maa ülemaks walitsejaks — ta
wõeti a. 1207 Sakia rahwa Rooma riigi würstide liiki wastu
— aga mere-äärse maa Pärnust kuni Läti piirini, maariba
Riiaft kuni Sakalamaani, terve Sakala- ning Järwamaa ja
hommikupoolse Saaremaa ühes Muhu saarega pidi ta otsekohe
ordule lääniks andma. Ordu walitfes ja haris oma maad otse-
kohe oma ametnikkude ülewaatufe all ja hakkas warsti talu-
pöegade käest nii suurt tegu ja maksu nõudma, et ifegi liiwla-
sed ja lätlased, kes sakste walifuse waikfelt wastu oliwad wõtnud,
juba esimeste aastakümnete jookkul piiskoppide ees rõhumiste üle
kaebtuft tõstma ja mäsfama hakkaliwad. Piiskopid ei jõudnud
ordut taltsutada, seft ordu käes oli sõjawõimus, ja paljas käsu-
lõna ei ole iialgi sõjariistade wõimu mõjuwalt taltsutada jakla-
nud. Orduft üle jäänud $\frac{2}{3}$ osa maad jäi otsekohe piiskop-

pidemeewalla alla, kes suurend maafükid ofekohe oma ülespidamiseks, n. n. „lauamõistateks“ ehk „moonamõistateks“ wõtsiwad ja oma amefnikkude kätte pidada andsiwad, kuna muist maid läänimeestele anti, kes oma mõistate eest sõjawäes piiskoppide teenistuses pidiwad seisma. Läänimehed saiwad niisama kui ordurüütlid oma ülespidamist ümberkaudsete talupoegade käest, keda nad oma mõistate põllul tegu tegema ja enesele kümnuhemaksu maksuma sundisiwad. Piiskoppifid pandi peale Riia oma, kes teiste ülemwalitseja oli ja a. 1255 ise peapiiskopiks ülendati, aja jookkul weel neli teist ametist: Tartu piiskop, Saare- ja Läänemaa piiskop, kes kord Kurefaares, kord Haapsalus elas, Tallinna piiskop ja wiimaks Kuramaa piiskop, kelle käes Halenpoti ja Pilteni linn oliwad. Peale ordu ja piiskoppide oliwad ka linnad, iseäranis Riiga, Tallinn ja Tartu, omale mõistaid omandanud, mis nad oma poolt läänimeestele tarwitada andsiwad.

9. Maa päriselanikud. — Niikaua kui kõik maa weel mitte sakslaste alla ei olnud heidetud, käidi maa päriselanikkudega — liiwlaste, lätlaste ja eestlastega wõrdlemisi leplikumalt ümber: neil ei lubatud küll mitte enam omapead naabritega sõda pidada ega isekeskis lepinguid teha, nad pidiwad küll ka juba wõitjatele tegu tegema ja maksu maksuma, aga weel kuffuti neid endid kohtuotsuse tegijateks, kui neil oma wahel tüliasju õiendada oli, ja weel ei loetud kõike warandust, mis nende käes oli, mõistaherrade omaks. Maa allaheitmine kestis sakslastel enam kui sada aastat, sest peale liiwlaste, lätlaste ja eestlaste allaheitmift läks sõjajärg lõuna poole, kus kuralased ja semgallid wõitjatele wifalt wastu paniwad. Alles a. 1290 oliwad peale kuralaste ka semgallid lõpulikult ära wõidetud ja seega terve maa jäädawalt alla heidetud, sest kaugeemale ei ole orduriik oma piirifid enam jaksanud wälja laotada. Peale seda aega ei olnud sakslastel enam waja karta, et kas ehk juba allaheidetud rahwad wõidumeeste wälimiste wastastega ei ühine ja siis ühifel jõul wõõraste walitfust maha ei raputa. Armu heitmata riifuti nende käest talufid ikka uute mõistate alla, pandi neile mõistate arwu kaswamisega aeg-ajalt ikka enam tegu ja maksu peale ja heideti nad wõitjate piira-

mata kohtuwõimu alla. Mitte ainult maa ei saanud wõitjate omanduseks, waid ka inimesed, kes maa peal elaswad. Küll oliwad paawstid mitu korda selge lõnaga nõudmist awaldanud, ristiusku pöördud paganaid ärgu tehtagu orjadeks, aga kui peärõhujatele, ordurüütlitele, paawsti käsukirju meelde tuletati, naerliwad nad ainult ja hüüdsiwad meeldetuletajatele wastu, et „paawst wõitleb pergamendiga, meie aga mõõgaga.“ Pealegi kaotasiwad uued ristiusulised paawsti kaitse siis ära, kui nad korraksgi oma ifandate wastu mäsle tõstsiwad, ja kes jättis Liiwimaal kassumata, kas ta wast mäsle läbi rõhumise alt kergendust ei saaks! Mitte üks, waid mitu korda on igal pool mäsle tõstetud ja seega ka paawsti kaitse kaotatud. Sel kombel saiwad wõitjad nagu seadusliku õiguse allaheidetud rahwaga oma tuju järele talitada. Liiwimaa oli, nagu pärastine ajaloo-kirjutaja Kelch ütleb, aadelimeeste taewas, waimulikkude meeste paradiis, wõõraste kulla-auk ja talupoegade põrgu.

10. Suur eestlaste mäs 1343. — Kõige raskem oli eestlaste elu Taani walitsuse all Harju- ja Wirumaal. Siin talitasiwad läänimehed, kelle hulgas enam sakslasi kui taanlasi oli, pea täiwa oma pead, sest maa ülemwalitseja, Taani kuningas, ei ulatanud kaugelt mitte palju nägema, mis siin sündis. Pealegi oli siin makswa Taani lääni-õiguse põhjal maa ühes inimestega, maksu- ja kümnuse-õigusega ja ühes kaelakohtu-õigusega läänimeeste kätte antud, kuna mujal maa ülemwalitseja vähemalt kaelakohtu-õiguse harilikult oma kätte jättis. Nii sammusiwad siis Harju- ja Wirumaa mõisnikud rahwa wäljakurnamises kõigi teiste eesotsas. Sellepärast löi suur eestlaste mäs, millega wõõrast meelewalda weel wiimast korda murda katsuti, siin Harju- ja Wirumaal kõige enne lõkkele. Jüripäewa õõsel, 23. aprillil 1343, tõusiwad Harjumaa talupojad ja warsti peale seda ka Wiru- ja Läänemaa omad kui üks mees üles ja tapsiwad enam kui 1800 taanlast ja saklast maha: mehed, naesed, lapled ja teenijad; üleüldse kõik, kes wihatud wõõrast keelt rääkisiwad, kisti õõsel asemelt üles ja tapeti ära, teiste hulgas ka 28 Padiise klooftri munku. Mõisad pisteti põlema. Kes tapmise eest põgenema saiwad, suriwad metslades näljasurma wõi tapeti, kui kätte saadi, üksikult maha; ainult mõned sai-

wad end ilma warandufeta ja ilma riidehilbutagi Tallinnasle ja Paidesle päästa. Warsti on eestlased 10,000 meest sõjajalale seadinud, kes Tallinnat piirama lähewad. Nad waliwad neli kuningat, kutsuwad Rootsi ja Wenemaalt abi ja teatawad laula, et nad junkrute walitsust enam ei salli, ja kui ka üks ainus küünrapikkune sakslane weel elus olla, see pidada surema. Ordumeister Burchard von Dreyenlewen tõttab mäsü waigistama. Ta kutsub eestlaste kuningad Paide lossiaeda oma jutule; ustawalt lähewad kuningad ordumeistrile rahwa häda kaebama ja pakuwad maad ja rahwast kurjade läänimeeste asemel ordumeistri walitsuse alla; aga ordumeister lasseb kuningad kinni wõtta ja tükkideks raiuda. Ilma juhatajata jäänud talupoegade sõjawäge ei ole tal raske ära wõita. Tallinna all saab eestlaste wägi lüüa ja Tallinna linn, mis Taani kuninga asemiku (*capitaneus*) all mäsü waigistamiseks midagi teha ei ole jaksanud, läheb ordumeistri wõimu alla. Pärast tõstiwad ka saarlased ja sakalased mäsü, aga et mäis terwel maal mitte ühel ajal ei alganud, sai ordumeister temast wõrdlemisi kergesti wõitu. Sellestama aasta Jaagupipäewa aegus tapawad saarlased oma preeftrid ja mungad maha ja pistawad kirikud ning klooftrid põlema. Mindakse ka Põide rüütililosfi kallale, mis heaga alla annab. Siisgi tapetakse rüütlid maha ja lõhutakse loss ära. Weel paari aasta jookkul astuwad eestlased kord siin, kord seal sakslastele wastu, aga korraldatud wastase ees ei wõinud nende wastupanemisel püüi olla. Rootslaste ja wenelaste abi tuli liig hilja. Mäsü läbi oliwad Harju- ja Wirumaal kuni 30.000 eestlast, ühtekokku aga kuni 50.000 eestlast ja 5000 sakslast offa saanud; siis aga sunniti eestlased weel raskema orjuse alla kui nad enne seda oliwad olnud. Eestlaste maa oli puupaljaks tehtud ja rahwa wabaduselootused jäädawalt surmatud. Ka taanlaste walitus kustus sest ajast saadik Eestimaa ära, sest taanlased, kes oma wõimu siin ometi mitte maksma ei jõudnud panna, müüsiwad Eestimaa 19.000 Kölni marga, i. o. umbes $\frac{1}{4}$ miljoni rubla eest ordule ära.

11. T ü l i o r d u j a p i i s k o p p i d e w a h e l.— Kui Liwimaa wõimumehed semgallide allaheitmisega oma wõimkonna wälimised piirid kindlaks oliwad teinud, algas kodune õõru-

mine ordu ja piiskoppide wahel, kumb kumma ülem pidi olema. Lepingute põhjal pidi ordu piiskoppide alam olema, sest ta oli oma maad piiskoppide käest lääniks saanud, aga oma sõjawõimuga ei tahtnud ta selles alanduses mitte püüda. Juba peale Kura- ja Semgallimaa allahetmist ei leppinud ta mitte sellega, et ta, nagu Liwi-, Läti- ja Eestimaaft, ainult $\frac{1}{3}$ osa enesele sai, waid nõudis ja sai $\frac{2}{3}$ osa, kuna kirikule ainult $\frac{1}{3}$ jäi. Wõis ju ordu õigusega ütelda, et ainult tema mõõga läbi maa alla heidetud oligi, ja pealegi oli Saksa ordu Preisimaal, kelle külge Liwi ordu 1237. aastast saadik oli liidetud, alguseft saadik $\frac{2}{3}$ osa maad enesele saanud ja piiskoppidele ainult $\frac{1}{3}$ osa andnud. Liwimaa piiskoppide ja ordu wahel tõusnud tüli uuendati iga tühise põhjuse pärast ja aastafajad otsa ei kustunudgi ta enam ära. Liwimaa ajalugu peale maa allahetmist ei olegi õieti muud kui selle inetu kisklemise ja nägelemise lugu. Tüli jookkul hoidis Riia linn, kes ühes teiste Liwi linnadega — Tallinna, Tartu ja Pärnuga, Saksa Hansa ühise liikmeks oli heitnud, agaralt peapiiskopi poole. A. 1330 pidi Riia linn peale pikka ümberpiiramist ordule alla andma, kes end nüüd ühes peapiiskopiga linna ülemaks walitsejaks tunnistas. A. 1366 andis aga ordu saadud walitsuseõiguse Riia linna üle oma käest ära ja sai selle eest ise peapiiskopi ülemwalitsuse alt lahti. Siiski ei muutunud wahekord ordu ja peapiiskopi wahel sõbraliseks. Waenu ilmutajaks sai kehakate. Siisamaani oliwad Liwimaa waimulikud mehed Prämonstrateni munkade walget riidet kandnud; et see riide aga ordurüütlite walgele mantlile wäga sarnane oli, siis walitsiwad waimulikud mehed omale Augustinuse munkade musta riide. Ordu nõudis, waimulikud mehed kandku walget riidet edasi, waimulikud mehed aga toppisiwad omale mustad riided selga ja arwaliwad riide läbi oma iseseiswust üles näidata wõiwat. Kuid sedagi wälimist iseseiswuse tundemärki ei jaksanud waimulikud mehed alal hoida, waid pidiwad wiimaks walge riide wastu wõtma. Ka kaaswalitsejaks Riia linna üle pidi piiskop jällegi ordu tunnistama. Weel püüdis peapiiskop tehtud lepingut murda, aga a. 1491 pidi ta ordu ülemwalitsuse kõigis asjades Liwi-, Eesti- ja Kuramaal lõpulikult maksuaks tunnistama. Ainukefe

tähtsama ordumeistri Wolter von Plettenbergi all (1494—1535), mis Liivi ordul on olnud, sai ordu end Saksa ordu mõju alt weel wabastada, nii et Liivi ordumeister Saksa rahwa Rooma riigi würstide hulka wastu wõeti. Aga alutus, kes end ainult õõrumistest elatas ja mingilugust sigitawat riigitööd ei teinud, ei jõudnud enesele mitte kindlat elu alust luua, waid tema ise pühendas end peatsele kaduwusele.

C. Uue aja tulekul.

I. Prantsus- ja Inglismaa.

1. Paawsti ilmawalitsuse langemine (1302 kuni 1303). — Kolmeteistkümne aastaaja lõpul istus Rooma Peetruse aujärjel *Bonifacius VIII.*, kes uue ufuseaduse teada andis, et kõik waimulik ja ilmalik wõim paawsti kätte olla antud. Pidulistel juhtumistel kandis ta paawsti ja keisri wõimumärkiid ühtlasi, ja seltskonnale, kes teda paluma tuli, et ta Habsburi krahwi Albrechti keisriks kinnitaks, wastas uhke wanamees: „Mina olen cäsar, mina olen imperator.“ Aga just temal oli määratud kõige kibedamal kombel tunda saada, kui muutlikud ajad on, nimelt *Prantsusmaa* läbi, mida senini ikka kõige ustawamaks kiriku toeks oli peetud. Prantsusmaal oliwad *Hugo Capet*'i järeltulijad esiotfa wiletsalt, siis aga wõimsalt walitfenud ja pikapeale hertfogid ning muud lääni-mehed rohkem endi käpa alla saanud, kui ükski muu Europa kuningas. Kuna Sakfamaal üks keisri fuguwõfa teise järele kustus, oli nende juures riik ikka ifa käest poja kätte läinud ja troon sel wiisil nende täielikuks *päritawaks* omanduseks muutunud. Wõimlad walitsejad tõltsiwad riigi au naabrite silmas ja liisiwad pärimise, kosimise, ostu wõi ka wägiwalla abil tähtsamad hertfog- ning krahwkonnad oma maade külge. Seega oli põhi Prantsusmaa ühtlusele pandud ja tema kuningate wõimus kaswas alatafa. — Paawst Bonifacius VIII. ajal walitfes Prantsuse troonil Louis Püha pojapoeg *Philippe* (I. filipp) IV. hüünimega *Kaunis*, kawal ja hoolimata wägiwalla-walit-

seja, kes ühegi kuriteo eest tagasi ei pörganud, kui aga selle abil oma võimult võis suurendada. Paawst, kes ju kõiki kuningaid paljalt oma asewalitsejateks luges, tahtis ennast ka Philippe walitluseasjadesse segada ja andis talle mõnelugulid käsksulid. Kui kuningas aga paawsti käsud tähele panemata jättis, saatis paawst talle ähwardusekirjasid ja kufus teda Rooma linna kontfiliumi ette wastust andma. Philippe laskis paawsti kirjad Parisis awalikult ära põletada ja kufus riigikogu Parisi linna kokku, et rahwa poolt paawsti wastu tuge leida. Ta ei kufunud aga mitte, nagu siinamaani wiiks olnud, ainult kõrgeid aadeli- ja waimulikka mehi, waid ka linnade asemikka (1302). Nii tekkis Prantfufe riigipäew ehk riigiseifuste k o g u (*États Généraux*), mis sellest oma nime sai, et seal kolme seifufe — aadeli, waimulikude ja kodanikkude asemikud koos istuliwad. Talupoegadeft ei peetud sel ajal weel nii palju lugu, et neid teiste hulka oleks kufutud. Kuningas oli õigesti arwanud: aadelimehed ja kodanikud oliwad wiimane kui üks tema poolt ja ka waimulikud ei julgenud awalikult paawsti poole hoida. Nüüd ähwardas kuningas paawsti ametist ära heita. Aga paawst ei jäänud wastust wõlgu, waid kuulutas kuninga kirikuwande ja kogu Prantfusmaa interdikti alla. Ka tahtis ta kuningat juba ametist lahti mõista, aga enne kui see sai sündida, tungiliwad Philippe käsualused keset kirikuriiki, *A n a g n i* (l. anánji) linnas (Rooma ligidal), Bonifaciufe kallale ja wõfliwad ta wangi. Paawst lasti küll kolme päewa pärast jälle wabaks, aga wana, 86-aastane mees ei suutnud wangistufe häbi enam wälja kannatada, waid suri juba mõne nädala pärast ära. Bonifacius VIII. oli wiimane neist suurtest kirikuwürstideft, kes Gregorius VII-ft algades maailma saatufe üle oliwad walitfenud.

2. *Templiordu lõpp* (1312). — Philippe Kaunis tarwitas oma wõitu nii kasulikult kui wähegi wõimalik. Ta oskas selle eest hoolt kanda, et kardinalid Bonifaciufe järetulijaks ühe Prantfufe piiskopi waliliwad, kes paawstiks saades omale *C l e m e n s V.* nimeks wõttis ja Rhone jõe orgu *Avignon*'i (l. awinjong) linna elama alus, kus kuningas temaga oftekui wangiga ümber käis. Siin oli paawst sunnitud kunin-

gale Templiordu ärakaotamiseks ja paljaksröövimiseks oma abi andma. Ordu vägewus ja rikkus oliwad Philippes kadedust ja ahnust äratanud ning ta offis põhjust, kuidas ordu ära häwitada ning tema warandust oma kätte saada. Ordu suurmeister Jakob von Molay (l. mollee) ahwatleti ühes ordu teiste kõrgemate aukandjatega Prantfusmaale, kuff uuele ristisõjale lubati minna, ja wõeti siis ootamatalt wangi. Wangide peale tõsteti ufu ärasalgamise ja kõlwatute kuritegude süüd ning anti nad inkwiisitionikohtu kätte. Kohus sundis õnnetuid piina abil kõike tunnistama, mis aga nõuti; need rüütlid, kes ka piinamisel kindlaks jäiwad wõi jälle sunnitud tunnistused pärast tagasi wõtsiwad, laskis Philippe elufalt ära põletada, nende seas ka ordu suurmeistri. Kuninga pealekäimisel tunnistas Clemens V. ordu lõpetatuks ja mõistis tema waranduse kombe pärast Johannese ordule; ordu mõisad, mis Prantfusmaal oliwad, kiskus Philippe ilma pikema jututa oma kätte. Paawsti wõimuse langemine tuli nõnda järsku ja hoogsalt, et paawstid kümme aastat peale Bonifacius VIII. surma juba Philippe kõige alandlikumateks tööriistadeks oliwad saanud ja tema nurjatuid plaanid wastupanemata teoks aitasiwad teha.

3. Lahingud Crecy (1346) ja Poitiers'i (1356) juures.— Paistis, nagu puuduks Philippe tõel õnnistus. Tema kolm poega suriwad ilma meesteõõst pärijaid maha jätmata ära, ja nüüd hakkas Inglise kuningas Edward III. Plantagenet, kelle ema Philippe tütar oli, Prantfuse trooni omale nõudma. Kuid prantslased, kes wõõra walitsuse alla ei tahtnud sattuda, tõendasiwad, et juba Salia frankide ajal wiiliks ja seaduseks olnud, et ükli mehed trooni wõiwad pärida ja mitte naesterahwad, ning walisiwad kuningaks Philippe IV. wennapoja, Valois'i (l. waluá) krahwi. Sellega oli Valois'i perekond, mis Capetingi suguwõlast oli, walitsusewõimu oma kätte saanud (1328). Edward III. aga ei taganenud oma nõudmistest, sest ta lootis sel teel prantslastega ühte wana tüli ära lõpetada wõiwat. Inglise kuningatel oli nimelt Willem Maade-wõitjast saadik kui Normandie hertsogitel Prantfusmaaga tegemist, nii et Prantfusmaa nende poolt alati hädaohtu kartis. Veel hädaohtlikumaks läks asi, kui Normandie õõst kuningad

Inglise troonil ära kustulivad (1154) ja nende sugulased, Plantageneti soost Prantsuse krahwid, nende järeltulijateks saidwad, sest Plantageneti sugukond oli pärimise ja naeste kaasawara teel pea terve Lääne-Prantsusmaa oma wõimu alla kogunud. Küll wõtlivad Plantageneti soost Inglise kuningad oma mannermaa hertsog- ja krahwkonnad Prantsuse kuningate käest läänide kujul wastu, aga see oli paljas wormialis; sest tõepoolest ulatas nende riik ikkagi mõlemil pool Inglise kanali Schotimaalt kuni Pyrenei mägedeni ja ähwardas Prantsusmaad ära neelata. Sellest tõulivad sõjad, millede tagajärjel Plantagenet'id Normandie ühes teiste maadega prantslaste kätte kaotulivad; ainult maad mõlemil pool Garonne jõge, Guyenne (l. gi-enn) ja Gasconne (l. gaskónj), jäiwad neile alles. — Nõnda oli asjaolude seifukord siis, kui Edward III. nõuks wõttis, wõitlust uuesti algada. Nüüd tõulis lõda, mis mõne waheajaga enam kui sada aastat kestis. Ülewõim näis elialgu prantslaste poolt olewat. Aga inglased muutulivad endi wõitlusewiisi ja hakkulivad prantslaste wõitma. Inglise sõjawäe tähtsamaks osaks polnud mitte rüütlid, waid suurte teraswibudega ehitud jalaloldatid. Nende teraswibudega saattulwad nad waenlaste ridadesse kolme jala pikkuseid nooli, mis terasriidest läbi tungulivad. Nii laskulwad Inglise jalamehed Prantsuse loomustatud rüütlid hobuse seljast enne maha, kui nad mõõgaga kallale tulla saidwadgi. Oma wibuküttide abil häwitatas Edward III. 1346. aastal Põhja-Prantsusmaal Crecy (l. kresli) alewiku juures, Somme jõe lähedal, poole tugewama Prantsuse sõjawäe ära ja tema poeg, „Must prints“, kümme aastat hiljemini Poitiers'i (l. puátjee) linna juures koguni kaheksakordse ülewõimu. Prantsuse kuningas langes sealjuures ise wangi ja päälis ainult sel teel inglase käest wabaks, et ta kolmanda osa oma riigist neile andis. Nõnda selgus ka siin, niifama kui Schweitslastegi wõitlustes Saksa aadelimeeste wastu, et wähegi korraldatud j a l a w ä g i rüütliwäest üle käis. Morgarteni ja Sempachi, Crecy ning Poitiers'i lahingud andulwad keskaja sõjaseifusele, rüütlitele, surmahoobi. Püsfirohi, mida juba arablased Hispanias linnade piiramisel tarwitulwad (1325) ja mis 1346. aastal Crecy juures elimeist korda, awalikus lahinguwälja-wõitlustes tarwitusele

tuli*), täiendas seda muudatust sõjapidamises, mis Schweitslased ja inglased oliwad alanud. 15. ja 16. aastaja jookkul tuliwad igal pool juba tuleriistad tarwitusele. Et lääneriitlid palju ei maksnud usaldada, hakkasiwad würstid sõdasid peaasjalikult palgalistega pidama, keda nad kas oma wõi wõõralt maalt kalli raha eest sõjateenistusesse palkasiwad.

4. Etienne Marcel ja talupoegade mäls (1358). — Kuningas ja aadel näitatiwad Prantfusmaal endi tegewusega üles, et nad maa kaitsmiseks liig jõuetud oliwad. Sellepärast ei olnud kellegi ime, et põlatud alamad seisused rahutuks läkliwad. Pariisi elanikud tõstsiwad Poitiers'i lahingu järel julge linnapea Etienne Marcel'i (l. etjenn maïssell) juhatusel wägiwalla-walitsuse wastu mäsku ja nõudsiwad, et kõige kõrgem wõim riigis seisusteasemikkude kätte antaks, nii et Prantfusmaa sel teel, niifama kui Inglismaagi, piiratud isewalitsuse riigiks oleks muutunud. Pealinna mäsku kannul käis kole talupoegade mäls, mis Jacquerie (l. shakrii) nime kannab. Oma nimetuse on mäls sellest saanud, et aadelimehed talupoegi, keda nad loomadeks oliwad alandanud, pilgates „Loll Jakobiks“ (*Jacques Bonhomme*) kutsusiwad. Talupoegi juhtis üks ainus mõte, oma isandatele aastafadade pikuse rõhumise eest kätte maksta. Sajad lõsliid pisteti põlema, rööwiti tühjaks ja tapeti elanikud, nende seas ka naesed ning lapsed, maha. Asjata püüdis Etienne Marcel määratsejaid taltsutada ja juhtida. Nüüd wõtsiwad aadelimehed jõu kokku, wõitsiwad korraldamata talupoegade-salgad ära, ja jäledam weel kui talupoegade hirmuteod, oli aadelimeeste kättemaksmine. Selle peale läks aadel kuningawäega selfis mäskulise pealinna kallale. Enne kui otsustaw wõitlus tuli, tapeti Marcel Pariisis äraandlikul teel ära ja temaga ühes waihus ka terwe liikumine.

5. Wat Tyler (1381). — Lühikese sõjariistade-rahujärele algas sõda Inglismaaga uuesti, self prantslased ei raatsinud hulka kenaid prowintsiid waenlaste kätte jätta. Önn kaldus nende poole, ja ka Inglise rahwas tüdines kurnawa sõja koor-

*) Inglastel oliwad mõned suurtükid kaafas. Juba sellest selgub, et wana jutustus Sreiburi mungast Berthold Schwarzift, kes püsirohu 1354. aasta ümber olla leidnud, luuletus on.

mat kandes ära. Julge ufupuhastaja John Wiclif'i (l. dhonn uiklif) õpetused andsiwad üleüldisele rahufusele hoogu tagant, ja 1381. aastal pääsis suur mäis wallale. Sadatuhat talupoega marsliiwad katufemeistri Wat Tyler'i (l. uott tailer) juhatusel Londonise ja piirasiwad kuningat Tower'i (l. tauer) lossis nõnda kaua, kuni kuningas neile kirjaliku tõotuse andis pärisorjust ära kaotada ja maksufid wähendada. Kuid lubadus oli paljas pettus; kui suurem hulk talupoegi ära oli läinud, pisteti Wat Tyler furnuks, kui ta parajasti kuninga jutul oli. Wabadusekirjad tunnistasid tühjaks, laialipillutatud ja juhita jäänud talupojad sunniti sõjariistade abil rahule ning kõik jäi jälle wana wiisi.

6. A zincourtilahing (1415). Orléans'ineitti (1429—31). — Pikkamisi waibus Inglis-Prantsuse sõda, kuni 15. aastaja algul Prantsusmaal waimuhaige kuninga Charles (l. scharl) VI. ajal liisemised segadused lahti pääsiwad, mis Inglise kuningale Henry V-le julgust andsiwad wõitlust uuesti algada. Jällegi häwitasiwad Inglise wibukütid kolm korda suurema Prantsuse rüüfliwäe A zincourt'i (l. afängkuur) küla juures, Crecy ligidal, ära (1415); 8000 aadelimeest olla selles lahingus wõitlusewäljale jäänud. Nüüd lõi Prantsuse kuninga kõige mägewam wafall, Burgundi hertsog Philippe, Inglise kuninga poole, nõdrameelne Charles VI. tunnistas wastase ise oma pärijaks ja jättis seega oma poja kroonist ilma. Henry V. läks Prantsuse kuninga saatel suure toredusega Pariisi ja wõttis walitsuseohjad oma kätte. Näis kui oleks Henry V. oma eesmärgile jõudnud ja Prantsusmaa jäädawalt Inglismaa külge liitnud. Kuid siin tabas surm hiilgawat wõitjat kehet ta wõitufid, ja tema järemlüja Henry VI. oli laps, kes alles kätkis puhkas. Inglise ali edenes ikkagi jõudfalt. Kui õnnetu Charles VI. ära suri, kutsus tema poeg Charles VII. ennaft ka kuningaks; aga ta ei saanud ennaft wana wiisi Reimsi linnas kohaselt kroonida lasta. Linn linna järele langes inglase ja burgundlaste kätte; ainukene suurem kindlus, mis kuningal weel oli, Orléans'i (l. orleang) linn, pani inglastele weel suure waewaga wastu. Charles'il puudus julgus ja jõud linna päästa, ning ta sepitses juba plaani, kuidas wäljamaale põgeneda. Korruga ilmus tema sõjaleeri noor ilus tütarlaps ja tüles, ing-

lite hääled olla teda ifamaad pääftma käskinud minna. Tütarlapse nimi oli Jeanne d' Arc (l. fhann dark), ja ta oli liht talupoja tütar Domremy külast Lothringimaalt. Kui elawa waimuga inimene sattus Jeanne d' Arc karjas käies üksikult unistades warsi nii sügawale oma ettekujutuse-wõimu meelewaldada, et luulekujudid tõsisteks olewusteks hakkas pidama; aga tema usk nähfuste sisse oli nõnda kindel ja tema terwe olek nõnda waimustatud ning mõistlik, et wiimaks ilegi kuningas teda uskuma hakkas. Kuningas andis tütarlapsele wäikse sõjawäe kaasa, millega ta õnnelikult Orléans'i linna piiratutele appi jõudis. Prantslased, kes kindlasti uskuliwad, et neitsi Jumalast on laadatud, wõitleliwad wahwasti kui lõukoerad, kuna inglased ebausklik hirm wõimust wõttis ja nad linna piiramise wiimaks lõpetaliwad ning Orléans'i alt minema läkliwad. Nüüd wiis Jeanne kuninga takistamata wõidukäigul waenlase wägede wahelt läbi Reimsi linna, kus kuningas tema juuresolekul ära krooniti. Kuid neitsi wõidud ärataliwad Charles'i kindralite ja kodakondsete seas kadedust; neitsit hakati kuninga ees igal wiisil kahtlustama ja laimama. Kui siis ka Jeanne kätte, Pariisi linna inglaste käest ära kiskuda, nurja läks, sest et kuningas aadelimeeste nõuandmisel temale tarwilikku abi ei andnud, hakkas sõjawäe usk neitsi imetegewa jõu sisse wankuma. Jeanne langes lahingus Compiègne (l. kongpjénnj) linna juures inglaste kätte wangi, ja kuningas Charles VII. ei liigutanud oma pääftja wabastamiseks mitte sõrmegi. Inglaste wiha Jeanne wastu et tundnud halastust; neitsit peeti kaua aega wangis ja wiimaks anti ta Prantsuse waimuliku kohtu kätte, kes õnnetu naesterahwa kuradiga ühenduses tunnistas olewat ja ta surma mõistis. Neitsi põletati Rouen'i (l. ruaang) linna turuplatzil awalikult ära. Niisuguse kurwa surma sai see imetaoline tütarlaps, kelles lapseelik ilmsüütus palawa ifamaa-armastuse ja kangelasemelega ühendatud oli. Kahtlemata kindel on, et Prantsusmaa ainult tema abil oma isefeiwsuse alles jõudis hoida, sest Jeanne antud wõiduhuog kestis edasi, õnn jäi prantslaste truuks, ja juba kakskümmend aastat peale neitsi kannatajaturma oliwad inglased Prantsusmaalt sootuks wälja tõrjutud; ainult Calais'i (l. kalee) linn ükli jäi neile mannermaale weel alles.

7. Rooside sõda (1450—85). — Saja-aastase sõja õnnetu lõpp äratas Inglismaal suurt nurinat Henry VI. vastu, kes ka muidu nõrk ja armetu walitseja oli. Kuninga lätwus ja rahwa rahu meeleolu juhtisid Yorki hertsogi, kes kuninga sugulane oli, mõtte peale, Henry VI. troonilt ära tõugata ja iseennast kuningaks upitada. Tõulis kodusõda, mida rooside sõjaks kutsutakse, sest et mäsajate tundemärgiks walge ja kuninga poolehoidjate tundemärgiks punane roos oli. Aastakümnete pikkuse werise heitlemise järele pääsis Yorki perekond wiimaks wõidule; aga sellest perekonnast tõusnud kuningad tõmbasid oma meffiku toorusega peagi rahwa wiha oma peale. Teine Yorki soost kuningas, Richard (l. ritshard) III., kes ise oma wenna lapsed ära laskis kägistada, kaotas krooni ja elu wõitluses Inglise suurniku Henry Tudor'i (l. henri tjuudör) vastu. Tudor oli Plantagenetidega ema poolt sugulane ja astus Henry VII. nime all troonile. Tema wõimsa walitfusa all hakkasid riigis wiimaks jälle rahu ja kord walitsema.

8. Louis XI. ja Charles Julge († 1477). — Inglasi ei olnud Prantsuse rahwal nüüd mitte enam tarwis karta; aga ta unustas oma õnnetuks ära oma õigusi ka oma kuningate vastu õigel ajal kaitsta. Kuni siiani tasuti walitfusa kulud Prantsusmaal, niisamuti kui igal pool mujalgi, pea-asjalikult kuninglikkude mõisate lisetulekuteft ja mõnedest kroonu alalistest tuludeft ära, kuna rahwas tähendatud otstarbeks ainult erakordadel maksu maksis ja sedagi ainult siis, kui riigifeisused maksu wõtta oliwad lubanud. Maksude lubamise wõi keelamise õigus oli rahwa-afemikkude käes mõjuwaks abinõuks, millega kuningat rahwa tahtmis austama wõis sundida, ja et Inglise parlament seda õigust kõigest wäest kaitfes, sai ta wiimaks tugewamaks kui kuningas. Prantsusmaal aga andsid riigifeisused Charles VII-le 1439. aastal õiguse rahwalt alalisi maksusid ilma riigikogu igakordse nõusolemiseta nõuda, ning andsid seega rahwa õigused käest ära. Rahwa käest nõutawate maksudega asutas kuningas alalise palgasoldatite sõjawäe, mis uuema aja esimene alaline sõjawägi oli. Nüüd oli riik wäliste waenlaste vastu küll paremini kaitsitud, kuid selle eest täielikult kuninga wõimusesse sattunud. —

Rahwa poolt ei olnud Prantfufe kuningatel nõnda siis enam oma wõimu piiramist tarwis karta; aga ikka alles talitawad nende suured wafallid, hertsogid ja krahwid, mõnes kohas umbes niifama ifeseiswalt kui würsfid Saklamaalgi. Charles VII. poeg ja järeltulija Louis XI. (1461—83), wäga kawal, õel ja tark wägiwalla-walitseja, hakkas oma suurnikkude kangekaelust murdma, ja et ta ühtegi abinõu ei põlanud, läksgi tal korda eesmärgile jõuda. Ainult Burgundi hertsogit, ärandja Philippe poega Charles'i, hüünimega Julge, ei saanud ta kätte. Burgundi hertsogid, üks Valois'i suguwõsa haru, oliwad aja jookkul endi maadele Prantfusmaal weel hulk tähtsaid Saksa riigi piirijagulid, nimelt W a b a k r a h w k o n n a (Franche Comté) õitswate linnadega õnnistatud Madalmaad (praeguse Hollandi), juurde wõitnud. Hertsogit Charles Julget loeti nimepidi küll Prantfufe kuninga ja keisri wafalliks, aga tõepoolest oli ta wägewam kui kumbgi nendest. Ta pani oma wiljarikastele, pakult rahwaga kaetad maadele maksulid tublisti peale ning soetas omale sel teel saadud rahaga kõwa alalise sõjawäe, mis riigi alamaid waljus sõnakuulmises hoidis ja naabritele ühtlasi hirmutajaks sai. Charles Julget peeti tema aja kõige rikkamaks ja wägewamaks würstiks; ta mõtles wana Lothari riiki Prantfus- ja Saklamaa wahel uuesti jalale seada ning keisrikrooni oma kätte kiskuda. Elfs ja Lothring langeiswadgi juba tema kätte, aga siis leidis ta omale wägewad wastased wahwates Schweitslastes, kes ta ühes ta wäega Grandson'i (l. grangslóng), Murten'i ja Nancy (l. naangslí) lahingus ära häwitawad (1476 ja 1477). Schweitslasted ei saatnud oma wõiduga kellegile suuremat kahu kui Louis XI-le, kes ka muidu nende sõjakunsti oma kahuks oskas tarwitada ja lepingu teel õiguse omandas nende seast omale niipalju soldatid palgata kui ise tahtis. Nõnda lõpetas Prantfusmaa saja-aastase wõitluse oma ifeseiswuse eest kui tugew, ühendatud isewalitsuse-riik, kus aga kuningas kõik tähendas ja rahwal enam mingit õigust ei olnud; just selle wastu, kui Saklamaal.

II. Sakfamaa walitfufe waheajast saadik.

1. Killustatud Sakfamaa. — Hohenftaufide offaamifega kustus ka Öhtumaa keisriwõimu sära. Küll nimetatilwad Sakfa riigipead end Rooma kuningateks ja keisriteks edafi, ning kuni 1452. aastani käifilwad mõned nendest weel Roomas krooni faamas, aga nad ei leidnud ei Roomas ega kufagil mujal Italias enam wähematgi lõnakuulmist. Nii-famaifugune oli lugu ka Burgundi kuningriigis, mis täieli-kult Prantfufumaa mõju alla langes ja wiimaks tükk tüki järele selle külge liideti. Ifegi Sakfamaal kaswas keisriwõim kordkorralt ikka rohkem paljaks warjuks kokku. Praegufel ajal ei leia meie kufagilt enam põlifeid afewalitfėjaid, kohtu-nikka, kindralid jne.; sellewastu on praegu ifewalitfėja au igal pool põline. Sakfamaal aga oli afi kelkajal täielikult selle wastu; ülem riigi wõimumees pidi tingimata walitama, kuna kõik kõrged riigiametid, hertfogi-, markkrahwi-, krahwi-, vogti- ja muud ametid featud perekondade päritawaks omadufe ks muutufilwad; keifer fai nende afemele ainult fiis uufi ametnikka panna, kui fenini wõimul olnud perekond ära furi wõi tema wastu truuduft murdis. Need põlifed riigiametnikud oliwad kitsikult, millesse riigipead paawfide ja wastukuningate tegewufe mõjul fattufilwad, nobedalt oma kaluks tarwitanud ja kõige tähtfamad keiferlikud õigufed ning liffetulekud neis maa-kondades, kus nad walitfeliwad, oma kätte ahnifsenud, nõnda et nad täielikult maaiifandateks oliwad faanud. Sakfa-maa ühtlus oli murtud, ta lagunes hulgaks üksteifelt üfna lahus feiswateks wäikeriikideks, ja keifer walitfes ainult weel nime-pidi terwe karja ifefeiswalt walitfewafe würfide ning ifandate üle. — See jagunemine oli selle pooleft weel tähtfam, et ka wanad rahwafugude hertfogiriigid, nagu Franki, Sakfi, Schwabi, Baieri ja Lothringi omad, aja jookful ära fükeldati. Franki ja Schwabi hertfogid ei olnudgi enam; Sakfi hertfogiriigi nime kandis Heinrich Löwi langemifelt faadik weel üks wõrd-lemifi wäike maatükk Elbe kelkjookfu ääres, nimelt see maa-kond, mis hiljemal ajal Sakfi kuurwürftri-riigi nime fai. Ka Baieri hertfogiriiki oli tublisti kärbitud, ja Lothrin-

gis polnud hertfogiriigist rohkem järel kui üksnes Ülem-Lothring Maali jõe ülemisel jooksul ja Moseli ääres. Hertfogite kõrwale oliwad nüüd markkrahwid ja krahwid astunud, kes waremalt hertfogite sõna pidiwad kuulma, kuid nüüd endid hertfogitega ühewäärilisteks riigiwürstideks lugeliwad, i. o. nüüsgusteks, kes otsekohe riigipea all seiliwad ja kellegi teise käsku ei pruukinud kuulda. Wendide käest wiisa wõitluse järele ärawõidetud Brandenburi markkrahwkonna oli juba keiser Konrad III. 1142. aastal welfide wastu wõideldes Sakli hertfogiriigist ära lahutanud ja iseseiswaks würstiriigiks tõstnud. Nõndasamuti eraldas Barbarossa 1156. aastal nõndanimetatud Ostmarki ehk idapoolse piirimaa, mis Karl Suur avarlaste käest ära oli wõitnud, Baierist ära ning tõstis ta oma ette hertfogiriigiks, millele Austria nimeks sai. Teised endise Baieri hertfogiriigi iseseiswaks saanud osad oliwad Kärnten, Steiermark ja Tirol. Franki hertfogiriigi küljest wõetud tähtsamad riigid oliwad Pfalzi krahwkond Rheini jõel ja Hessei markkrahwkond. Schwabi hertfogiriigi rufudele oliwad Habsburi, Württembergi, Heinzollerni, Badeni j. t. krahwkonnad ning markkrahwkonnad tekkinud. Alam-Lothring jagunes hulgaks Madalmaa prowintsideks, nagu Brabant, Luxemburg, Hennegau ja teised. Nende ilmalikkude riikide wahale oli peale selle weel hulk waimulikkawürstiriikisid tekkinud, mida piiskopid ja peapiiskopid walitseliwad, kes enam wõi vähem suurte maatükkide kohta hertfogite ja krahwide õigused oliwad saanud. — Aga suuremate würstiriikide kõrwale oli weel hulk wäiksemaid iseseiswaid riikisid tekkinud, sest ka wanad Karolingi gaukrahwkonnad oliwad omakorda vähemateks maakondadeks ära fukeldatud. Kui krahwiamet päritawaks muutus, jäi keisritele ometi weel see õigus alale, mōnda gauosa krahwi wõimu alt eraldada ja selle üle wabalt otstutada. Kõige rohkem püüdis kirik oma maid krahwide wõimu alt päästa; mitte ainult piiskopid, waid ka suuremate kloofrite abtid saiwad enamasti kõik riigiwürstideks. Niisamasugusid eesõigusid nõutaliwad omale gaudes asuwad aadelimehed, kes end siis „wabaherradeks“ wõi „riigi-

r ü ü f l i t e k s", mõned koguni krahwideks hakkasiwad nime-
tama; wanad gaukrahwid hakkasiwad end neift uutest krah-
wideft selle läbi lahutama, et nad end m a a k r a h w i d e k s
nimetasiwad. Riigiwürstide kõrwal oli ka riigilinnalid,
kes, niilama nagu würstidgi, ofekohe ainult keisri käsul all
seiliwad; nad oliwad kas keisri maa peale asutatud wõi keisri
wabadusekirjade läbi riigilinnadeks tõstetud. Isegi koguni wäik-
sed maakohad oskasiwad omale „riigiwabadust“ loetada, nii et
nad peale keisri kellegi würsti sõna ei pruukinud kuulda. Kes
aga ainult ofekohe keisri wõi riigi käsul all seisis, see oli nii
hästi kui ilma ülemata, sest nõrk keisriwõim ei suutnud kufagil
pool oma mõju maksma panna. Nii oliwad riigiwabad abtid,
wabaherrad ja riigirüütlid wäikesed isewalitsejad, riigiwabad
linnad ja maakohad aga wäikesed wabariigid, kes end iseleis-
walt walitsesiwad. Kirjumat riikide puru, kui selleaegne Sakla-
maa kaart näitab, ei oska omale ette kujutada: oli kuur-
würstkondalid, hertsogkondalid, markkrahw- ja maakrahwkon-
dalid, wabaherrakondalid, riigirüütelkondalid, peapiiskopkon-
dalid, piiskopkondalid, riigiabtkondalid, riigilinnalid ja riigimaid,
kokku enam kui tuhat maakonda, kel igaühel oma seadused,
oma kohtud, oma raha, oma tollid, oma sõjapidamise- ja lepin-
gutetegemise-õigused oliwad, kes, ühe sõnaga, kõike seda wõili-
wad teha, mis iseleiswad riigid teewad.

2. Kuurwürstid. — Saksa maailmandate seas esimesel
kohal seiliwad walitsuse waheajast saadik seitse kuurwürsti,
kelle kätte aja jookkul Rooma kuninga walimise ainu-õigus
läks, sest et nemad kui nõndanimetatud p e a - a m e t i t e p i d a -
jad kuningakojaga lähemas ühenduses seiliwad kui teised suur-
nikud. Neift walimise-würstideft oliwad kolm w a i m u l i k k u :
M a i n z i peapiiskop kui Saksimaa peakantsler (Erzkanzler),
K ö l n i peapiiskop kui Italia ja T r i e r i peapiiskop kui Burgundi
kantsler, ning neli i l m a l i k k u : P f a l z i k r a h w R h e i n i
j õ e l kui kuninga laua-ülem (Truchseß), S a k s i hertsog kui
hobusetalli ülem ehk marschall, B r a n d e n b u r i markkrahw
kui koja-ülem ehk kammerherra ja B ö ö m i kuningas kui
wiinakeldri ülem (Mundschenk). Seitse kuurwürsti oskasiwad
oma õigusi wäga hästi küll mitte riigi, waid ise oma kasuks

tarwitada. Iga kroonihaldaja käeft nõudfiwad nad oma kaas-toetufe tafuks ikka mõne tüki keisri õigustest wõi maadest, kuni midagi enam wõtta ei olnud ja ristirahwa ülemale isandale paljas keisriwõimu wari ilma mingi mõju ja sisetulekuta järele jäi. Kuurwürstid talitalfiwad trooni asjus täielikult oma heaksarwamist mõõda; nagu nad keisrid walifiwad, nii nõudfiwad nad oma kätte ka õigust neid oma tahtmise järele troonilt ära heita ning tahtfiwad, et keisrid midagi ilma nende käest nõu küsimata ette ei wõtaks. Keisrid aga kufufiwad aeg-ajalt ka kõik würstid riigipäewale kokku, kus siis riigiasju ühifelt harutati. Keisrid tundfiwad, et neil mitte palju enam tähtsust ei olnud kui harilistel würstidel, sellepärast püüdfiwad nad oma kodu jõudu kaswatada, see tähendab, nad ahnistfiwad endi walitsufe ajal wõimalikult palju maid enefe ja oma suguwõisa kätte. Niipea aga, kui mõni keisri-suguwõisa kuurwürstide arwates sel teel liig tugewaks kippus minema, wõeti kroon tema käest lihtsalt ära ja anti mõne nõrgema suguwõisa kätte.

3. Habsburi (1278) ja Luxemburi (1310) keisri-suguwõisa kodufe jõudamine. — Nõnda oliwad kuurwürstid Habsburi scoff Rudolfi (1273—1291) kuningaks walitud, seff et ta kui paljas krahw nende wastu jõuetu oli. Kuid see tark walitseja püüdis kurnatud riigis kiiduwäärilise usinufega rahu ja korda loetada. Hulk jultunud rööwrüütlid sai tema käewarre tugewust maitsta, ja see asjalugu, kui ka tema lihtne, oflekohene iseloom wõitfiwad rahwa armastufe tema poole. Aga weel nobedamalt hoolittes kuningas Rudolf oma perekonna wõimufe tõstmise eest, milleks talle ühe suurniku kangekaelsus head wõimalust pakkus. Wägew Böömi kuningas Ottokar, kes walitsufe waheajal ka Austria, Steiermargi, Kärnteni ja Kraini maa oma kätte oli kiskunud ning ise keisriks oli lootnud saada, ütles end sõnakuulmifelt „waele krahwi“ wastu, nagu ta Rudolfi pilgates kufsus, uhkelt lahti. Rudolf kuulutas ta sellepärast riigiseaduste kaifte alt wäljaheidetuks ja wõitis ta 1278. aastal Marchi wäljal (Wienist kirde pool) ära, kus Böömi kuningas ise surma sai. Böömimaa jäi Ottokari perekonnale; Austria, Steier-

margi ja Kraini aga andis Rudolf oma poegadele lääni-
deks ning pani seega Habsburi suguwõsa tulewasele suurusele,
Austria-Ungria isewalitsuse-riigile põhja. —
Kuid just sellepärast ei walinud kuurwürstid peale Rudolfi surma
mitte tema poega Albrehti, waid jällegi lihtsa Nasfau krahwi
Adolfi (1292—1298) omale kuningaks. Et aga Adolf oma eel-
käija eeskujul omale niisamuti kodult wõimkonda püüdis soe-
tada, heitfiwad kuurwürstid ta juba kuue aasta pärast troonilt
kõrwale ja seadfiwad wastukuningaks Albrehti (1298 kuni
1308), kes Adolfi Pfalzis Gölleheimi alewiku juures (Wormsi
lähedal) lahingus ära wõitis; Adolf kaotas tapeluses krooni ja
elu. Kui Albrecht wõimsa walitsemise järele 1308. aastal Win-
dischi lähedal oma wennapoja Johanni käe all erawiha pärast
elu lõpetas, läks kroon jällegi lihtsa Luxemburi krahwi Hei-
rich VII. kätte (1308—1313). Heinrich oskas böömlased sel
teel oma poole meelitada, et ta oma pojale Ottokari lapselapse
naefeks kofis. Siis rändas uus kuningas üle Alpi mägede ja
laskis omale Milanos Lombardia ning Roomas keisrikrooni
pähe panna. Aga kuigi Italia suurem luuletaja Dante teda
kui Italia liisemiste tülide lõpetajat ülistas, jäiwad Heinrichi püü-
ded, keisri õiguli teine pool Alpisid maksma panna, siiski
täielikult ilma tagajärjeta. Ta suri oma Rooma reisil Siena
linna lähedal ära, wististi kihwfi tagajärjel, mis üks munk talle
sisse andnud.

4. Baieri Ludwig ja Friedrich Kaunis (1314
—1347). — Nüüd läks Habsburgidel korda ühte osa kuur-
würsta nõndakaugale oma nõusse meelitada, et nad Albrehti
wanema poja Friedrich Kauni kuningaks walifiwad. Teine
osa aga tõstis Baieri hertsogi Ludwigi (1314—1347)
troonile, ja nüüd tõulis wisa kodulõda, mis wiimaks Ludwigi
wõiduga lõppes, kes oma wastase 1322. aastal Mühldorfi
juures (Ülem-Baierimaal Inni jõe ääres) wangi wõttis. Friedrich
astus kuninga-au nõudmisest tagasi ja Ludwig laskis ta wan-
gilt lahti, aga ainult selle tingimisega, et kui tal korda ei lähe
oma poolehoidjaid rahu tegema sundida, siis ta wangi tagasi
fulgu. Kui ta rahukatfed nurja läkfiwad, jäigi ta oma lubadu-
sele truuks, ehk paawft teda küll sõna murdma ahwatles, ja

andis enese uuesti wangi. Ludwig aga wõttis teda kui lõpra wastu ja tõstis ta oma kaaswalitsejaks. Friedrichi surma järele jäi Ludwig ükli walitsejaks; aga Avignon'i (l. awinjõng) paawst kandis tema peale leppimata wiha ja kuulutas ta Prantfufe kuninga äsli tamise peale kirikuwande alla ning troonist lahti. Nüüd sattufiwad kuurwürstid ifamaalisesse tuhinasse, kuulutafiwad 1338. aastal Rheini ääres Renfe alewikus pühalikult, et nende walitud kuningas ilma paawsti kinnituse- tagi riigi seaduslik walitseja on, ja riigipäew Frankfurti linnas lifas sinna juurde, et kuningas ka ilma paawsti poolt kroonimist ootamata keisrinime wõib kanda. Kuid warsti sattus Baieri Ludwig, kes liig nobedalt oma perekonna wõimult püüdis kaswatada, würstidega uuesti tülisse. Need astufiwad paawstiga ühendusesse ja kuulutafiwad tema wiimaks ikkagi troonist lahti ning walifiwad Heinrich VII. lapselapse, Luxemburi sooff Böömi kuninga Karl IV. kuningaks. Baieri Ludwig suri warsti selle järele ära ja Karl päris krooni ilma wastupanekuta omale.

5. Luxemburi keisrid (1346—1437). Habsburid Albrecht II. ja Friedrich III. (1438—1493). — Karl IV. (1346—1378) waliffes oma Böömi pärismaad nagu tubli walitseja kunagi. Muu seas afutas ta 1348. aastal Praaga linnas esimese Sakia ülikooli Pariisi ülikooli eeskujul ja tõstis seega Böömi pealinna ajutiselt Sakia riigi waimliseks keskkehaks. Aga kuna ta böömlaste ifaks oli, jäi ta riigile, keiser Maximiliani lõnadega üteldes, „pea-wõõras-ifaks“. Ta andis 1356. aastal ifefuguse riigi-põhjusseaduse, nõndanimetatud kuld-bulla ehk -kälukirja, mis oma nime kirja külge kinnitatud ja kuldkapslitesse mahutatud piffatite järele sai ja milles ta seitsme kuurürsti walimise-ainuõiguse ning nende muud eesõigused seaduseks tõstis. Üleüldse hoolis ta riigist wähe ja oli walmis neidgi õiguseriismeid, mis keisrile weel alles oliwad jäänud, raha eest ära müüma, mis ta jällegi oma perekonna wõimuse laiendamise peale tarwitas. — Karlile järgnes troonil ta poeg, joodik Wenzel (1378—1400), kes mõne asjata katse järele, riigis korda loetada, oma jalga enam üle Böömimaa piiri ei tõfnud ja Saksamaal asjad nii laskis minna,

kuidas nad ise läkfiwad. Wiimaks lükkafiwad kuurwürstid ta, küll mitte ta hooletuse wõi kõlbmata eluwiiide päraft, waid lihtfalt omakasu-püüdistel põhjustel, troonilt maha ja tõstfiwad tema asemele Pfalzi krahwi Ruprecht'i (1400—1410) troonile, kes põrmuse langenud keisri-au jälle maksma püüdis panna, aga ilma tagajärjeta. Ruprecht'i surma järele hakkas Wenzel trooni jälle omale ihaldama; aga wiimaks leppis ta ka seega, et tema noorem wend Siegmund (1410—1437) keisritroonile astus. Keiser Siegmund oli wiimane walitseja oma suguwõsast. Tema surma järele walifiwad kuurwürstid ta wäimehe Albrecht II. Austriaft (1438—1439), ja kui ta aasta päraft ära suri, tema lallepoja Friedrich III. (1440—1493) keisriks. Nüüd oli troon jälle Habsburgide suguwõsa käes ja jäi nende kätte kuni „Saksa rahwa Rooma riigi“ offani. Küll ei olnud keisrikroonil enam kuigi suurft tähendusft, aga kui Habsburi sooft keisrid maailmas sellegi päraft tähtsast osa etendafiwad, siis ei olnud see neil mitte nii wäga riigi, kui oma perekonna maade waral wõimalik, mida nad kofimiste ja pärimiste teel osawasti suurendada oskafiwad.

6. *Sala-wandemeeste kohus* (Semgericht). — Saksamaa tükeldamise tagajärjel ei wõinud seal rahult ega leaduste austamisest juttugi olla. Alalised tülid wapustafiwad riiki, rõõwruütlite niu õitses, ja kurjategijad, kel omal tugew rufikas oli wõi kes mõne wägewama mehe kaiffes all seifiwad, wõifiwad õigust alatafa jalgade alla tallata. Aga siisgi oli üks wõim olemas, mille ees ka kõige kangekaelsimgi kurjategija wäriks, kui see ta aga kätte sai. See oli *Sala-wandemeeste kohus* ehk *fem-kohus Westfalimaal*. Tähendatud kohus arenes aja jooksul wanadest krahwikohtutest wälja ja muutus hilisemal kelkajal salakohtuks, mille wõimus üle terve Saksamaa ulatas. Kohtasid, kus kohut peeti, kuffuti „wabatoolideks“. Iga wabatooli eesoffas seifis „wabakrahw“, kes „wabakohtunikude“ kaasistumisel kohut mõistis ja wana kombe järele keisri enese käest woli sai kaebeluste elu ja surma üle offustada. Sellepäraft pidafiwad need Westfali kohtud endid keiserlikkudeks kohtuteks, millel wõimus pidi olema igalt poolt kaebtufi wastu wõfta, kui harilikud kohtud kaebajale õi-

gust ei teinud wõi kaebealusele ligi ei ulatanud. Wabakohtunikuks wõis iga waba mees saada, üks kõik kas ta talupoeg, linnaelanik wõi mõisnik oli. Et süüdlafi paremini tabada, loetafiwad sala-wandemeeste kohtud omale 14. aastafajal üle terwe Saksamaa liikmed („teadjad“) ja lõiwad sel kombel laialise salaühifufe; ifegi würistid ja keisrid astufiwad selle ühifufe liikmeteks. Teadjad tundfiwad üksteift ifeäralikkude märkide abil, kuid oliwad surmakaristufe ähwardufel kohustatud neid märkiid salajas hoidma. Sala-wandemeeste kohtud harufafiwad ainult surmawäärififi süütegufid. Kui kaebealune kutfekirja peale, mis harilikult selle losfi wõi linna wärawasle üles löödi, kus ta elas, kohtusle ilmus ja kaebajal korda läks tema süüdi selgeks teha, fiis tõmmati ta lähema puu oksa üles. Jättis ta aga kohtusle ilmutata, fiis mõistis wabakrahw ta üle tagafelja ofufu, „andis tema kaela kõie hooleks, tema furnukeha loomade ja lindude hooleks õhus“ ning käskis kõiki teadjaid aidata ofufult täide saata. Harilikult leiti hukkamõistetu mõni aeg hiljem puu offas rippuwat, millesle tähtedega ära märgitud nuga oli pistetud, märgiks, et furnu sala-wandemeeste kohtu ofufu peale oma elu oli kaotanud.

7. Linnade ühifufed. — Et aga Saksamaa läherdustest oludest hoolimata mitte täielikult metfikusle seifukorda ei langenud ja mõnest küljest kenasti edenes, tuli mõne maa-würsti tubliduseft, peasjalikult aga linnadest. Igal pool Europas oliwad linnad oma müüride kaiffel jõudfalt hoogu wõfnud. Nendesle kogus rahwast pakfult kokku, kelle pea-ülespidamifehallikaks kaubandus ja tööstus oliwad. Julge seifukorra tundmus ja kogutud rikkufe uhkus paifufafiwad linnakodanikkude rinda. Et end toore wägiwalla wastu kaiffeda, harjufafiwad nad end sõjariistu tarwitama; nad käfiwad aadelifoost rõõwliste losfiid lõhkumas ja puhastafiwad teefid riifujateft. Et ilmalikud ja waimulikud ifandad neid enamasti ainult kurnafiwad ja rõhufiwad, neile aga peaaegu mingifugust kaiffet ei andnud, rapufafiwad linnad würistide walifufu, kus wähegi wõimalik, maha ja hoolitfefiwad ife õigufe mõiftmife, korra jalalhoidmife ning elanikkude julge seifukorra eest, kuna nad oma walitud ametnikud ja raekohtud tegewufesle leadiwad.

Nõnda leidis wabaduse ja mehemeele waim, mis la-
geda maa talupoegadest pea-aegu täielikult ära oli lahkunud,
linna-müüride tagant pelgupaiga. Seal sai inimene jälle oma
loomulikud õigused tagasi, mis lääniolu tema käest ära röö-
winud wõi paremal juhtumisel kärpinu oli; kes linnas elas,
seda loeti wabaks inimeseks, üks kõik misluguolest seisusest ta
oli. Kõige esmalt hakkas linnas wabaduse ja seadusliku korra
kaitse all rahulik tegewus jälle kohe õitsema. Sinna kogus
kokku rikkus, mis mitte rööwimisest ega kurnamisest ei tulnud,
waid wirkusest ja kokkuhoidmisest, ja rikkuse kannul käiwiwad
haridus, kunst ning teadus, mille esitajateks 14. aastajajast
peale mitte enam waimulik ega aadeliseisus ei olnud, waid
kodanikud. Linnaelanikud muutusiwad ikka enam rahwa
tuumaks Italias, Prantsusmaal, Inglismaal ja ka Saklamaal,
mille põhja-, lõuna-, ida- ja õhtupoossed osad ilufatest ning ri-
kasteft linnadest kubiseiwiwad. — Juba walitsuse waheajal oli-
wad Saksa linnad omakeskis lepingusle heitnud, et oma wa-
badust ühisel jõul würstide maa-ahnistamise ja oma jõukust ja
kaubanduslist läbikäimist aadeli rööwihimu wastu kaitseda. Lin-
nade ühisustest ei jõudnud üksigi nii suurele wägewusele ega
kuulsusele tõusta kui Hanfa ühisus. Esialgu tehti leping ai-
nult Lübecki ja Hamburi wahel, kuid warsti ulatas see juba
pea-aegu üle kõigi Põhja-Europa mere-äärsete ja sisemaa kauba-
linnade, Hollandist peale kuni Eestimaani. Hanfa ühisuses loeti
ligemale 80 linna. Londonist ja Brüggest kuni Bergenist saadik
Norramaal ja Nowgorodist saadik Wenemaal seisis terwe kaup-
lemine Hanfa ühisuse käes. Tema laewawäed walitsesiwad Saksa
ja Lääne mere üle ning murdsiwad Lübecki linnapea juhatusel
wägewate Taani ja Skandinawia kuningate kõrkuse. Lübeck
oli jäädawalt Hanfa lepingu esilinn. Teised suured lepingud
ühendasiwad Rheinijõe äärsiid, Schwabi ja Franki
linnalid, kes oma tööstuse ja Italiaga kauplemise tagajärjel õit-
sesiwiwad. Sel kombel wõitsiwiwad Saksa kodanikud endile jõu,
mille ees würstid ja aadel wärisesiwiwad. Riigilinnadest
lugupidamine läks wiimaks nii suureks, et neile riigipäe-
wal würstide ja kuurwürstide kõrwale koht ning hääle-õigus
anti. Kui keisrid linnadega suurnikkude wastu ühendusesle olek-

siwad astunud, nagu Prantfufe kuningad tihti tegiwad, siis oleks wüirstide wõimu weel wõinud murda ja riigi ühtlult jalale seada. Aga see jäi tegemata, ja Wenzeli ajal wõitis Lõuna-Sakla aadel Württembergi krahw Eberhard Tülitseja juhatusel Schwabi linnade ühifuse Döffingeni küla juures täielikult ära (1388). Et ühtlasi ka Rheini äärsed ja Franki linnad raskesti lüüa saiwad, hakkas Sakla kodanikufeifufe politikaline mõju sellest ajast saadik langema. Lõuna-Sakla linnade ühifused lõpetati keisri käsu peale ära. Ka Hansa jäi aegamööda lõdwegemaks ega suutnud Põhja-Sakla linnasid pealetükkiwa wüirstiwõimu ikke eest enam hästi hoida, kuni ta kolmekümne-aastase usufõja ajal ise lõpulikult koost ära lagunes.

8. *Schweitslaste ühifus.* -- Keftwam kui teised oli see ühifus, mis Schweitfi talupojad Uri, Schwyzi ja Unterwaldeni maakondades ehk kantonites oma wahel tegiwad. Siin ilufates Alpi mägede orgudes Vierwaldstätti järwe kallastel oliwad talupojad enam wabadult jaksanud alal hoida kui mujal. Nad ise walisiwad oma ametnikud ja kohtunikud ja ei tunnistanud oma üle muud isandat kui Rooma keisrit. Warsti peale Habsburi Rudolphi surma asutasiwad nad lepingu, mis igawesti pidi keftma ja neile kõigi wäliste waenlaste wastu kaitses andma. Rudolf oli nendega küll heas naabruses elanud, aga tema järeltulijad, juba tema pojast Albrechtist saadik, katfufiwad Schweitfi rahwast oma wõimu alla suruda. Albrechti poeg Leopold, kes lõjawäega Schweitfi talupoegade kallale läks, sai nende käest Morgarteni lahingus (115) kibedalt lüüa, mispeale mitmed linnad, nagu Cuzern, Zürich, Bern j. t., talupoegadega lepingusse astufiwad. Selle lepingu põhjal sündis uus riik, nimelt Schweitfi wabariik, mis oma nime Schwyzi kantoni järele on saanud. Weel kord katfus Aulfria hertsog Leopold III. kokkuheitnud talupoegade ja linnakodanikkude käest wabadust ära riifuda, aga Sempanchi lahingus (1386) sai ta nende käest lüüa ja kaotas oma elu. Rahwajutt räägib, Aulfria rüütlid, pikad odad käes, piiranud talupoegade salga ümber, nii et neil kuhugi pääsemist ei olnud. Siis haaranud wahwa talupoeg Arnold Winkelried hulk

waenlaste odasid sülle ja surunud nad omale südamesse; nii saanud teised talupojad jälle hakkama ja lõõnud rüütlid surnuks. Veel pärastpoole, 15. aastajal, oskatiwad Schweitslased oma wabadust Burgundi kuninga wastu kaitsta ja tegiwad end keiser Maximiliani all (1493—1519) ka Saksa rahwa Rooma riigi küljest täitsa wabaks.

III. Wana aja uus elule-ärkamine.

1. Italia 14. ja 15. aastajal. — Juba mitusada aastat enne Schweitsit oli Italia Sakamaa küljest wabaks saanud. Aga kuna Schweitsi wandeühisus ustawalt kokku hoidis, lagunesiwad Italia linnade lepingud kohe ära, niipea kui nende julgemeelne heitlus Hohenstaufide wastu lõppes. See asjalugu sai Apennini poolsaarele hukatuseks, sest Italia sattus nüüd niisugusesse seisukorda, mis wana Kreekamaad meelde tuletab. Iga linn tahtis ainult oma pead mööda talitada ega hoolinud teistest; teine oli teise peale kade, ja alatistes tüldes püüdiwad tugewamad nõrgemaid ära häwitada wõi oma ikkesse paenutada. Sealjuures tarwitati ikka veel Guelfide ja Ghibellinide erakonna-nimesid, kuigi need oma wana tähenduse juba ammu oliwad kaotanud. Igas linnas walitsesiwad omakorda jälle ägedad erakondlised wõitlused wanade suurtsugu perekondade ja lihtsama rahwa wahel, sest wanad perekonnad püüdiwad walitsust ainu-ükli endi käes hoida, aga alam rahwas katkus ka omale mõju walitsuse asjade peale loetada. Nagu omal ajal Kreekamaal, nii tarwitiwad julged erakonnajuhid segadust ka siin selleks, et walitsusewõimu terwelt oma kätte ahnitseda. Keda rahwa meelitamine eesmärgile ei aidanud, see wõttis mürgi ja põue-oda abiks, ega põlanud ka palgaldatite salkasid ja werewalamiist, kui sel teel aga oma auhneid plaanid teoks wõis teha. Pääaegu kõik Italia linnad langesiwad wiimaks niisuguste ülekohtuste walitsejate saagiks. See saatus sai ka Milanole osaks, kes oma wabaduse peale nii uhke oli olnud. Milanos walitsesiwad iseäranis õelalt Visconti ja Sforza loost tirannid, kes tooruse poolest Caligulast wõi Neroist sugugi taha ei jäänud. Wiimaks lõppes üleüldine segadus seega, et Lombardiamaa Milano,

Veneziamaa Venezia ja Taskana Firenze alla läks. Need kolm linna ühes kirikuriigi ja Neapoliga olivad wiis Italia peariiki, milledest igaüks küll teisele hirmus oli, kuid üksigi nõnda tugew polnud, et poolsaart wõõraste wastu kaitsta oleks wõinud. Sellepärast sai Italia keskaja lõpul mängupalliks prantslaste, hispanlaste, Schweitslaste ja Sakslaste wahel, kes tema paremate osade pärast ifekeskis tüliwõiwad. Italia sattus uuesti mitmeks aastafajaks sellesse häbistawasse seisukorda, et ta wäljamaa lõna pidi kuulma.

2. Venezia ja Firenze. — Oma riigikeste hulga peale waatamata oli Italia tööstuse, kaubanduse, mereõidu ja rahwa jõukuse poolest elimene maa Europas. Venezia oli maailma kõige suurem kaubakoht, „merede kuninganna“ ja oma kirikukuplite ning marmoripaleede, oma toredate kaupluste, lugemata hulga laewade ning rohke arwu elanikkude poolest kõige kaunim linn Europas. Kuna Milanos tirannid walitsesiwad, oli Venezia wabariigiks jäänud, aga selle wahega, et seal ühe asemel mitu perekonda wõimust oma käes hoidesiwad. Ka Venezias oli kaua aega see pruuk maksnud, et igale kodanikule tee riigiametite peale waba hoiti. Siis aga hakati igalugulid takistusi ja kiffendusi tegema, ning 1300. aasta paiku tunnistasiwad wabariigi suure nõukogu liikmed nõunikukohad oma perekondade päritawaks ofaks ning paniwad teistele kodanikkudele tee selle kui ka muude ametite juurde kinni. Sellest ajast saadik olivad need eesõiguslised perekonnad, kellede nimed ifeäralikku kirja, nõndanimetatud *kuldramatusse*, üles tähendati, Venezia aadel. Nende wõimupiiride kärpimise kassid lämmatati werise waljusega ära. Et üksigi aadelimees walitsust ülekohtuselt oma kätte ei saaks kiskuda, seati doge'de (l. doodfhe) ehk hertsogite, s. o. riigipea wõimule hästi kiffad piirid ja anti neile peale suure nõukogu, kus kõik perekondade pead ühes oma täiealiste poegadega istusiwad, weel hulk muid walitsuskohte abiks. Nõnda walwas *kümne mehe sala-nõukogu* põhjusleaduse puutumatusle järele koleda waljusega. Temal oli meelewald kõigi kodanikkude, ifegi dogede elu ning surma üle. Igal pool liikusiwad tema nuuskurid ning uuliffatele olivad wäskled lõukoerte

kujud üles seatud, millede ammuliifeiswad lõuad salakaebtuste wastuwõtmise kohaks oliwad. Keda kümne mehe nõukogu hukka mõistis, see kadus jäljetult, kui tina tuhka. Teiselt küljelt aga ei wõi ütlemata jätta, et Venezia aristokratia oma riigi hea käekäigu eest kõige paremini hoolt püüdis kanda. See polnud weel kõik, et Venezia kõigilt oma kaaswõitlejatest kaubandusewäljal ette jõudis, et tema maade piirid Po jõe madalikuft üle Istria, Dalmatia, Ionia saarte, Morea ja Kreta kuni Kyprose saareni ulatafiwad, et ta hiiglatööde abil oma laguniid ehk lannumerefid mitte soomaaks ei lasknud muutuda, waid seal oli ka rahwa alamate kihtide eest tublide hospitalite ning igaluguste awaliste asutuste abil paremini kui kusagil mujal hooliffetud. Nõnda on siis arusaadaw, mispärast Venezia riiki weel kaua pärast tema kaubandusliku suuruse lõppu imestati ja eeskujuks seati. — Kuna Venezia aristokratlik wabariik oli, efitas Firenze ehk Florenz, kus käsitööliste sumptid aadeliwalitfufe oliwad kukutanud, demokratlikku wabariiki. Firenze oli uuema aja kunsti ja teaduse kodupaik ning sel ajal waimlifelt kõige rohkem edenenu linn Europas; ta oli nagu uuesti elule ärganud Athen. Kõrgesti haritud Cosimo de' Medici (l. meeditfhi), oma aja kõige rikkam kaupmees, etendas Firenze demokratia juures Periklese osa; kolmkümmend aastat otfa juhtis ta rahwa usalduse saatel wabariiki tublilt (1450. a. ümber). Tema pojapoeg Lorenzo Hiilgaw oli waimuannete ja mehiluse poolest wanaisa taoline; kuid tema tüüris juba lausa tirannia poole, mispärast ka tema pojad linnast minema kihutati.

3. Humanismus. — Hellenlastest saadik pole üksigi rahwas maailma hariduse peale nõnda suurt mõju awaldanud kui Italia rahwas 14. kuni 16. aastafajani, ja peale Athena ei ole üksigi feine linn nõnda palju suuri mehi üksteise järele sünnitanud kui Firenze. Siin elas 1300. aasta ümber luuletaja Dante, kes oma luuletöös „Jumalikus komödias“ elu peale surma põrgus, wahetules ja taewas nii liigutawates ja toredates kujudes kirjeldab, et teda ristiusu kiriku Homerosleks nimetatakse. Nagu Dantet kõige suuremaks Italia lugulaulude loojaks peeti, nii seisis tundeluules esimesel kohal jällegi firenzlane, ni-

melt Petrarca (1350. aasta paiku). Nende kahe luuletaja kirjatööde mõjul tõusisgi Firenze murrak Italia rahvuslikeks kirjakeeleks. Kuid Petrarca mõjus veel teiftgi pidi wägewalt: tema andis nõndanimetatud renaissance (l. roneslaangs) ehk wana aja uuesfiärkamisele hoogu. Küll ei olnud teadmine Apennini poolsaare suurest minewikult, kus ta Rooma kaudu maailmale seaduli andis, itallaste juures kunagi täielikult ära kustunud, — wägewad waremed ei laiknud seda sündida. Kuid peale mõne luuletaja ei tuntud wanast ajast õige midagi. Isegi kloofrites, mida teaduse pelgupaikadeks loeti, wedeleiwad wanade kirjanikkude waimutööd korratult hunnikusse loobitud pergamentirullidel ilma akendeta ruumides, kus neid rotid ja niiskus häwitafiwad wõi ka, mis weel pahem, munkade hoolimatus ja asjatundmise puudus. Sest alatihti tuli ette, et mungad uut pergamenti osta ei tahtnud, waid wanalt pergamentilt wanade kirjanikkude tööd maha kaapisiwad ning sinna pühade iikute elulood ja muud ufufisulifed kirjad peale kirjutafiwad. Petrarca oli esimene, kes wanade kirjanikkude tööfid häwitamise eest püüdis kaitseda ja neid hoolikalt hakkas uurima. Igalt poolt laskis ta wanu pergamentirullifid otfida ja otis neid üles, wõi tegi selleks otstarbeks ka ise suuri reififid, mis enamasti ikka heade tagajärgedega lõppefiwad. Ühel päewal leiti ta furnult oma raamatukogult, kus ta kummuli ühe raamatu peal puhkas; ta oli südamerabandufe saanud. Petrarca kaaskodanik ja õpilane B o c c a c c i o (l. bokatfho) õppis Kreeka keele kätte ja oli kaua aja takka jälle esimene õhtumaalane, kes Homerofo lugulaulufid alguskeeles oskas lugeda. Mõlema kirjaniku püüded leidfiwad nobedat järeloomamift. Hakati kirglikeft wanu kirjalid ja muid wana aja riismeid otfima; Italia afus päris näljaõhinaga kreeklaste ja roomlaste rikka waimu ilma sünnituste kallale, ja nende uurimiste tagajärjel tekkis koguni uus teadus, mida h u m a n i s m u s e k s kutsutakse (lad. k. sõnast *humanus* = inimeseife puutuw) seft et ta mitte, nagu scholastik, ufufilifi küsimufi ei harutanud, waid inimese waimujõudufid üleüldife wanade kirjanikkude ja mõttetarkade klasfiikaliste tööde najal katfus harida. Paawstid, würstid ja wabariigid katsufiwad kuulfaid „humanistifid“ üksteife tõttu

oma poole wõita, ja kõigis suuremates linnades asutati iseäralikud õpekohad wanade keelte tarwis. Kedagi ei peetud enam haritud inimeseks, kes mitte kelkaja labase, munga Ladina keele afemel kõlawat Cicero aegset Ladina keelt ei osanud kõneleda. Ilegi naesterahwad kõnelesiwad ja kirjutasiwad selles keeles osawalt. Mitmed õppisiwad ka Kreeka keele ära, iseäranis sellest ajast saadik, kui türklased Konstantinopoli linna ära wõitsiwad ja palju kreeklasti Italiasse põgenes. Firenze seisis uue teaduse edendamise poolest teiste linnade eesotlas; Cosimo ja Lorenzo de' Medici tõitsiwad ta kunstnikkude ja õpetajate koduks ning mitte asjata ei kulluta seda ajajärku ajaloo Medici de ajajärguks. — Waimuelule andis humanismus wägewa pöörde. Wana pagana-aja peale waadati kui kuldse minewiku peale tagasi ja püüti teda niihästi sõnas ja kirjas kui ka elus, kommetes ning wiisides järele aimata. Kes aga kreeklaste ja roomlaste kangelasi omale eeskujuks wõttis, see ei wõinud kelkaja kiriklist sallimatust heaks kiita. Wabamad waated usuasjade kohta pääsiwad wõidule, ja kiriku wõimus inimeste meelte üle lõi wankuma. Senini oli kiriklik teadus ehk scholastik kõik teised teadused tagali tõrjunud ja ülikoolides waidlesiwad professorid ning üliõpilased isekeskis ainult kirikuõpetuse keeruliste küsimiste üle. Nüüd aga ilmus ühe korraga terve kogu teadusi jälle päewawalgele, nimelt need, mis wanade kreeklaste ja roomlaste juures au sees oliwad seisnud. Ajalugu, maadeteadus, arwuteadus ja looduse teadused sündisiwad uuesti elule. Ka kunstis tuli suur pööre. Kui Rooma ehituli, nende sambaid, lookalid ja kuplid tundma õpiti, hakati senini pruugil olnud Gooti ehituskunstist lahkuma ja wanade ehituste najal hoopis uut ehituswiisi, nõndanimetatud renaissance'i wiili looma, mis firenzeist, oma sünnipaigast, igale poole laiali lagunes ja Gooti ehituswiisi lõpeks hoopis kõrwale tõrjus. Wanade marmori- ja waskkujude järele, mis usinad korjajad Rooma ning muude linnade waretetest wälja kaewasiwad, tõulsi kujuraimuse-kunst uuesti elusse, ja ka maalikunst sai kreeklaste ning roomlaste imestusewäärilistest piltidest palju hoogu.

4. Trükikunsti leidmine (1440. aasta paiku). — Itaaliast lagunesiwad renaissance kunst ja haridus pikkamisi üle terve Öhtumaa laiali. Selleks aitas iseäraliselt kaasa ka hulka leidusi 15. aastaja esimesel poolel, mis wõimalikuks tegiwad kunstitöösid ja raamatuid lugemata hulgal walmistada. Kõige wanem neist leidustest oli puulõike-kunst, mis arwatawasti Saklamaal wõi Madalmaadel tarwitufel oli ja mis selles peitub, et kujud ja tähed puu sisse lõigatakse, wärwiga üle wõitakse ja siis paberi peale surutakse. Warsti hakati niisamafugulid kasseid ka waskplaatidega tegema ja selle tagajärjel sündis wafelõike-kunst; puu- ja wafelõike-kunsti arenemine kandis kunsti arusaamist igasfe majasfe. Ühtlasi aga walmistasiwad need leidused ka raamatutrükimise-kunsti leidmisele teed. Senini oli uusi raamatuid ainult ärakirjutamise teel saadud. Kord oli Colimo de' Medici 45 kirjutajat palganud, kes talle 22 kuuga 200 raamatut ära kirjutasiwad. Praeguste palgaolude järele oleks ta neile 100.000 franki palka pidanud maksma; üks raamat oleks tal seega 500 franki (umbes 188 rbl.) maksma tulnud. Sellepärast oliwad raamatud siis ka nõnda kallid, et mõne saja-andelise raamatukogu omandamine juba suurt waranduslist jõudu nõudis. Korruga tuli üks sakslane, Johann Gutenberg, Straisburis mõtte peale üksikuid tähti metallist walada, tähti lõnadeks kokku liita, musta wärwiga üle wõida ja neid siis paberi peale preslida. Kui ta kassed Straisburis nurja läksiwad, rändas ta oma kodulinna Mainzi ja astus seal ühe kullaspepa Sust'iga ühendusesse, kes talle raha laenas. 1455. aastal tuli esimene suurem raamat trükist wälja, nimelt ladinakeelne piibel. Kuid natukene aega enne raamatu walmisfaamist hakkas Sust Gutenbergi käest laenatud raha tagasi nõudma, ja et see maksta ei saanud, pidi ta oma trükikoja kohtu otsust mööda Sustile andma. Sust, kes trükikoda Gutenbergi tööliste Peeter Schöfferi abil edasi pidas, pistis nüüd Gutenbergi leiduse esimese wilja oma tasku. Kuid tüsstatud leidjal läks siiski korda uue trükikoja awamiseks raha saada ja nüüd walmistasiwad Gutenberg ja Sust üksteise wõidu kenaid raamatuid. Esiotsa hoidliwad nad oma kunsti salaja ja kõik maailmas

tas Mainzi meeste odawate raamatute üle, mida nõiduse abil arwati walmistatud olewat. Kuid sellide kaudu tuli saladus peagi awalikuks ja warsti asutati kõigise Europa suurematesse linnadesse trükikojad. Noort kunsti edendas ißeäranis mõjuwalt see asjalugu, et natukene aega ennemalt kalli pergamendi asemel paberit tarwitama oli hakatud. Paberi leidjad on hiinlased, aga arablased tõiwad ta Europasle.

IV. Usupuhastuse katsed.

1. Cola di Rienzi (1350). Kirikulõhe (1378—1416). — Kuna wärske elu igal teadusepõllul walitsema hakkas ja suurepäralised leidused uut aega ette kuulutatiwad, oli ristiufu kirik kõige wilettamas häwinemise-seisukorras. Awignonis, kus paawstid 70 aastat otla oliwad asunud, seiliwad nad täielikult Prantse walituse meelewalla all, kelle nõudmise järele nad maailmale kas õnnistust wõi needmist jagasiwad. Küll kutsutiwad Rooma linna elanikud, kel seega, et paawst mujal elas, palju rahalist kasu ja au kaduma läks, paawstiid Rooma tagasi, aga asjata. Wiimaks püüdsiwad nad adwokat Cola di Rienzi juhatusel wabariiki uuesti jalale seada (1350 a. ümber). Cola di Rienzi oli Petrarca sõber, wäga suure kõneanniga inimene ja oskas rahwa peale sügawat mõju awaldada. Aga warsti tüdinesiwad roomlased oma eestwedajast, kes rahwatribuni nime all ikka enam hariliste Italia wägiwallawalitsejate teedele kaldus, ära, lõiwad ta surnuks ja hakkasiwad rohkem kui kunagi ennemalt paawsti walituse järele igatsust tundma. Wiimaks ometi leidis paawst, kes Rooma tagasi julgeltulla. Kui ka tema jäieltulija siia otsustas jääda, walisiwad Prantse poole hoidjad kardinalid wastupaawsti, kes Awignoni elama asus (1378). Wanade paawstide surma korral waliti mõlemil pool ikka uued, ja nüüd oli ristirahwal kaks pead, kes ühes oma poolehoidjatega teineteist wastastikku needliwad.

2. Kiriku kõlwatus. — See lõhe ehk ichisma, nagu teda Kreeka keele sõnaga kutsutakse, polnud ainsam wiga, mida kirik põdes. Kõige pahem asi oli see, et paawstid oma wõimuseft kullakaewanduse tegiwad, et nad waimulikkude koh-

tadega hoopis pöörasemalt sahkerdasiwad kui ilmalikud walitfufed seda kunagi oliwad teinud. Iga uus peapiiskop, piiskop wõi klooftriülem pidi omale paawsti käest suure summa eest kinnitufe oftma; iga alam waimulik, kelle sisetulek aastas üle 24 kuld-guldna ulatas, oli kohustatud ametisise astumisel aastapalga Rooma ehk Avignoni saatma. Teised makfud, millega kirik Öhtumaad kurnas, kandfiwad „Peetrufe penningi“, „ristifõja kümnnufe“ ja muid nimelid. Peale seda oliwad paawstid igal ajal walmis neid lugemata käskufid ja keeldufid, milledega nad terve inimlise elu oftekui wõrguga ümber oliwad põiminud, makfu eest tagafi wõtma. Kirik õpetas, et Jumal kahesewale patufele eestpalwete mõjul preeftri andeksandmise tagajärjel peale pihti küll igawefed karistufed kingib; ajalikud karistufed aga jääwad alles ja ootawad inimest ofalt maapealises elus, ofalt peale surma puhastufe- ehk wahe-tules, ja selle puhastufetule walud käiwad kõigest üle, mis inimese õelus wälja fuudab mõtelda; Kristufe lepitufesurma, püha Maarja, pühade meeste ja naeste ning ufukannatajate heategude läbi olla kiriku wõimu all suur tagawara heategufid, mille abil tal wõimalik olla Jumala käest inimestele ajaliste karistuste mahajätmist ja hingedele puhastufe tuleft pääsemist nõutada. Kuna waremad paawstid läherdusi „andeksandmisi“ wagade tegude, nagu näitufeks ristifõdadest ofawõtmise, teatud kirikutes palwetamas käimise j. m. eest jagafiwad, wõis neid nüüdsete paawstide käest ka paljalt raha eest saada. Takliiraamat määras korrapäraft ära, kui palju mingi patu andeksaamine maksma tuli, ja nii woolafiwad kõige risirahwa käest paawsti kalitfasise määratud summad kokku. Rahaga, mis sel teel saadud, elafiwad paawstid ja kardinalid oma lugemata õuekondlaste ning ametnikkude selfis lodewat prassimise-elu. Room ja Avignon saiwad uueks Babyloniks. Niifamafugufel wiifil, muud kui wähe-ma toredufega, prassifiwad ka peapiiskopid ja piiskopid, ning nagu karjafed, nii oli ka kari. Preeftriseilufes walitfeliwad piirita teadmatuf ja toorus. Mitmed kirikuõpetajad oliwad kui joodikud ja ropu nalja tegijad kuulfad ning tihtipeale oli kirikumõis ühtlasi ka kõrts. Klooftrites oli endine tegewus enamasti piirita laiskufele maad andnud ja fagedasti walitfes seal

kõige nurjatam kombekõlwatus. Mis ime siis oli, et inimesed ulu kui filmakirjateenistuse peale hakkasiwad waatama! Kes õige palju palweid jõudis lugeda, würgalt paastus, kirikule raha kinkis ja püha Maarja pilti ning pühade inimeste jäänuseid kummardamas käis, millel igasugused imetegewad jõud küljes üteldi olewat, see luges ennast wagaks ja lootis peale surma kindlasti õndsaks saada.

3. Pifa ja Konstanzi konffiliumid (1414—1418). — See seisukord kurwastas tõliseid wagasid wäga, ja ikka sagedamini hakkas hääli kostma, kes kirikuelule parandust nõudsiwad: kiriku pea ja kiriku liikmed ühtlasi pidiwad uueks loodama. Ristiustuliste esimeselt ülikoolilt Pariisis läks üle üldise kirikukogu kokkukutsumise soow wälja, ja pandi ette sellel kirikukogul schismat ära lõpetada ning uuendusi maksma seada. Hulga kardinalide kuffe peale tuligi kirikukogu ehk konffilium Pifa linna kokku; see seletas, et tema paawstidest kõrgemal seista, heitis mõlemad senised paawstid ametist kõrwale ning walis uue. Aga kuna mõlemad kõrwale heidetud paawstid konffiliumi makswaks ei tunnistanud ja neil kummagil ka oma poolehoidjad oliwad, siis oli nüüd koguni kolm paawsti korraga ja ali läks halwemaks kui ennem oli olnudgi. Wiimaks suutis keiser Siegmund kõige nurjatuma neist kolmest paawstist, Johann XXIII., kes waremalt mererõõwel olnud, nõnda kaugele meelitada, et ta Konstanzi linna uue kirikukogu kokku kuffus (1414). Terwe ristirahwas ootas nüüd kõige suurema põnewusega selle konffiliumi otsusi. Igalt Euroopa nurgalt woolas linna olawõtjaid kokku. Mitte kunagi ennemalt polnud maailm nii palju igalt rahwusest kõrgeid waimulikku ja ilmalikka aukandjaid, paawsti ja keisriga eesofas, koos näinud. Sel puhul loeti linnas 70.000 wõõrast inimest, nende hulgas kõrgete isikute saatjad, kaupmehed, weiderdajad ja igasugused uudishimulised. Nii suurele kirikukogule ei suutnud schisma paawstid mitte wastu seista. Johann XXIII., kes ära püüdis põgeneda, kui konffilium teda ametist tagasi sundis astuma, heideti kui mõrtsukas, keda ka muudes nurjatutes kuritegudes süüdistati, paawstitoolilt häbiga kõrwale. Teine paawst pani oma au wabatahtlikult

maha; kolmas, kes konfiliumi otsuse kangekaelselt täitmata jättis, sattus kõige ilma põlgtuse alla, ning konfiliumi poolt walitud uus kirikupea Martin V. tunnistati igal pool õigeks paawstiks. Schisma oli lõpetatud, aga asjaoludesse ei tulnud sellegipärast parandust. Uus paawst oskas uuenduse käpilewõtmist kawalalt edasi lükata, kuni külgehakkaw tõbi lahti pääsis ja paawst mahti sai konfiliumi koju laata (1418).

4. Wiclif († 1384) ja Hus († 1415). — Aga mis wõisgi sellest koosolekust oodata, kes mitte ei põlanud kefferikohtuks heitmast! Kuna laialisemad rahwahulgad kirikuolude parandamist konfiliumidelt ootasiwad, usaldasiwad üklikud julged mehed oma käe peal kui usupuhastajad wälja astuda. Nõnda oli Oxfordi ülikooli tähtsam õpetaja, suuresti haritud Wiclif, paawstide walitfusehimu ja ahnuist ning kõrgete ja madalamate waimulikkude kombelõtwust sõnas ning kirjas terawalt laitnud. Piibli peale toetades, mis ta ise Inglise keelde tõlkis, julges Wiclif koguni messa, pihti, piltide- ja pühade-austamise, mungaelu ja muud kirikupruugid risiufu iseloomu wastu käiwateks nähtusteks tunnistada. Eialgu leidis Wiclif oma õpetusega rahwa seas ja Inglise suurnikkude keskel palju poolehoidjaid; kuid Wat Tyleri talupoegade-mäss hirmutas ta tähtsamad sõbrad ära, wastased süüdistasiwad teda rahwa üleskihutamises, ja kuna Wiclif ise weel rahulikult ära sai surra, hakati tema õpetuse tunnistajaid werifelt taga kiufama. — Korraga aga hakkas tema õpetus kaugel B õ õ m i m a a l juuri ajama. Siin kogus Praga ülikooli õpetaja ja professor, sügawtõlise ja tõe järel janunewa waimuga J a n H u s , Wiclifi kirjadedest omale waimustust kiriku kõlwatuse wastu wõitlemiseks, ning kõneolawus ja aadetepuhtus wõitfiwad peagi böömlaste südamed tema poole. Ei üklikute araneedmine ega üleüldine kirikuwanne suutnud Husi poolehoidjate truudust ta hingekarjase wastu murda. Siis kufus Konstanzi konfilium Husi oma ette wastust andma. Hus lootis oma ilmsüütuse ja keisri kaaskirja peale, mis temale kaitset tõotas, ja läks. Kuid waevalt jõudis ta Konstanzi, kui ta juba wangi wõeti, ja wilets Siegmund laskis ennast seega rahule trööstida, et kefferi wastu waja ei olla sõna pidada. Pika wangitornis waewlemise järele

viidi Hus konfiliiumi ette ja kästi teda seal oma arwamised ekslikuks tunnistada. Kui aga Hus mehifelt selle nõudmise wastu seisis, tunnistas konfiliium ta ketseriks, preestri ault lahti ning laskis ta tuleriidal, ketserimüts peas, ära põletada. Nõnda suri aus mees oma aadete eest kannatajafurma. Aasta hiljem tabas tema lõpra ja mõttewenda, Praga linna ufuteadlaist Hieronymust seefama saatus. — Aga böömlased tõiwad oma armlastele õpetajatele koleda mälestusohwri. Husli poolehoidjad, keda tema nime järele husiitideks kutsutakse, tõissiwad tulises wihas mäslu ja tapsiwad mungad ning waimulikud maha. Küll saatis keiser Siegmund riigi sõjawäed nende wastu wälja, küll laskis paawst nende wastu ristisõja wälja kuulutada, aga kõik asjata: husitlased puistasiwad oma ofawa sõjapealiku, pimedat Žizka (l. Ihihka) julatufel kõige suuremad sõjawäed ära ja kohutasiwad terwet Sakamaad kümme aastat ofa oma rõõwkaikudega. Alles peale Žizka surma, kui böömlased ifekeskis tülise läkisiwad, sai Siegmund tötuste ja järelandmiste abil Böömimaa uuesti oma wõimu alla, kuid maa, mis Siegmundi isa õitswale järjele oli tõstnud, oli nüüd laastatud ja seisis waremetes.

5. Baseli konfiliium (1431—1448). Aleksander VI. ja Savonarola (1498). — Juba husitide sõja ajal oli Baseli linnas uus konfiliium kokku tulnud. See algas julgelt wõitlust Rooma kiriku kõlwatufe wastu; paawsti, kes temale wastu hakkas, tunnistas ta koguni ametist lahti. Aga ta ei jaksanud oma ofufi maksma panna, sest paawst oskas keisri Friedrich III. ja enama jao würstlid oma poole wõita; nii pidi konfiliium ilma midagi korda saatmata koost laiali minema. Nõnda oli siis selgeks saanud, et konfiliiumideff kiriku wigadele parandamist loota ei maksnud. Paawsti wõimu kek kohas aga oli ahi aja jooksul weel halwemaks läinud. Apostli toolil istusiwad kas õpetatud humanistid, kes kirglistelt raamatuid kogusiwad, ilufaid hooneid ehitasiwad jne., aga kirikuff suuremat ei hoolinud, wõi jälle nurjatud lõbukütid, nagu hispanlane Aleksander VI. Borgia (l. bordiha), keda häbematufo ja õelufe poolest küll Rooma kõige wiletsamate keisrite kõrwale wõib leada. Selle paawsti ajal tõufis weel kord üks

wägew hääl walitsewa kõlwatuse wastu. Sirenzes, kust Medic walt ära oliwad aetud ja rahwawalitus maksma pandud, jõudis Dominicuse ordu munk Savonarola oma südantwõitwa kõneosalusega nii suurele mõjule, et suurtsugu mehed ja naesed oma uhkuseasjad awalikult ära põletasiwad ning uut kombepuhast elu algasiwad. Oma jutlustes ei jätnud Savonarola ka paawsti puutumata. Paawst püüdis Savonarola suud seega sulguda, et ta julgele mungale kardinali-au pakkus; Savonarola aga wastas, et ta usukannataja punast kübarat kardinali punasest kübarast armsamaks peab. Nüüd heitis Aleksander Savonarola kirikuwande alla. Savonarola ei hoolinud sellest. Aga warsti kaldus ülewõim Sirenzes tema wastaste poole. Ta wõeti wangi, tunnistati paawsti poolt usufalgajaks ja walituse poolt mäsfajaks, ning lõpetas oma elu wõllas. Juba plaaniffes Aleksander VI. kirikuriiki kui päritawat würstiriiki oma pojale, wennatapjale Cesare (l. fhesare) Borgi'a'le jätta, aga ta jõi enne seda kogemata mürgitatud weini, mis ta lõunafõõgil ühele kardinalile tahtis anda, ning suri ära. Kirik oli nõnda sügawale alla langenud, et see metssaline 11 aastat karistamata kirikupea olla wõis!

V. Islam ja ristiusk.

1. Kalifiriigi ots (1258). — Kuna ristiusku õhtu-maa oma kiriku kõdunenud seisukorra peale waatamata ikka suuremale tulewikule wastu sammus, oli islami-ilma peale surmauni langenud. Mongolia tühjal kiltmaal astus 1200. aasta ümber ajaloo-näitelawale keegi Dhihingis-khani nimeline riikidewõitja, kes oma sõjakäikude ja metssiku tooruse poolest ifegi Attilast üle käis ja pea-aegu terve Aasia oma alla heitis. Tema järeltulijate ajal tikkusiwad mongollased ka Europasle, heitsiwad Wene-maa oma alla, mis neile 200 aastat otta maksu makkis, ja rühkiliwad kuni Poolamaa ja Schlesiiani edasi, kus nad endi ülewõimuga Liegnitzi linna lähedal Sakla-Poola rüüfliwäe ära häwitasiwad, kuid selle wiladuse üle, mis rüütlid üles näitasiwad, ära kohkusiwad ja ümber pöörasiwad (1241). Üks Dhihingis-khani pojapoegadest tegi kõdunenud kalifiriigile otta peale, sest ta wõttis Bagdadi linna

1258. aastal tormiga ära ja noffis 200.000 inimeft maha, nende seas ka wiimase Abbalidi tõuif kalifi. Kuhu õelad mongollased iiales jala tõiftiivad, seal külwafiivad nad surma ja hukatuft wälja. Kõige õitwamad linnad idamaal põletati maha, terwed rahwad piinati furnuks, kõik kunifttööd ja raamatukogud põletati ära ja arablaste kõrgel järjel seifaw haridus purustati täielikult waremeteks.

2. *O s m a n i d* (1300. aastast saadik). — Selle eest, et Arabia haridus mitte jälle wõidule ei saaks pääseda, hoolitfetiwad türklased, kelle wõitute tagajärjel aga islam weel kord suurele wälispidifele wägewusele tõufis. Mongollasi kartes oli üks senini tundmata Türgi suguharu, nagu enne seda mitu teiftgi Türgi suguharu, oma kodumaalt, Turanist, lääne poole rännanud ja Wäike-Afias paika pidama jäänud. Pealiku *O s m a n i* all (1300. aasta ümber), kes end „sultaniks“ hakkas kutsuma ja kelle järele terwet suguharu osmanideks hüüti, hakkafiwad liisetikkujad nüüd Wäike-Afias maid oma alla heitma ja tõufiivad mongollaste walitfufe langemise ajal suure kiirufega wägewamaks. *Osmani* järeltulijad läkfiwad üle Bosporufe wäina ja kiskufiwad *Balkan* i poolsaare tükk tüki järele oma kätte. Siin oli Byzantioni riik täiesti lagunemas. *Ida-Rooma* keiser walitfes ainult weel pealinna ja selle lähema ümbruskonna üle; sellewastu oliwad *Slaawi* suguharud *Serblased* ja *Bulgarlased*, kes seiftsmendal aastafajal poolsaarele tungifiwad ja sinna elama jäiwad, omale iferiigid afutanud. Nüüd rajafiwad türklased omale suure wõidu tagajärjel, mis nad serblaste üle a. 1389 saiwad, tee walitfufele. Sultan *Bajesid* häwitaf 1396. aastal *Nikópoli* juures wägewa kristlaste sõjawäe ära, mis kuningas *Siegmundi* all *Donau* kallast mööda temale wastu oli rutanud. Misgi asi ei oleks sultanit nüüd *Konstantinopoli* ärawõitmiseft enam tagafi hoidnud, kui mitte tema seljataguft üks teine, weel tugewam wõitja ähwardanud ei oleks. Mongollane *Timur* ehk *Timur-Lenk* (see tähendab lonkur *Timur*) oli *Dshingis-khani* riigi jälle jalule upitanud ning *Mofkwaft* kuni *Dehli*'ni, *Hiina* müüriif kuni *Wahè* mereni kõik rahwad õnnetuks teinud ja igale poole suitfewaid linnafid ja pealuude-kuhje enefest mälestufeks maha jät-

nud. Nüüd tungis ta ka sultan Bajefidi kallale; Bajefid läks talle *Angoda* linna juures *Wäike-Afias* wastu, kuid sai lüüa ja langes Timuri kätte wangi, kes teda kuni ta eluotfani raudpuuri sees enefega kaafas wedas.

3. *Konstantinopoli ärawõitmine (1453)*. — Peale Timuri surma lagunes *Mongoli* riik jällegi mitmeks osaks, ja osmanid wõtsiwad uuesti wõimust. Juba oliwad tema sultanid ligemale sada aastat *Adrianopolis* walitsenud, kui *Mohammed II.*, kõige tähtsam *Türgi* sultanite hulgaft, nõuks wõttis *Kreeka* riigi warjuelu ära lõpetada ja pealinna ära wõita. Õhtumaa, mis kauge *Jerufalema* ärawõitmise peale omal ajal miljonid inimese-elusid ära oli raisanud, ei liigutanud *Konstantinopoli*, selle *Europa* wõtme kaitsemiseks sõrmegi. Üksnes *Genova* saatis keisrile natukene abi. Keiser, kes, niifama kui linna asutajagi, *Konstantini* nime kandis, offustas wähemalt auga surra. Kuigi ta lõdwaks jäänud ilmalinnalt waewalt 6000 sõjameest kokku suutis ajada, läks tal genovalaste wahwa pealiku *Giustiniani* (l. *dihustiniáni*) abil siisgi korda linna *Mohammedi* lugemata wäehulkade wastu pea-aegu kaks kuud offa kaitsta. Kui wallid juba puruks oliwad põrutatud, tuli 29. mail 1453 tormijooks. *Giustiniani* sai haawata, *Konstantin* suri kangelasefurma, elanikud tapeti maha wõi tehti orjadeks ja *Sofia* kirik muudeti *Mohammedi* usu templiks. *Konstantinopoli* langemine ajas ristiusku rahwale hirmuwarinad peale. Juba ähwardas meffik wõitja oma hobusid *Rooma* *Petri* kirikusse lõõma wiia ja kassus *Ungria* sse sisse tungida. Kuid siis lõi *Ungria* rahwa kõige suurem kangelane *Hunyadi János* (l. *hunjadi-jaanosch*) tema sõjawäe *Belgradi* all puruks (1456). *Balkani* poolaar aga oli *Europa* iselaadi täielikult kaotanud. Nüüd walitsiwad seal harimata metslased, kes wõidetuteft sugu, kommete ja usu pooleft lahku läksiwad ja oma wõimust ainult kõige toorema wägiwalla abil alal püüdsiwad hoida, sest et nad wõidetutega ühte ei wõinud sulada. Mäherdusi abinõusid nad sealjuures tarwitasiwad, näitab üks *Mohammed II.* seadus, mis igale sultanile kohuseks tegi troonile astudes kõiki oma wendasid ära tappa; sel teel taheti riiki sifemiste põrutuste eest kaitsta

ja riigi ühtluse alal hoida. Oma alamatele jätsiwad sultanid nende usu alles, selle wastu tehti aga hulk ristiusulisi pärisorjadeks ja anti kõige oma warandusega türklastele lääniks, kes selle eest kohustatud oliwad ratta sõjawäes teenima. Kõik ristiusulised pandi raskele maksude ja orjuste alla. Kõige rõhuwamalt aga mõjus „poistemaks“. See awaldas ennast selles, et iga wiie aasta tagant kõige ilusamad ja tugewamad ristiusku poiskesed oma wanemate majalt ära wiidi, islami-usus üles kaswatati ja sõjamehe elukutse wastu ette walmistati. Nendest wägiwallaga kogutud poiskestest tekkisgi kardetud ja niissharide jalawägi, millest Osmani riigile kõige mõjuwam tugi sai.

4. Granada langemine (1492). — Kuna islam Lõuna-Euroopa idapoolisel poolsaarel aset wõttis, läks talle selle wastu läänepoolne poolsaar kaduma. Cordoba kalifiriik oli toreda õitseaja järele lõdwaaks jäänud ja hulgaks wäikesteks riikideks jagunenud, kes oma wahel alati tülitseiwad. Et maurid, nagu mohammedlasi Hispanias kutsuti, kriitlastele warimine alla ei jäänud, tuli sellest, et wiimased ise ka oma jõu ära oliwad killustanud ja mitmeks riigiks lahku läinud. 15. aastaja keskel oli nendest riikidest weel neli alles, kolm suuremat, Portugal Atlandi ilmamere läänekaldal, Kastilia poolsaare keskkoahas ju Aragonia idas, ning üks wäiksem, Navarra, mõlemil pool Pyrenei mägelid. Portugali tähtsaks tegewusepõlluks sai, selle järele kui riik oma piirid kuni poolsaare lõunaotsani oli sirutanud, meresõit. Aragonia wõitis omale Wahe meres wõimkonna ja heitis Sardinia ning Sicilia saared oma alla; Kastilia aga päris mauride käest ärawõetud maadest lõwiosa omale. Ainult kaugel lõunas, Sierra Nevada mägestiku nõlwadel, pidas weel üks wäikene mohammediusuline kuningriik wastu, mille pealinn Granada oli. — 1469. aastal aga kosis tark Aragonia kuningas Fernando Kastilia troonipärija, ilusa Isabel'i ära, ja 1479. aastast saadik walitseiwad mõlemad oma maid ühifelt, misga ühendatud Hispania kuningriigile põhi pandi. Nüüd tuli islamile Hispanias surmatunnike kätte. Fernando ja Isabel tungiwiwad Mohammedi usu wiimase kantsi kallale ning üks linn teise järele

langes nende kätte, nende hulgas ka Granada. Kuna türklased ristiusku sallisid, andsid hispanlased wõidetud mauridele ainult walida, kas wälja rännata wõi oma usku maha salata ja ristiusku astuda. Ja mitte ainult seda, waid et neid wälja nuuskida, kes wast ehk awalikult risti kumardawad, kuid salaja oma wanast usust kinni peawad, asutas Fernando alalise ketteri- ehk inkwiisitsionikohtu, kelle eesotsas suurinkwiisitor oli ja kes igauhte ka kõige wäiksema kahtluse peale kinni wõis wõtta ja tulekurma saata. Kuningas määras inkwiisitorid ametisse ja laskis nad ametist lahti ning tema omaks saiwad ka hukkamõistetute maad ning muu warandus. Kaheksajaja-aastane usuwõitlus oli hispanlastes niisuguse usuhullustuse elule kutsunud, et usualgajate ärapäletamine *auto da fé*, see tähendab, usutalituse nime all hariliseks rahwalõbubuks sai, mida ka kuningas oma õuekonnaga selle tarwis ehitatud rõdult pealt waatas. Muidu aga hoolitsesid „kunin- gad“, nagu walitsejate-paari kutsuti, riigi eest hästi, sest nad lõpetasid aadeli rõõwi- ja tülihimu paendumata waljusega ära. Sealjuures toetasid nad pea-asjalikult linnade peale, kes kuningate loaga suure lepingu, *hermandad*'i ehk wenasuse asutasid ja oma kulul tugewa alalise ratta- ja jala- wäe üles pidasid, mis wägewate rahurikkujate wastu tarbekorral wälja saadeti. Nõnda astus ka Pyrenei poolaar tugewate, ühtlaste riikide ritta, ja siin oligi see paik, kust suured leidjad wälja läksid, kelle leidusi wana harjunud wiisi järelle uuema ajaloo alguseks loetakse.

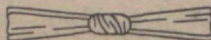
Nimed ja sündmuste juhataja.

- Abbasidid** 37—39, 135.
Abderahman 38.
Abelard 79.
Ardid 13.
Abu Bekr 36.
Adelheid 57.
Ademar 85.
Adolf 117.
Adrianopoli lahing 21—22.
Aelia Capitolina 4.
Aefius 25.
Agnes 61.
Ajalugu 127.
Akkon 87, 91.
Alamannid 20—23, 31—32.
Alarich 22—24.
Albert 96.
Albigenslased 89.
Albrecht 107.
Albrecht II. 118—119.
Aleksander Severus 6, 16.
Aleksander III. 69.
Aleksander VI. 133.
Alfred Suur 53—54.
Ali 36.
Alkuin 45, 47.
Amalafuntha 28.
Ambrosius 14.
Angelsakid 53.
Anno 61.
Antoninus Pius 6.
Antonius 12.
Apofstid 2.
Arablased 36—39, 135.
Aragonia 137.
Arcadius 22.
Arius 9, 28.
Arminius 19—20.
Arnold Bresciaft 68—69.
Arnold Winkelried 122.
Arwuteadus 127.
Attila 24—26.
Augustinus 15.
Augustus 18, 19.
Austria 114, 116.
Auto da fe 138.
Avarid 44.
Azincourti lahing 109.
Badeni krahvkond 114.
Baier (-lased) 82, 113.
Bajefid 135.
Balduin 85, 86.
Balkan 135.
Bar-Kochba 3—4.
Baseli kontsilium 133—134.
Baifilika 11.
Beduinid 34.
Belifar 28.
Benedictus 13.
Benevento lahing 76.
Bernard Clairvaux'ft 78, 86.
Berthold 96.
Boemund 85.
Bonifacius 39—40.
Bonifacius VIII. 104.
Borgia, Cesare 134.
Brabant 114.
Bradenburg 56, 114.
Brunhilde 33.
Bruno 78.
Bulgarlased 31, 135.
Burgund (-lased) 21—26, 31—32, 59, 113.
Calixtus II. 67.
Canosia 64—65.
Capet (-inglased) 52, 80, 104.
Cäfar 18.
Charles, Anjou krahw 76.
Charles VI. 109.
Charles VII. 109.
Charles Julge 111—112.
Chlodwig 31—32.
Cicka 133.
Cistercienslased 78.
Clemens V 105.
Clermonti kontsilium 83.
Cluny 62.
Cola di Rienzi 129.
Constantia 71, 72.
Cortenouva lahing 75.
Crecy lahing 106—107.
Dante 117, 125.
Decius 6—7.
Diocletianus 6—7.
Döffingeni lahing 122.
Dominicus 78, 89.
Donar 17.
Dreyenlewen, Burchard von 102.
Drufus 18.
Dhingis-khan 134.
Eberhard Tülitseja 122.
Edda 53.
Edesfa 85, 86.
Eduard III 106.
Eefflased 93—104.
Egbert 53.
Einhard 44, 47.
Elagabalus 6.
Elsteri lahing 66.
Emir al omra 39.
Engedlased 42.
Etienne Marcel 108.
Ewangelium 3.
Femgericht 119—120.
Fernando 137.
Silipp 73.
Firenze 124—127.
Franciscus 78.
Frankid (ja riik) 20—24, 31—33, 113.
Fredegunde 33.
Friedrich I. 68—71, 87.
Friedrich II. 74—75, 90.
Friedrich III. 118—119, 133. [118.
Friedrich Kaunis 117—
Friedrich, Schwabi hert-
fog 87.
Suff 128.
Gallufe klooster 39.
Geiferich 24.
Germanicus 20.
Germanlased 16—29, 94.
Ghibellinid 76, 123.
Giustiniani 136.
Göllheimi lahing 117.
Gootid 20—29, 31—32,
Gooti itil 79.
Gottfried 85—86.
Granada 137.
Grandsoni lahing 112.
Gregorius VII. 62—66.
Gregorius IX. 74—75, 90.
Gregor Suur 39.
Gudrun 82.
Guelfid 75, 123.
Gunter 25.

- Habsburid** (ja krahw-
 kond) 114, 116, 118
 —119.
Hadrianus 4.
Hanfa 121.
Harald 54.
Harun al Rafschid 38, 48.
Hastingfi lahing 54.
Hesfen 114.
Heinrich I. 55—56.
Heinrich II. 59.
Heinrich III. 59—61.
Heinrich IV. 61—66.
Heinrich V. 66—67.
Heinrich VI. 71.
Heinrich VII. 117.
Heinrich Lõwi 70—71.
Helena 8.
Hendrik, Läti 95, 98.
Hengift 24.
Hennegau 114.
Henry V. 109.
Henry VI. 109.
Henry VII. 111.
Hermandad 138.
Hertsfogid 17, 50, 55.
Heruskid 19.
Hieronymus 133.
Hiiqlafed 17.
Hispania 137. [113.
Hohenstaufid 67—77,
Hohenzollern 114.
Honorius 22.
Horfa 24.
Hugo, Vermandois,
 krahw 84.
Humanismus 125—127.
Hunnid 21—26.
Hunyadi Janus 136.
Hus (-fiidid) 132—133.
Jirlafed 39.
Jnglise parlament 73.
Jnglismaa 104—112.
Inkwifitfion 89, 138.
Innocentius III. 71—73,
 88, 89.
Innocentius IV. 75.
Iabel 137.
Islam 33—39, 134—138.
Italia 123—127.
Jalawägi 107.
Janitfharid 137.
Jeanne d' Arc 109—110.
Jeelus Kristus 1—2, 9.
- Jerezi lahing** 36—37.
Jerufalem 3—4, 83, 88,
 90.
Johann XXIII. 131.
Johann Gutenberg 128.
Johannese hospital 91.
Johannese ordu 91, 106.
John Ilmamaata 72—78.
Joogikallaja 57.
Judäamaa 1.
Julianus 9—10.
Jumala rahu 79—81.
Jumalateenistus 10—11.
Jumalik komödia 125.
Jüriöö-mäfs 101—102.
Justinianus 27—28.
Juudi rahwas 1.
Kalifid 35, 134—135.
Kammerherra 57.
Kantfid 56, 80.
Kapitulariad 46.
Kardinalid 63.
Karl Martell 87.
Karl Paljaspea 49.
Karl Suur 39—48.
Karl IV. 118.
Kärnten 114, 116.
Karolinglafed 33, 49—
 52, 80.
Kartauslafed 78.
Kastilia 137.
Katalauni lahing 24—25.
Katoliku usk 32.
Kaupo 96.
Ketterid 14.
Kimbrid 18.
Kirik 77—93.
Kiriklik kunst 78—79.
Kiriklik teadus 78—79.
Kirikulõhe 129.
Kirikuriik 72, 124.
Kirikuwanne 63, 64, 72.
Kiffendatud wabadus 18.
Klooftrid 12—13, 15.
Knut Suur 54.
Kodanikud 56, 92, 121.
Kojaülemad 33.
Konrad I. 55.
Konrad II. 59.
Konrad III. 67—68, 86.
Konrad IV. 76.
Konradin 76.
Konrad Marburiff 90.
Konstantin 136.
- Konstantinopol** 36—37,
 136.
Konstantinus 7—9.
Konstantius 7.
Konstanzikontfilium 131
 —132.
Koran 135.
Krahwid 45, 51, 114—
 115.
Krain 116.
Kroatid 31.
Kujuraiumise-kunft 127.
Kuldraamat 124.
Kümne mehe nõukogu
 124.
Kuningad 17.
Kuralafed 93, 100.
Kuurwürstid 115.
Lääne mere maakonnad
 93—104.
Lääniolud 49—52.
Ladina riik 88.
Langobardid 27—29, 41,
 43.
Lätlafed 93—99.
Lauamõisfad 100.
Lauaülem 57.
Lechi lahing 57—58.
Leedulafed 93.
Legnano lahing 69—70.
Lembit 97.
Leo, Ida-Rooma keiser
 37.
Leo Suur 12.
Leo III. 44.
Licinius 8.
Liegnitz 134.
Liiwafed 93—99.
Lindaniifa 97.
Linnade ühifufed 120—
 122.
Ljutiifhid 30.
Loodufeteadufed 127.
Lorenzo Hiilgaw 125, 127.
Lothar 33.
Lothar, Sakfi hertsfog 67.
Lothar, Keik-Franki kei-
 fer 49.
Lothringlafed 85.
Louis VII. 86.
Louis IX. 90.
Louis XI. 111.
Ludwig, Baieri 117.
Ludwig Laps 55.
Ludwig Sakslane 49.

- Ludwig Waga 48.
 Luxemburg (maa ja keis-
 rid) 114, 116, 118
 —119.
 Lyoni kontfilium 75.
Maadeteadus 127.
 Maakrahwid 115.
 Maalikunf 127.
 Madalmaad 114.
 Magna charta 71—73.
 Maikogu 46.
 Manfred 76.
 Marchi lahing 116.
 Marco Polo 92.
 Marcus Aurelianus 6.
 Marcus Aurelius 21.
 Marius 18.
 Markkrahwid 45, 114.
 Markomannid 20—21.
 Martin V. 132.
 Maurid 137.
 Maxentius 7.
 Maximilian 123.
 Medicid 125, 127.
 Medina 34—36.
 Meinhard 95.
 Mekka 34—36.
 Merowinglased 31—33,
 40—41.
 Mesias 1, 3, 4.
 Minnelaul 82.
 Maawija 36.
 Mohammed 33—35.
 Mohammed II. 136.
 Molay, Jakob von 106.
 Mongolia (ja -lased) 134
 —136.
 Mõõgawendade ordu 96
 —104.
 Morgarteni lahing 122.
 Mühldorfi lahing 117.
 Mungad 13, 77—78.
 Murteni lahing 112.
Nancy lahing 112.
 Naries 28.
 Navarra 137.
 Nero 3, 5.
 Nibelungide laul 82.
 Nikea kontfilium 8—9.
 Normannid 52—55, 66,
 85.
 Nunnad 13.
 Obotridid 30.
 Odovakar 26—27.
 Omajjadid 36.
 Omar 36.
 Orleans'ineifi 109—110.
 Osmanid 135.
 Offalid 42.
 Ostmark 114.
 Otepää 97.
 Otto Suur 57—59.
 Otto II 59.
 Otto III 59.
 Otto IV 73.
 Ottokar 116.
Paawst 11—12, 58, 61
 —77, 104—105.
 Paber 129.
 Paigamehed 12.
 Palgafoldatid 108, 111.
 Patriarchid 11.
 Paulus 2—3.
 Paulus Diaconus 47.
 Peeter Amiens'ist 84.
 Peetrus 2.
 Peetruse penning 130.
 Peetrus Waldus 89.
 Perfia 16.
 Penun 30.
 Petrarca 126.
 Pfalz 114.
 Philippe Auguste 87.
 Philippe, Burgundi hert-
 fog 109.
 Philippe IV. 104—106.
 Piiskopid 11—12, 58,
 100, 102—103.
 Pippin (-id) 33, 40—41.
 Piisa kontfilium 131.
 Plantagenetid 106, 111.
 Plettenberg, Walter von
 104.
 Poitierfi lahingud 3.36—
 37, 106—107
 Polykarpus 6.
 Pomeranlased 30.
 Pompejus 1.
 Pontius Pilatus 2.
 Poolakad (ja riik) 30, 60.
 Portugal 137.
 Prantsusmaa 104—112.
 Preefrid 11—12.
 Preislased 92.
 Püsirohhi 107.
 Puulõike-kunf 128.
Rahwakoosolekud 17, 30.
 Rahwaste rändamine 16
 —29.
 Ratlawägi 50, 80.
 Raymond 84, 86.
 Renaissance 126.
 Riade 57.
 Richard Lõwifüda 71, 87.
 Richard I. 111.
 Riia linn 96, 100, 103.
 Riigilinnad 115.
 Riigirüütlid 115.
 Riigifeisufed 105, 111.
 Ristikogudus 2—3.
 Ristiõjad 77—93.
 Ristiusk 1—15, 134—138.
 Robert 85.
 Roderich 36.
 Rodrigo Diaz 83.
 Roland 44.
 Romani rahwad 29.
 Romani ftiil 79.
 Romulus Augustulus 26.
 Roncesvalles 44.
 Rooma 3—29, 129.
 Rooma teadused 28.
 Roofide sõda 110—111.
 Rootslased 94.
 Rudolf, Habsburgi 87,
 116—117.
 Rudolf, Rheinfeldeni 65
 —66.
 Ruprecht 119.
 Rurik 52.
 Rusfid 53.
 Rüütlifeisus 77—93.
 Rüütliordud, waimuli-
 kud 90—92.
Saarlased 98—99.
 Saatkrahwid 45.
 Sadakonnad 17, 45.
 Sakala 97.
 Sakfid 20—24, 42—43,
 56, 61, 65.
 Sakfamaa (ja -lased) 39,
 55—77, 95, 104,
 113—123.
 Sakfa ordu 91—92.
 Saladin 87.
 Safanidid 16.
 Savonarola 134—135.
 Schiitid 36.
 Schöff, Peeter 128.
 Scholastika 79.
 Schwabi riik 113.
 Schweits 122.
 Seldfhukid 83.
 Semgallid 93, 100.

- Sempachi lahing 122.
 Serblafed 31, 135.
 Sforza 123.
 Siegmund 119, 131, 132.
 Sinodid 11.
 Slaawlafed 29—31, 42
 —43, 94.
 Slowakid 31.
 Slowenid 31.
 Sõjameeste aadel 52, 82,
 Steiermark 114, 116.
 Sfilicho 22—23.
 Sugukonnad 30.
 Sultan 135.
 Sunnitid 36.
 Suurmeister 91.
 Suur nõukogu 124.
 Swarog 30.
 Syagrius 31.
 Taanlafed 43, 53—55,
 94, 97—102.
 Tacitus 16.
 Tagliacozzo 76.
 Tallinn 97, 103.
 Talupojad 51.
 Tankred 85.
 Tarik 36.
 Tasfilo 44.
 Teja 28.
 Templiordu 91, 105—
 106.
 Teotuburilahing 18—20.
 Teotunid 18.
 Theoderich 25—27, 97.
 Theodosius Suur 9—10,
 22.
 Thüringlafed 32.
 Thusnelda 20.
 Tiberius 18.
 Timur 135.
 Tirol 114.
 Titus 3—4.
 Tofila 28.
 Trajanus 5.
 Troubadourid 82.
 Trükikunst 127.
 Tšehid 31.
 Türklafeid 92, 135—137.
 Turnirid 81.
 Üleilmiline usk 3.
 Ulfilas 20—21.
 Ungarlafed (ja riik) 52,
 55—58, 136.
 Urban II. 83.
 Üsupuhastufe kätte 129
 —134.
 Valens 22.
 Varus 18—20.
 Vafallid 49.
 Venezia 124—125.
 Verduni leping 48—49.
 Vespasianus 3.
 Vinland 53.
 Visconti 123.
 Wabad mehed 18, 50.
 Wabaherrad 114.
 Waldemar II. 97.
 Waldenslafed 89.
 Walhalla 17.
 Walitšufe waheaeg 76—
 77.
 Wandolid 23—24, 28.
 Wanemad 30, 94.
 Wafelõike-kunst 128.
 Wat Tyler 108—109.
 Welfid 67—77.
 Wendid 30, 56.
 Wenelafed 31, 94, 98.
 Wenzel 118.
 Weffalid 42.
 Wiclif 108, 132.
 Widukind 42—43.
 Wilhelm, Normandie hert-
 fog 54.
 Wiljandi 97.
 Wittelsbach, Otto von 71.
 Wodan 17.
 Wormsi konkordat 66—
 67.
 Würstid 17, 30, 65.
 Württemberg 114.

31798

Kooliraamatud,

mis Tallinnas August Buch'i kirjastusel ilmunud:

Bilow, A.,	Arithmetikaliste ülesannete kogu keskkoolidele, 3 jagu	à	40 kop.
Busch, A.,	Kuke-aabits. [Piltidega.]		10 "
Ederberg, F.,	Lühikene Piibli-teadus		25 "
Elken, I.,	Kooli laulmiseramaat		35 "
Johanson-Pärna, I.,	Wene-ĕesti sõnaraamat. (Üle 16.000 Wene keele sõna.)		80 "
Jürgens, J. L., ja Tafak, K.,	Geografia õperaamat.		
	I. jagu: Süfika- ja matemaatika-geografia algõpetused. Wenemaa geografia ühes meie kodumaa täieliku kirjeldusega. Piltidega ja kaartidega		70 "
	II. jagu: Euroopa kirjeldus. Piltidega ja kaartidega		70 "
	III. jagu: Aſia, Afrika, Amerika ja Australia kirjeldus. Piltidega ja kaartidega		70 "
Kalkun, I.,	Mineralogia käſiraamat		— "
Kampmann, M.,	ĕesti kirjanduselugu I.		200 "
	Kooli lugemiseramaat. ĕimene jagu. 139 pildi ja kodumaa kaardiga. II. jagu 45 pildiga	à	60 "
	Kafu-mets. Kooliõpilaste wabad mõttemõlgutused		80 "
Kappel, I.,	Kooli laulmiseramaat		35 "
	" " kõwade kaantega		40 "
Кузикъ, Т.	Географія для начальныхъ школь Прибалтійскаго края		20 "
Kuufik, T.,	Wene-ĕesti sõnastik „Русское слово“ 1-sele jaole		10 "
	Wene-ĕesti sõnastik „Русское слово“ 2-sele jaole		18 "
	Wene-ĕesti sõnastik „Русское слово“ 3-dale jaole		20 "
	Wene-ĕesti sõnastik „Родной миръ“ 1-sele jaole		10 "
	Wene-ĕesti sõnastik „Родной миръ“ 2-sele jaole		18 "
	Wene-ĕesti sõnastik „Родной миръ“ 3-dale jaole		20 "
	Wene-ĕesti ja ĕesti-Wene sõnaraamat. [960 lhk.]		
	Pehme kaantega		250 "
	kõwade kaantega		300 "
	Koolilaulik ĕesti rahwakoolidele		20 "
Clipp, M.,	Koolilaste piibli-lugu		40 "
	Piltidega piibli-lugu		40 "
	Piibli lugu seletustega. ĕimene raamat: Wana Seaduse lugu		30 "
	Piibli lugu seletustega. Teine raamat: Uue Seaduse lugu		60 "
	Koolilaste kirikulugu ja Lühike kodumaa kiriku lugu		50 "
Mohrfeldt, A.,	Kirikulugu		50 "
Prawdin ja Mühlmann,	Rehkendamise ülesannete kogu rahwa alguskoolidele. I jagu		25 "
Pärn, G.,	Piibililugu ja weikene Luteruse katekismus algus- ehk elementarkoolidele linnas ja maal. 49 pildiga, Palestina ja ülewaatuse kaardiga		40 "
Põld, Harald,	ĕesti keele grammatika		— "
Sarw, J.,	Süfika õpetus I.		100 "
Schmell, Otto,	Botanika käſiraamat		— "
	Zoologia käſiraamat		— "
Sitska, I.,	Ajaloo algõpetus. Wana, kesk-, ja uus aeg. [Ühes kõites]		80 "
	Üleüldine ajalugu. Wana, kesk-, uus ja kõige uuem aeg. Neli jagu	à	80 "
Tafak, K.,	Geografia käſiraamat. Matemaatika- ja süfika-geografia algõpetused ja wiis maailmajagu. Piltidega ja kaartidega		50 "